

А. ВЕЛИУЛАЕВА,
Л. АЛИЕВА,
Г. МУРТАЗАЕВА

ИНТЕГРИРЛЕНГЕН КУРС

КЪЫРЫМТАРАР ВЕ ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫ

*Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан
мектеплер ичюн*

«Букрек» нешрият эви
2015

ББК 83.7(4Укр-6КРМ)я72+83.3(0)я72
В27

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 29.09.2015 № 985
у редакції наказу МОН України від 16.12.2015 № 1304)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

ШАРТЛЫ БЕЛЬГИЛЕР:

Лугъат

Суаллер ве вазифелер

Субетлешейик

Иджадий вазифе

Яш рессамларгъа

Велиулаева А., Алиева Л., Муртазаева Г.

В27 Интегрирленген курс «Къырымтатар ве джиан Эдебияты» : 7-нджи сыныф, окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль мектеплери ичюн дерслик. – Черновцы : Букрек, 2015 – 224 с. : ресимли.
ISBN 978-966-399-721-6

ББК 83.7(4Укр-6КРМ)я72+83.3(0)я72

Веліулаєва А., Алієва Л., Муртазаєва Г.

В27 Інтегрований курс «Література» (кримськотатарська та зарубіжна) : підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою. – Чернівці : Букрек, 2015. – 224 с. : іл.
ISBN 978-966-399-721-6

ББК 83.7(4Укр-6КРМ)я72+83.3(0)я72

ISBN 978-966-399-721-6

© Веліулаєва А., Алієва Л., Муртазаєва Г., 2015
© Видавничий дім «Букрек», 2015

АНТ ЭТКЕНМЕН

Ант эткенмен миллетимнинъ ярасыны сармагъа,
Насыл олсун, бу заваллы къардашларым чюрюсин?
Онлар ичюн окюнмесем, къайгъырмасам, яшасам,
Юрегимде къара къанлар къайнамасын, къурусун.

Ант эткенмен шу къаранлыкъ юрткъа шавле сепмеге,
Насыл олсун, эки къардаш бир-бирини корьмесин?
Буны корип бусанмасам, мугъаймасам, янмасам,
Козьлеримден акъкъан яшлар дерья-денъиз къан олсун.

Ант эткенмен, сёз бергенмен миллет ичюн ольмеге,
Билип, корип миллетимнинъ козь яшыны сильмеге.
Бильмей, корьмей бинъ яшасам, къурултайлы хан болсам,
Кене бир кунъ мезарджылар келир мени коммеге.

ант — емин
шавле — нур, ярыкъ
къурултай — халкъ меджлиси
заваллы — бахытсыз
окюнмек — ынджынмакъ

1. Шиирде миллетимизнинъ насыл «яралары» акъкъында айтыла?
2. Шаир халкъы ичюн не япмагъа ант эте?
3. «Ант эткенмен» шиирини эзберленъиз.

КЪЫРЫМТАТАР ХАЛКЪЫНЫНЪ САДЫКЪ ОГЪЛУ

Номан Челебиджихан 1885 сенеси Джанкой тарафта Буюк Сонакъ коюнде Ибраим Челебининъ къорантасында догъды. Онынъ балалыкъ ве осьмюрлик чагъы анда кечти. Кой мектебинде окъуды, ана тили, эдебият, эсап, джогъграфия дерслерини эйи огренди.

Номан мектепте окъугъанда, шойле бир вакъиа олып кечти. Чар мемурлары бир кунъ койге келип: «Мында балаларгъа эдебият, эсап, джогъграфий огреткен мектеп керекмей», — деп онынъ къапусына балабан килит асып кетелер. Оларнынъ япкъан бу джанаварлыгъы Номаннынъ гонълюни къыра, юрегинде бу къурумгъа къаршы нефрет къозгъала. Чокъ йыллардан сонъ Номан Челебиджихан Буюк Сонакъ коюнде олып кечкен бу вакъианы «Къарылгъачлар дуасы» адлы икяесинде акс эте.

Номан, кой мектебини битирген сонъ, Акъчора ве Зынджырлы медреселеринде окъуды. Сонъра, озъ бильгисини теренлештирмек ичюн, Туркиеде, Истамбул мектеплеринде ве университетинде окъуды.

О девирде Истамбулда окъугъан къырымтатар яшлары, озъара топлашып, шиирлер окъуй, бири-бирлеринен фикир пайлаша эдилер¹. Олар Къырымнынъ келеджегини джанландырмакъ ёлларыны тюшюне эдилер. Номан Челебиджихан исе яшлар джемиетининъ ёлбашчысы олды.

О, озюнинъ ильки шиирлерини Туркиеде окъугъан йыллары дердж этип башлады. 1911 сенеси Номан анда окъугъан Бекир Чобан-заднен берабер озълерининъ шиирлер джыйынтыгъыны дердж этелер. Бу эки истидатлы яш, сонъундан белли олгъаны киби, къырымтатар халкъынынъ федакяр эвлятлары оларакъ танылдылар. Бекир Чобан-заде — буюк алим ве шаир, Номан Челебиджихан исе, девлет эрбабы ве шаир оларакъ, озъ халкъына хызмет эттилер.

Челебиджихан озюнинъ шиирлеринде къырымтатар яшларыны окъувгъа, терен бильги алмагъа, халкъымызнынъ сербестлиги, бахт-сеадети огърунда курешмеге чагъыра эди. «Ант эткенмен» шиيري къырымтатар халкъынынъ миллий гимнине чевирильди. Номан Челебиджихан, даа яш олгъанда, озъ халкъыны къорчалаяракъ, онынъ сербестлиги ичюн курешмеге ант эте. Бу мукъаддес антына

¹ фикир пайлаша эдилер — фикирлеше, бири-биринен меслеатлаша, акъыл таныша

омюрининъ сонъуна къадар садыкъ къала. 1912 сенеси Номан Челебиджихан окъувуны битирип, Къырымгъа къайтып келе.

1917 сенеси исе Биринджи Къырым Къурултайында Къырымтатар миллий укюметининъ башы оларакъ сайлана. Озь халкъына джан-юректен хызмет эте. Лякин, о башлагъан эйи ишлернинъ омюри кыскъа олды.

1918 сенеси Номан Челебиджихан большевиклер тарафындан якъалана ве Акъярда бастырыкъкъа къапатыла. Арадан чокъ вакъыт кечмеден, вахшийджесине ольдюриле. Джинаетчилер онынъ джеседини Къара денъизге ташлайлар.

Къырымтатар халкъынынъ улу огълу Номан Челебиджихан, миллий къараман оларакъ, тарихымызда ве халкъ хатырасында эбедий къалды.

мирас — асабалыкъ

нефрет — ачув

федакяр — садыкъ

якъаланды — къолгъа алынды

1. Н. Челебиджиханнынъ балалыгъы къайда кечти?
2. Номаннынъ гонълюни насыл бир нефрет къозгъай?
3. Н. Челебиджихан озь бильгисини къайда ве насыл окъув юртларында арттырды?
4. Н. Челебиджихан, сиясий эрбап оларакъ, халкъымыз ичюн насыл хызметлер япты?
5. Н. Челебиджихан кимлер тарафындан якъаланды?

«Ант эткенмен» шиирине язылгъан миллий гимнимизни сыныфынъызда динъленъиз ве озюнъиз де иджра этинъиз.

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫҢ ТАРИХЫНДАН

Къырымтатар халкъынынъ, эр бир халкъта олгъаны киби, къыйметли асабалыгъы, чокъ асырлыкъ бедий эдебияты бар.

Чешит девирлерде яшагъан ве иджат эткен яzydжы ве шаирлер озъ халкъынынъ аятыны, омюрнинъ муим адисе, вакъиаларыны озълерининъ эсерлеринде тасвирлегенлер.

Бедий эдебиятнынъ тарихы бу халкънынъ джанлы тарихыдыр. Онынъ ичюн бедий эдебиятны терен огренмек ве бильмек керек.

Сизлер, урьметли талелелер, чешит девирлерде яшагъан ве иджат эткен эдип ве шаирлернен, оларнынъ эсерлеринен таныш ола билесинъиз.

Къырымтатар эдебияты, хусусан, Къырым ханлыгъы девринде фааль илерилеген. Къырым ханлыгъынынъ деври къырымтатар эдебиятынынъ тарихында алтын девир сайыла. 1428 сенеси биринджи къырым ханы Аджы Герай мустакъиль девлет, Къырым ханлыгъыны, мейдангъа кетирди. Герай ханларнынъ сулялеси 350 йыл укюм сюрди¹. Бу девирде Къырым зенгин ве медениетли девлет оларакъ эм Шаркъта, эм Авропада танылгъан.

¹ укюм сюрди — девлет башы вазифесинде олды

Къырым ханларындан бир сыра истидатлы шаирлер чыкъа. Олар къырымтатар эдебиятына салмакълы иссе къоштылар. Бойле шаирлерден — Бора Гъазы Герай (Гъазай), Мухаммед Герай (Кямиль), Ремзи Бахадур Герай ве дигерлерини къайд этмек лязимдир.

Ханлыкъ девринде бутюн Шаркъкъа намы кеткен улу шаир Ашыкъ Умер, онынъ талебеси Мустафа Джевхерий иджат этилер.

Лякин бу шерефли ве сеадетли девир фаджиагъа огърады, 1783 сенеси Къырымны, дженк этип, Русие девлети басып алды. Къырым ханлыгъы ёкъ этильди, чариче Екатерина I, Къырымны бир губерниягъа чевирип, Русие империясынынъ эркъянына къошты¹. Ханлыкъ девринден сакъланып къалгъан зенгин эдебиятымызны биз бугунъ огренемиз ве гъурурланамыз.

Орта сыныфларда сиз къырымтатар эдебиятынынъ тарихындан айры эдип ве шаирлернен таныш олдынъыз. Юкары сыныфларда исе сиз къырымтатар эдебиятынынъ тарихыны та къадимий девирден башлап этрафлы огренеджексинъиз.

¹ эркъянына къошты — *мында*: бир къысмы олды

МУХАММЕД КЯМИЛЬ (1595—1674)

Мухаммед Кямилъ Къырым ханлыгъынынъ тахтында эки дефа булунды.

Виджданлы, мераметли инсан, истидатлы шаир, халкъыны, девлетини къайгъыргъан ве алидженап хызметлер япкъан хан эди.

О, диндар ве сафдилъ инсан оларакъ, джемааткъа эйиликлер япмагъа арекет эте эди. Ханлыкъ япкъан девринде джемаат ичюн Багъчасарайда хаммам, дервишлер эви къурдурды. Озю исе чокъ зенаат ве унерлер саиби эди.

Мухаммед Кямилъ хан оларакъ тарихта белли бир нам къалдырамасы да, озюнинъ яратыджылыгъынен къырымтатар эдебиятыны илерилетти ве байытты.

О, зенгин мундериджели, терен маналы ве джошкъун эсерлер яратты. Онынъ йыр, гъазель ве къошмалары окъуйыджыларны дуйгъу ве фикир дерьясына далдыра, акъикъат, догърулыкъ, адалет огърунда курешке чагъыра.

Онынъ эсерлери ифадели ве тесирли тильнен язылгъандыр.

Мухаммед Кямилъ 1674 сенеси вефат этти. Мезары Багъчасарайда, Хансарай мезарлыгъында булуна.

дервиш — диндар адам

гъазель — шаркъ шиир шекли

къошма — дёртлик шеклинде язылгъан шиир

БУ ДЕВИРНИНЪ АЛЫНА ТАШЛАДЫМ НАЗАР

(Къыскъартылгъан)

Бу девирнинъ алына ташладым назар,
Эр бири бир дертке огърагъан анджакъ.
Кемалына етишкендже¹ гуль багъча,
Бульбильнинъ адети севдалыкъ анджакъ.

Истер падиша ол, я факъыр адам,
Борджунъны озъ вакътынъда эт эда.
Кимини сефагъа тюшюрген Худа,
Кимине йылан зеэри къысметтир анджакъ.

Кими малик олгъан тадж ве байлыкъкъа,
Кими дервиш олгъан, къалгъан хорлукъкъа.
Кими мейиль бере мал топламакъкъа,
Кимининъ башында борджу бар анджакъ.

мейиль — эмиет
анджакъ — эксери

1. Шаир яшайыш акъкъында озъ фикирлерини къайсы сатырларда ифаде эте? Тапып окъунъыз.
2. Шиирни дикъкъатнен окъунъыз ве эр бир дёртликнинъ манасыны, эсас фикрини къайд этинъиз.

1. Янъы сёзлерни дефтеринъизге язып алынъыз ве маналарыны джумлелерден окъуп анълатынъыз.
2. Сыныфынъызда ифадели окъув ярышыны кечиринъиз.

¹ кемалына етишкендже — *мында*: багъчанынъ чечеклеген вакъты

УСЕИН ШАМИЛЬ ТОХТАРГЪАЗЫ (1881—1913)

Усеин Шамиль Тохтаргъазы къырымтатар халкъынынъ белли демократ шаири ве акъ-адалет, азатлыкъ ичюн атешин курешчисидир. О, озюнинъ къыскъа федакар омрюни халкъ хызметине багъышлады.

Усеин Шамиль Тохтаргъазы 1881 сенеси Къырымда Коккозь коюнде фукъаре койлюнинъ къорантасында догъды. Ана-бабасынынъ фукъарелиги себебинден, о вакъыттаки бир чокъ ёкъсул балалар киби, мектепке къатнап оламады. Элине тюшкен китапны окъуп, озъ башына¹ тасиль алды. Бираз буюген сонъ, Акъмесджиттеки Учительская семинария деген окъув юртуна окъумагъа кирди. Оны битирген сонъ, омрюнинъ сонъунадже Къырым койлеринде оджалыкъ этти.

Усеин Шамиль Тохтаргъазы окъув, бильгиге балалыкътан пек авес эди. Бу авесликни о, балаларгъа да ашламагъа тырышты, чюнки, сеадетли, бахытлы омюр къурмакъ ичюн, халкъ бильгили, окъумыш олмакъ керек.

Шамиль Тохтаргъазы шиирлер, пьесалар ве «Сеадет адасы» повестини язды. 1912 сенеси онынъ «Нале-и Къырым» серлевалы шиирлер китабы дердж олунды.

Атешин шаир ве оджа яш несильге бильги ашламагъа, фукъаре, джаиль халкънынъ козюни ачмагъа² тырыша. О, оджаларны, бильгили адамларны этрафына топлай. «Не керек?», «Дюнъяда не вар», «О, недир?» ве даа чокъ шиирлеринде шаир халкъынынъ джаиллик ичинде, зулум астында эзильгенини, аджыныкълы алда олгъаныны косътере, акъ-адалет огърунда курешке чагъыра.

Шаир «Дюнъяда не вар?» шииринде аятнынъ муреккеплиги, омюрге расткельген акъсызлыкълар акъкында яза. Ш. Тохтаргъазы бутюн къыскъа омрю девамында бу акъсызлыкъкъа къаршы курешти, халкъны окъувгъа, илимге, келеджеги огърунда курешке чагъырды.

¹озъ башына — озю; ярдымсыз, мустакъиль

²козюни ачмагъа — бильги бермеге

азатлыкъ — сербестлик
федакяр — мында: садыкъ

ДЮНЬЯДА НЕ ВАР?

Дюнъяда чокъ аллар вар,
 Эгри-догъру ёллар вар.
 Ачлар иле берабер
 Кечиниши боллар¹ вар...
 Кими чекер энине,
 Кими чекер боюна.
 Базы — кенди динине,
 Базы — дженк мейданына.
 Эписининъ мерамы — шу:
 Сен къазан вир, есин о.
 Кими киер алтын тадж,
 Кими бир пула мухтадж².
 Иш вирен — токъ, ишчи — ач,
 Булмады бунджа эким
 Иш бу дерде бир илядж!

эгри — мында: янълыш
мерам — мында: макъсат
джемиет — девлет
тадж — къыйметли ташларнен безетильген султанларнынъ
баш кийими

1. Шиирде яшайыш акъкъында нелер айтыла?
2. Не ичюн джемиетте чешит аллар расткеле?

Сиз насыл тюшюнесинъиз, яшайышны сеадетли этмек ичюн, не япмалымыз?

¹ кечиниши боллар — яшайышы зенгин олгъан

² бир пула мухтадж — бир капиги ёкъ, фукъаре, ёкъсул

НЕ КЕРЕК?

Недир дюнья ве йылдызлар?
Ничюн яратылдыкъ бизлер?
Бильмек ичюн буны, сизге,
Керек эсап, язы, окъув!

Дюньянынъ бир пайы — топракъ,
Сув — учъ пайы: денъиз, чокъракъ,
Бунъа кунеш верир сыджакъ,
Будыр эсап, язы, окъув!

Йылдызлар да — бирер дюнья,
Зан этем ки, бу — бир руя,
Буны джаиллер бильмез я,
Керек эсап, язы, окъув!

Бу алы козь фаркъ эйлемез,
Хаял да буны сёйлемез,
Илимсиз кимсе билемез,
Керек эсап, язы, окъув!

Дюньяда пек чокъ айван,
Отлар вар эм тюрлю маден.
Буны бильмек ичюн инсан,
Керек эсап, язы, окъув!

руя — хаял
илим — фен, бильги
маден — *мында*: ерасты зенгинликлер

1. «Не керек?» шииринде шаир дюньянынъ къурулышы акъкъында нелерни бильдире?
2. Ерде ве Кокте нелер бар?
3. Дюньяны огренмек ичюн не япмалы?

Къырым табиятынынъ хусусиетлерини ильмий услюпте тарифленъиз.

РОБЕРТ БЁРНС (1759—1796)

Роберт Бёрнс Ингильтеререде Шотландия виляетинде фукъаре койлюнинъ къорантасында догъды. О, балалыкътан агъыр кой ишлерине алышты ве бутюн омрю бою койлю эмегинен яшады. Онынъ такъдири койде догъып оськен ве муреккеп девирде яшагъан къырымтатар шаирлери — Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Бекир Чобан-заде, Амди Гирайбай, Ыргъат Къадыр, украин халкъынынъ улу огълу буюк шаир Тарас Шевченконынъ такъдирине ошай. О, озюнинъ шиир, йырларында тувгъан халкъынынъ рухий къудретини, уют-истеклерини, бахытлы ве сербест омюр акъкъында арзуларыны акс этти. Фукъаре ве кыйын яшайышына бакъмадан, Роберт Бёрнс чокътан-чокъ шиир, йырлар яратты ве тувгъан халкъына кыйметли эдебий асабалыкъ къалдырды.

Робертнинъ къорантасы фукъареликте яшай эди. Бабасы Вильям Бёрнс, Робертнинъ истидатлы ве окъувгъа авес олгъаныны корип, огълуны окъутмагъа тырышты, махсус оджаларны биле давет этти. Вильям Бёрнс истидатлы тербиеджи ве акъикый ватанпервер адам эди. О озюнинъ огъуларыны да ватанпервер оларакъ осьтюрдди. Робертнинъ анасы халкъ агъыз яратыджылыгъыны севе ве яхшы биле, халкъ йырларыны гузель йырлай эди. Эльбетте, Роберт халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ бутюн инджеликлерини аджайип шиир ве йырларны анасындан огренди. Роберт бойле истидатлы ве муаббет къорантада осип етишти.

Роберт Бёрнс эрте шиир язып башлады. Онынъ шиир, йырлары кенъ даркъалды. Халкъ онынъ эсерлерини яхшы биле ве севе эди, чюнки

Бёрнснинъ шиир, йырларында халкънынъ дуйгъу, фикирлери, арзу-истеклери, агъыр яшайышы ифаделенди. Роберт Бёрнс акъикъий халкъ шаири эди. Онынъ ичюн де зенгинлер, лордлар Бёрнснинъ эсерлерининъ нешир этильмесине къаршы чыкъа эдилер. Бир къач вакъыт шаир Шотландиянынъ меркезий шеэри Эдинбургда яшай. Лякин къорантасынынъ агъыр вазияти себебинден, койге къайтмагъа, кене топракъ ишлеринде чалышмагъа меджбур ола. 1796 сенеси Роберт Бёрнс агъыр хасталыкътан Драмфриз шеэрчигинде вефат этти. Онынъ кыйметли эдебий асабалыгъы ве азиз хатырасы бугунъ де яшай ве тувгъан халкъына хызмет эте. Роберт Бёрнс, ватанпервер, халкъпервер, инсансевер шаир оларакъ, умуминсаниет тарихына кирди.

Ингильтере — Англия

лорд — Англия дворянларынынъ унваны

къудрет — кучъ, къувет

ифаделенди — тасвир олунды

умуминсаниет — дюньяджа белли

НАМУСЛЫ ФАКЪЫРЛЫКЪ

Намуслы факъырлыкътан
Ким арланса утанып,
О инсан заваллыдыр,
Къоркъакъ тавшангъа ошاپ.
Ойле олса, олсун!
Бизлер бугунъ факъырмыз,
Алтын байлар къолунда,
Омюр ойле олса да,
Лякин алтын бизлермиз.

Отъмек ашاپ, сув ичемиз,
Чул-чубурнен орътюнемиз,
Йипек кийген ийлекярлар,
Первасыз яланджылар
Зевкъ-сефалар сюрелер.

Ойле олса, олсун!
Ялдылангъан¹, йылтырагъан
Урбасына бакъманъыз,
Элял отъмек ашагъанны
Урьмет иле сайынъыз.

Бу мезекчи лордэкен,
Къазыкъ киби къадалгъан,
Кибар, къопай олса да,
Баш эгмеге меджбурмыз.

Ойле олса, олсун!
Ялдызлы ильванлардан
Тышы онынъ йылтырай,
Ичтен исе къалтырап,
Зайыф къалгъан акъылдан.

Къырал хызметчисини
Генерал этип къойгъан,
Лякин къырал истесе де,
Айнеджини, хасисни
Намуслы япып оламай.

Ойле олса, олсун!
Япма, сахте итибарлар,
Акъсыз сайгъы, унванлар,
Акъыл, идракъ, намустан
Устюн чыкъмаз, инанам.

Келир вакъты, сааты,
Заман, аят денъишир,
Намусыны сакълагъанлар
Мурадына иришир.

Ойле олса, олсун!
Мен эминим, инанам,
Олур ойле вакъытлар,
Агъа-къардашлар киби
Сербест яшар инсанлар!

¹Ялдылангъан — *мында*: дюльбер

ийлекяр — айнеджи
первасыз — гъам-къасеветсиз
мезекчи — *русча*: шут
хасис — хиянет; эки юзлю
сахте — *мында*: яландан, козьбояма
арланмакъ — айып саймакъ, утанмакъ

1. Шиирни дикъкъатнен окъунъыз. Эр бир дёртликнинъ эсас фикирини къайд этинъиз.

2. Шаир не ичюн шиирнинъ серлевасыны «Намуслы факъырлыкъ» деп къойгъан? Сиз онынъ манасыны насыл анълайсынъыз?

3. Халкънынъ агъыр яшайышынынъ себеплерини шаир неде коре? Шаир неге инана?

4. Роберт Бёрнснинъ «Намуслы факъырлыкъ» ве Шамиль Тохтаргъазынынъ «Дюнъяда не вар?» шиирлерини кыяс этинъиз. Шиирлерде ифаделенген умумий фикирлерни бельгилеп изаланъыз.

1. Ашагъыдаки сёзлернинъ синонимлерини язынъыз: *намуслы, видждан, заваллы, ийлекяр, ялдызлы, сахте, сербест, мурат, элял.*

2. Бу ибарелернинъ манасыны озъ сёзлеринъизнен анълатынъыз: *баш эгмек, зевкъ-сефа сюрмек, акъылдан зайыф, устюн чыкъмакъ, мурадына иришмек.*

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕ (1893—1937)

«...Къабримде мелеклер соргъу сораса,
Азраиль¹ тилимни бинъ кере тораса,
«Озь тувгъан тилимде айт манъа!» — дермен,
Озь тувгъан тилимде йырлап, олермен...»

Бу аджайип сатырларнынъ муэллифи, вакъытсыз эляк олгъан, дюнъяджа мешур тильджи алим, профессор, шаир Бекир Чобан-заде эди.

«Бекир Чобан-заде Къарасувбазар шеэринде Къурт Ваап адлы бир чобаннынъ къорантасында дюнъягъа келе. О, еди-секиз яшларына келип, «ырбайып аткъа минмеге ярап башлагъанынен, яз айларында бабасынен берабер Къарабий яйласынынъ этеклеринде чобанлыкъ эте, ешилъ отлу кенъ орюшлер, джылгъалар бою джайылып отлагъан къойларны къайтара, къыр устуне узанып ятып, озенчикнинъ шылтыр-шылтыр акъкъаныны динълей, баракъларнен, къушларнен чынълай. Къышта исе, кой оджапчесине къатнап окъуп башлай».

Бу самимий сатырларны язгъан белли къырымтатар шаири Эшреф Шемъи-заде, Бекир Чобан-задени озюнинъ оджаларындан бири деп, саяр эди.

Бекир Чобан-заденинъ ильмий ишлери ве эдебий яратыджылыгъы къырымтатар медениетининъ къыйметли бир къысмы, халкъымызнынъ гъуруры ве ифтихарыдыр.

Бекир Къарасувбазар шеэринде ачылгъан мектепте окъуй. 1909 сенеси Къарасувбазар джемиет хайриеси² энъ истидатлы, зеккий талелелер арасындан Бекирни, тасилини девам эттирмек ичюн,

¹ Азраиль — инсан оледжекте, онынъ джаныны алмагъа кельген, Алланынъ эльчиси

² джемиет хайриеси — джемааттан топлангъан пара эсабына мухтаджларгъа ярдым эткен джемиет

Стамбулгъа ёллай. Бекир Стамбул мектеплеринде тюрк ве эджнебий тиллерни огрене. Сонъра Маджаристандаки мешур Будапешт университетине кире ве 1919 сенеси оны мувафакъиетнен битире. Бу йыллары арап ве маджар тиллерини огрене, чокъ ильмий ишлер яза, профессор унваныны ала.

Озь халкъы арасында чалышмакъны арызлап тургъан¹ Чобан-заде, 1920 сенеси тувгъан юртуна къайтып келе ве тасиль саасында чалыша. Ильмий ишлерини де девам эте.

Бекир Чобан-заде чокъ йыллар Баку университетинде, профессор оларакъ, омрюнинъ сонъуна къадар чалышты. Шу йыллар ичинде о, Санкт-Петербург, Москва, Ташкент, Къазан университетлеринде де лекциялар окъуй.

Бекир Чобан-заде, белли алим олмакънен бирге, аджайип шиирлер де язып къалдырды. Бизим элимизде шимди Чобан-заденинъ бойле шиирлери бар: «Булутлар, булутлар», «Дунай таша», «Тувгъан тиль», «Анам», «Умют», «Догъдым бир эвде», «Яз акъшамы эв алдында», «Балтыкъ ялысында» ве дигерлери.

Бекир Чобан-заденинъ эдебий яратыджылыгъы халкъымызнынъ къыйметли рухий зенгинлигидир. «Тувгъан тиль» шииринде ана тилимизнинъ кучю, ифаделиги, шаирнинъ юрегине балалыкътан синъген, айырылмаз хасиет олып къалгъан, севимли татлы ана тили акъкъында яза. Ана тильнинъ башкъа тиллерден джиддий фаркъы бар. О, инсаннынъ акъылы, ирадеси, гонъюли, ватаны, темели, тамырыдыр. Инсанны агълаткъан да, кульдюрген де, къувандыргъан да, мугъайткъан да ана тильдир. «Тувгъан тиль» шиирининъ эр сатыры бу фикирни, исбатлай:

«...Ят ильде мугъайып, аджынып юрьгенде,
Умютим, хаялым шай тюшип юрьгенде...²
Бир гузель сёзюнънен озюме къайтып³...»

Бекир Чобан-заденинъ «Тувгъан тиль» шиири бугунъки кунъде джумлемизни тюшюнджеге далдыра ве ана тилимизни огренмеге, темелли бильмеге чагъыра ве рухландыра.

«Яз акъшамы эв алдында» эсери айрыджа меракълыдыр. Шаир муаббет къырымтатар къорантасынынъ омрюнден бир акъшамны тасвирлей:

«Отургъанмыз тиз-тизге бар къоранта...»

Акъшам девамында учъ торун, къартбаба, ана, баба зевкъланалар, къонушалар, балалар куреше, ойнайлар... Бизлер де озюмизни оларнен берабер сеземиз. Бу къорантада севги, урьмет, бири-бирине

¹ арызлап тургъан — пек истеген, арз эткен

² умютим, хаялым шай тюшип юрьгенде — умютсиз, къайгъылы юрьгенде

³ озюме къайтып — умют, ишанчым джанланып

якъынлыкъ укюм сюре, олар халкъ оюн-йырларыны севелер, миллий адетлерни сакълайлар. Энтъ эсасы, олар бири бирлерини севелер. Олар — бахытлылар.

Бекир Чобан-заде ярашыкълы левха ве джанлы, меракълы образлар яратты. Бабасы огъуллаарынен ойнай, къартбаба куреш вакътында эм Бекирге, эм Нурайгъа ярдым этмеге тырыша, ана исе огъуллаарыны курештен сонъ муаббетлештире. Балалар ве буюклер арасындаки достлукъ, урьмет, севги, сайгъы мунасебетлеринден къорантанынъ яшайышыны айдынлата, оларгъа бахыт-сеадет бере. Бу къорантадаки муит, къоранта азаларынынъ мунасебетлери унер олмагъа лаякъкътыр.

Биз бугунъ, юзю киби, къальби де дюльбер ве саф олгъан, буюк шаиримизге медениетимиз, тилимиз, эдебиятымыз хазинесине къалдырып кеткен джевърлери ичюн, джан-гонъюльден тешеккюрлер айтамыз.

мешур — белли, танылгъан, намлы

орюш — отлакъ

мувафакъиет — енъиш, юксек нетиджеге иришов

Маджаристан — Венгрия

тешеккюр — миннетдарлыкъ бильдирюв, «сагъ олунгъыз» демек

саф — темиз, пак

1. Бекир Чобан-заденинъ балалыкъ ве окъув йыллары акъкъында икяе этингиз.

2. Бекир Чобан-заде ким олып танылды?

3. Бекир Чобан-заде шиирлеринде насыл дуйгъу-фикирлерни ифаде этти?

ТУВГЪАН ТИЛЬ

Сени мен Къырымда, Къазанда таптым,
Юрегим къайнагъан, ташкъанда таптым...
Ят ильде¹ мугъайып, аджынып юрьгенде,
Умютим, хаялым шай тюшип юрьгенде,
Мойнынъ сарылдым, дердимни айтып,
Бир гузель сёзюнънен озюме къайтып...
Йырларынъ болмаса, маненъ болмаса,
Юрт деген сёзюнъмен юрек толмаса,
Ах, насыл юрермен гъурбет якъларда²,

¹ ят иль — эджебий халкънынъ юрту

² гъурбет якъларда — *мында*: тувгъан юртундан узакъларда

Танышсыз, билишсиз, ят сокъакъларда?..
 Бильмиймен тюркми, татармы адынъ,
 Пек яман татлысынъ, танъриден дадынъ.
 Тюркте, татарда сенинъ сёзлеринъ,
 Экиси эки чифт мунълу козьлеринъ...
 Анъласын бир, сени душман да сюер,
 Бир яныкъ сёзюнъмен юреги кюер.

Истеймен озюнъни эр ерде коръмек,
 Эр ерде инджинъден дестанлар орьмек¹.
 Къушларгъа, къашкъыргъа огретсем сени,
 Сен болсанъ оксюзнинъ гонъюльден суюгени.
 Джамиге, михрабгъа, сарайгъа кирсем,
 Денъизлер, чёллернинъ четине ирсем...
 Сенинъле душмангъа ярлыкълар язсам,
 Сёзюнъмен онъмазнынъ гонълюни къазсам...
 Къабримде мелеклер соргъу сораса,
 Азраиль тилимни бинъ кере тораса,
 «Озь тувгъан тилимде айт манъа!» — дермен,
 Озь тувгъан тилимде йырлап, олермен...

Гонълюмни къайгъылар кемирип тургъанда²,
 Халкъымнынъ тынышсыз йылдызы ургъанда,
 Тувгъан тиль, башкъасы акълыма кельмей,
 Бир буюк сырымсынъ, душманлар бильмей.

мелек — Алланынъ эльчиси

инджи — *мында*: къыйметли сёз

1. Гъурбетликте шаирни насыл тюшюндже ве дертлер къыйнай?
2. Шаирнинъ тувгъан тилине севгисини ифаделеген сатырларны тапып, окъунъыз.
3. Шаир тувгъан тиль акъкъында фикирлерини ве арзу-истеклерини къайсы сатырларда тариф эте?
4. Шиирни ифадели окъуп, эзберленъиз.

Шиирде расткельген шиве сёзлерини эдебий шекильде язынъыз ве оларнен джумлелер уйдурынъыз.

¹дестанлар орьмек — дестанлар яратмакъ

²къайгъылар кемирип тургъанда — къайгъылар сарып алгъанда, гъамлы, кедерли олмакъ

ЯЗ АКЪШАМЫ ЭВ АЛДЫНДА

Яз акъшамы... Кок ачыкъ, йылдыз отъкюр,
Эв алдында сармашыкъ, акъшам сефа
Арасында тешельген миндер, килим,
Отургъанмыз тиз-тизге бар къоранта.
...— Къа, Бекир,— дей,— корейим йигитлигинъ,
Тутушынъыз Нурайман бир бель-бельге.
Къайсынъыз пек къараман, белли олсун,
Къайсынъыз пек чыдайджакъ боран, ельге...
Бизлер де пек бегенип тюшюнджесин,
Шу саатте килимден тышкъа чыкъа,
Нурайчыкъман бель-бельге тутушамыз,
Мен тилимни чыкъарам, о, тиш сыкъа...
О бирлери сусалар, бизге къарап.
Къартбабайчыкъ къувана, къолун къакъа:
— Ай, Бекир!.. — дей,— сагъынъа мукъайт ол!..
Сакът ол, берме аягъынъ ыргъачыкъкъа!..
— Оп, оп... аайт... Сейт-Бекир, ана-на шай!
Янбашкъа ал!.. Ана-на-на!.. Тарт! Къалдыр! Ат!
Ана-на-на!.. Чора батыр... ооп... Аферин балай!..
Нурай гъарип мугъая, агълап башлай,
Бабам:— Ёкъ, — дей,— Сеит Бекир козь бояды¹,
Ыргъачыкъны къайтармай янбашкъа алды...
Янъы баштан олмаса, — тызымлады...
— Куреширмен, санъа мен бинъ бир кере,
Мен йыктылсам, пек арув сизлерге я?
Сенинъ огълунъ дегильмен айса энди,
Меним бабам, къартбабай, ана сагъа!..
Шакъылдайлар джумлеси, Нурайчыкъ да...
Анам:
— Кель,— дей,— Сеит Бекир, опъ Нурайны!
Ёкъсам сагъа къазантюп² бермем саба,
Кель, мугъайтма, шай этип, мен анайны!..
Джувукълайман Нурайгъа яваш-яваш,
Къолчыгъындан тутаман, къалдыраман;
Башын сыйпап, къалпагъын кийдирген сонъ,
Къартбабайгъа джувура, сакъланаман...
Нурайчыкъны анайым къуча, сюе:
— Емиш, акъча берирмен саба сагъа,

¹ козь бояды — куреш тертибини бозды; алдатты

² къазантюп — сют къайнаткъанда, къазан тюбюне япышкъан къалым-
тылар

Бугунь акъшам осерсинъ Бекирден пек,
 Ярын оны йыкъарсынъ бир туткъанда!..
 — Тек курешмен, — дей бабам, — олмаз йигит,
 Къа, къарайым, къайсынъыз яхшы ойнай;
 Эсма, балам, бер мында тильсизни сен,
 Къарайыкъ, онынъ тилинден къайсы анълай? —
 Бираздан сонъ дувулдай тильсиз къавал,
 Гонълум тола, тамырым яна, къайнай...
 Аякъларым озълери юрип кете,
 Козълеримде эр бир шей йырлай, ойнай...
 Секирип тура Нурайман, ойнап башлай.
 Къара ерни тепемиз, секиремиз.
 Къоллар бельде, башлар да «оп, оп!» — дей де,
 Тизимизни ерге шай тийдиремиз.
 Йыр явашлай, бизлер де явашлаймыз,
 Базы бирден юкселе, ачувлана...
 «Сен де, сен де!» — дей бир шей къулакъларда,
 Аякъларны урамыз, ер тозлана.
 Йырлар бите, денъише. Болдурамыз,
 — Энди ава къалмады, — дей къартбабай.
 Экеви де чебер, акъкъын айтсакъ¹,
 Келинъиз мында, Сеит Бекир, сен де Нурай.
 Сен де, сен де, алтын сач, шайлы Эсмам!
 Эсмачыкъ да сокъула арамызгъа.
 Мына сизге он капик, пайлашынъыз,
 Той ясарсыз, аш алып, къокъланъызгъа.
 — Учер капик, — дей бабам, — экевине.
 Дёрт капикни Нурайгъа ляйыкъ бермек.
 Эсма ярын ойнаса, шабаш алыр²,
 Бекир енъген, онъа акъча не керек?
 — Иште, сагъа янъы адет, — деймен джылап,
 Бунынъчюн де копкеджек тартышамыз.
 Эр биримиз энъ сонъу бир бавурда
 Юкълап къала, унута, барышамыз.

отъкюр — *мында*: ярыкъ, парлакъ, айдын

килим — орьнекли тёшеме

мугъа □ **йтма** — ынджы □ тма, джаныны агъырттырма

къавал — музыка аleti

чебер — *мында*: уста, кямиль оюнджы

акъшам сефа — къаранлыкъ тюшкен сонъ ачылгъан чечек

сармашыкъ — сарылып оськен чечек

¹ акъкъын айтсакъ — догърусыны айтсакъ

² шабаш алыр — бахшыш алыр

1. Шиирни окъунъыз ве мундериджесини озь сёзлеринъизнен икяе этинъыз.
2. Шиирни айры къысымларгъа болип, план тизинъыз.
3. Балалар озь эвлеринде насыл зевкълана ве эгленелер?
4. Бабасынынъ къавалда чалгъан авасы Бекирге насыл тесир эте? Насыл дуйгъуларны къозгъай? Бу суаллерге джевап берген сатырларны шиирден тапып окъунъыз.

1. Сиз насыл халкъ йырларыны ве оюнларыны билесинъыз? Оларны иджра этесинъизми?
2. Озюнъизнинъ къорантанъызда аилевий концерт азырлап кечиринъыз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ЭПИТЕТ

Бедий эсерде тасвирленген несне, шахыс, адиселернинъ бир де-бир аляметлерини косьтерген ифадели сёзлерге **эпитет** дейлер.

Бекир Чобан-заденинъ «Яз акъшамы эв алдында» шиирине дикъкъат этейик.

Яз акъшамы... Кок ачыкъ, йылдыз отъкюр,
Эв алдында сармашыкъ, акъшам сефа.
Арасында тёшельген миндер, килим,
Отургъанмыз тиз-тизге бар къоранта.

Шиирде къулланылгъан адий сёзлер: *яз акъшамы, кок ачыкъ, йылдыз отъкюр* — козюмиз огюнде аджайип ве зевкълы акъшам манзарасынджанландыралар. Шаир бу сёзлерге терен мана бере. Тиз-тизге отургъан муаббет къоранта ве этрафтаки ачыкъ-айдынлыкъ¹ эм шаирнинъ, эм окъуйджынынъ гонълюни охшай, бахыт ве къуванч ислерини догъура. Бедий эсерде къулланылгъан терен маналы, ифадели ве тесирли сёзлер **эпитет** оларар. **Эпитетлер** — тасвирленген адам, несне, адиселернинъ муим ве меракълы тарафларыны ачалар, эсернинъ тилини зенгинлештирелер, ифаделигини арттыралар.

Эр бир сыфат эпитет ола бильмей. *Алтын юзюк* ибаресинде *алтын* сёзю тек сыфаттыр, юзюкнинъ алтындан япылгъаныны косьтере. Лякин «*Алтын сач, шайлы Эсмам!*» сатырындаки *алтын*

¹ ачыкъ-айдынлыкъ — ярыкълыкъ, рушенлик

сёзю эпитеттир, чюнки Эсмачыкънынъ, алтын киби, йылтырагъан, дюльбер сачларыны, онынъ гузеллигини, паклигини косътере. Шаир эеджанлы дуйгъуларыны ве балаларгъа севгисини ифаде эте. Къуванч ве севги окъуйыджынынъ да гонълюни къаплап ала¹.

Эпитетлер окъуйыджыгъа терен тесир этелер, чешит дуйгъуларны къозгъай, джоштуралар, тасвирленген адам, несне, адиселерни джанлы сюретте козь огюне кетирмеге ярдым этелер.

манзара — табият левхасы, корюниши

паклик — *мында*: гонъюль темизлиги; сафдиллик

джоштурмакъ — эеджанландырмакъ, къувандырмакъ

¹ къаплап ала — сарып ала

КЪЫРЫМТАТАР ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫНДАН

РИВАЕТЛЕР АКЪКЪЫНДА

Халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ кенъ даркъалгъан жанрларындан бири риваеттир. Риваетлерде акъикъий вакъиалар ве шахыслар тасвирлене. Эвель-эзельден¹, асырлар девамында халкъ озюнинъ тарихы, омюри, куреши ве севимли къараманлары акъкъында риваетлер уйдуруп кельген. Ривает акъикъий вакъиа ве къараман акъкъында халкъ арасында айтылып кельген икяедир. Илькиде, бу икяени, тасвирленген вакъиа ве шахысны бильген, адамлар яраталар. Лякин, сонъра, агъыз-агъыздан айтылып, несиллерден-несиллерге авушып, асырлар девамында бу эсерлер зенгинлеше, теренлеше ве баягъы денъишелер. Эр бир несиль озюнинъ дуйгъуларыны, арзу-истеклерини, омюр акъкъында фикирлерини, уйдурма вакъиаларны, арекетлерни къошып кельген. Бу себептен риваетлернинъ бир къач варианты ола биле. Бунъа бакъмадан, риваетлер халкъымызнынъ узакъ кечмиши, тарихы, акъикъий къараманлары акъкъында пек муим малюмат ве бильги берелер. Онынъ ичюн ривает айрыджа къыйметли жанрдыр.

¹ эвель-эзельден — эвельден, къадимий девирлерден

Риваетлерде меракълы вакъиалар, хусусан, халкънынъ акъсызлыкъ, адалетсизликке къаршы куреши тасвирлене, сеvimли батырларнынъ джесюрлиги, къараманлыкълары косътериле. Халкъымыз Алим Азамат огълу акъкъында чокътан-чокъ риваетлер яраткъан. Олардан энъ беллилери: «Къулакъсыз Алим», «Алим тойда», «Къаракъулакъ», «Къаравуллар майданында», «Алимнинъ къапалмасы», «Сизге ким керек?» ве дигерлери.

Халкъ къараманы Алим бу риваетлерде факъыр-фукъаре койлюернинъ къорчалайджысы, ярдымджысы оларакъ, косътериле. Онынъ мераметлиги, озъ халкъына садыкълыгъы, йигитлиги, чеберлиги, эфсаневий батырлыгъы чешит меракълы адиселерде, арекетлерде айдын ве ифадели ачыла. Риваетлерде халкъ тарихынынъ энъ меракълы саифелери сакъланып къалгъан. Халкъ арасында даркъалгъан риваетлерден «Сеит огълу Сейдамет», «Козьяш чешмеси» ве дигерлерини, мисаль оларакъ, кетирмек мумкюн.

Демек, риваетлерде халкънынъ тарихынен, аятынен сыкъы багълы олгъан акъыкый адисе, вакъиалар ве шахыслар тасвирлене. Ривает икяе шеклинде язылгъан эсердир. Ривает масал ве эфсанелерден фаркълана. Масал ве эфсанелерде чокъ тылсымлы несне, айван, осюмликлер иштирак этелер. Риваетте исе адисе, вакъиа, шахыслар ве оларнынъ арекетлери, омюрде олгъаны киби, тасвирленелер. Риваетлерде халкънынъ кечмиши ве къараманлары акъкъында муим малюматлар сакъланып къалгъан. Риваетлер къырымтатар халкъынынъ джанлы тарихыдыр. Онынъ ичюн биз риваетлерни огренмек ве бильмек керекмиз.

вакъиа — адисе
муим — кыйметли

1. Риваетлерде не акъкъында сёз юрьсетиле?
2. Алим акъкъында насыл риваетлер бар?
3. Ривает жанры не ичюн айрыджа кыйметли?
4. Сиз даа насыл риваетлер билесинъиз? Икяе этинъиз.

АЛИМ КИМ ЭДИ

Алим Азамат огълу 1816 сенеси Кефе уездиндеки Копюрли койде факъыр Азамат акъайнынъ къорантасында догъгъан. Алим яш бала экенде, бабасы шу койнинъ зенгини Мемиш агъа Челебиев тарафындан койден къувулгъан сонъ, Къарасувбазаргъа кочъкен. Алим, Къарасув эснафы Эфендиевке териджилик зенаатыны огренмек ичюн, шегирт оларакъ, кирген. Бабасы Къарасувда ольген, анасы, Кериме апте, чокъ вакъытлар зенгинлер къолунда хызмет этип кельген. Алим, баягъы вакъытлар териджилик зенаатынен огърашып, сонъра башкъа ерден иш арамагъа меджбур ола. Къарасув зенгини Бобовичте арабаджы оларакъ хызмет эткен. 1844 сенеси Алим, ботен ерде къабаатланып, сюргюн этильген. Лякин Эски Къырым шеэри янларындан кечкенде, къаравул къолундан къачкъан.

Атик ве джесюр Алим бундан сонъ Къырым дагъларында ве якъын этрафта гизленип яшай, къобаларда сакълана. Онынъ эфсаневий омрю ве куреши, иште, шу вакъытта башлана. О, озюне ат ве сила тапыштыра ве ёлдан кечкен зенгинлернинъ, бай, мырзаларнынъ огюне чыккып башлай. Олардан тутып алгъан параларыны факъыр-фукъарелерге таркъата.

Алим аз бир вакъыт ичинде озюне халкънынъ дикъкъатыны джелъп эткен, сонъундан атта падишанынъ озю биле шахсен Алимнинъ ишинен огърашкъан.

Адий койлюлер Алимни севе ве къорчалайлар, душманлардан сакълайлар. Байлар исе, онынъ адыны эшиткенде, къоркъуларындан къалтырап башлай экенлер.

Чар укюмети, Алимни къолгъа алмакъ¹ ичюн, полис ве аскерлерни ишке къоя², лякин чокъ йыллар девамында олар Алимни туталмайлар.

Шу йыллары халкъ арасында Алим акъкъында чокъ эфсаневий икяелер, риваетлер таркъала. Алимни Къырымнынъ бутюн халкъы биле ве севе. О, акъикъый халкъ къараманы ола.

Алимнинъ пешине чар мемурлары тюшелер³. Онынъ башы ичюн чар укюмети буюк бахшыш адай. Алимнинъ вазieti агъырлаша. О, хасталана ве Къадыаскер коюнинъ янында къошуда сакълана. Алимни хаста алында юкълагъан еринде барып туталар, къолларыны багълап, Акъмесджитке алып барып, теслим этелер.

Алимни джанаварджа джезалайлар, мушкюль алда сюргюнликке ёллайлар. Бу фаджиалы вакъиа 1849 сенеси олып кече.

Алим Азамат огълу акъкъында пек чокъ эдебий эсерлер де язылды.

¹ къолгъа алмакъ — тутмакъ, якъаламакъ

² ишке къоя — эмир эте, оглерине вазифе къоя

³ пешине тюшелер — кыдыралар, излейлер

Бу эсерлернинъ чокъусында Алим, зулумгъа къаршы баш котерген¹, факъыр халкънынъ бахты ичюн курешкен къараман оларакъ, джанлана.

Халкъ арасында айтылгъан риваетлер ве весикъалар эсасында яызджы Юсуф Болат бу къараман акъкъында дженктен эвель «Алим» романынынъ биринджи китабыны ве дженктен сонъки йылларда экинджи китабыны язды. Кене шуриваетлерден файдаланып, яызджы Умер Ипчининъ эсери эсасында «Алим — Къырым йигити» адлы бедий кинофильм чыкъарылды. Бу фильмде Алим ролюни намлы халкъ артисти Хайри Эмир-заде иджра этти.

эснаф — уста

шегирт — устанынъ талевеси

вазиет — ал

1. Алим Азамат огълу ким олгъан?

2. Риваетлерде Алим насыл шахыс оларакъ тасвирлене?

3. Алим акъкъында икяенъизде бу ибарелерни къулланынъыз:
халкъ дикъкъатыны джелъп эткен, чар укюмети, эфсаневий икяелер, бахшыш адамакъ, вазиети агъырлашты, джанаварджа джезаламакъ, сюрюнге ёлламакъ.

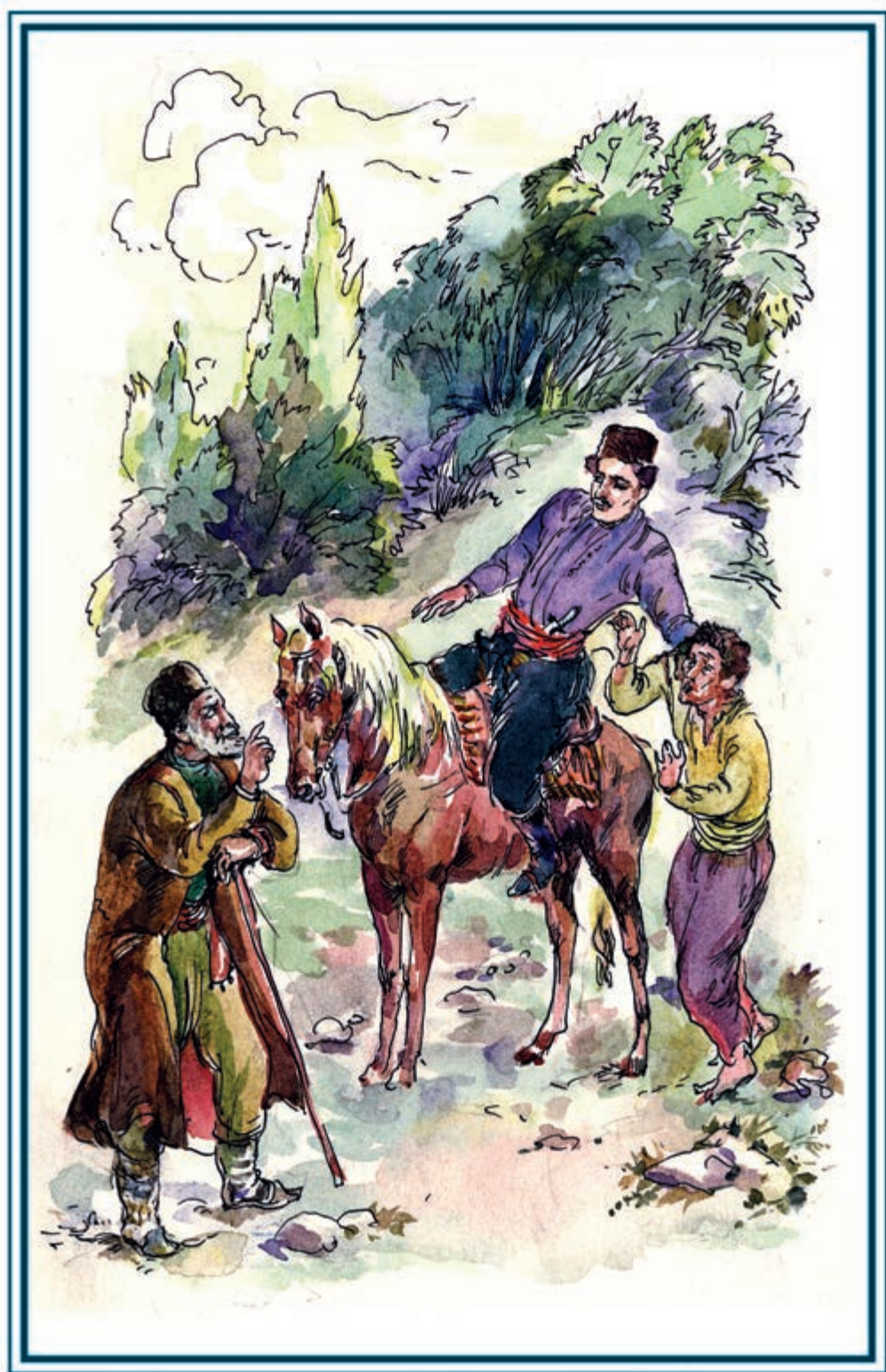
КЪУЛАКЪСЫЗ АЛИМ

Къарасув этрафында Мамбетлан коюнде факъыр бир койлю бар экен. О, бутюн омрю бою помещиктен борджгъа ер, ашлыкъ алып, къапусында олгъан эки огюзинен сабанджылыкъ этип, кечинген². О, эр сене шорбаджыгъа борджлу къала экен. Йыл-йылдан койлюнинъ ашлыкъ ве онлама борджлары арткъан. Койлю бу борджларны одев ишини чалышмакънен битиралмагъан. Чалышкъан сайын, борджлары да эп арта экен.

Борджуны одемек ве факъырлыкъ себебинден къач сенеден берли эвлендирип оламагъан нишанлы огълунынъ тоюны япмакъ ичюн, къапусында олгъан эки огюзини, базаргъа кетирип, сатмагъа къарар берген. Шай да япкъан. Лякин бу факъыр огюзлерини сатып, базардан коюне къайтаткъан вакъытта, ёлда апансыздан онынъ алдына бир атлы чыккъан да:

¹ баш котерген — къаршы чыккъан, курешкен

² сабанджылыкъ этип кечинген — сабан сюрип (ер къазып) яшагъан

— Чыкъар параларынъны, мен Алимим! — деп, къартнынъ параларыны тутып алгъан. Не этеджегини бильмеген къарт, агълай-агълай коюне догъру кеткен. Ёлда онъа бир атлы даа расткельген. Къартнынъ, козъяш тѣкип, агълагъаныны коръген бу атлы, Алим экен. О:

— Къартым, не ичюн агълайсынъ? — деп сорагъан.

— Неге агъламайым, меним къапумда малда-джанда¹ эки огюзчигим бар эди. Мен помещикке олгъан борджумны одемек, эм де нишанлы отургъан огълумнынъ тоюны япмакъ ичюн, огюзлеримни базарда сатып, къайта эдим. Бу ерге кельгенде, ана шу Алим деген динсиз, ёлумны басып, параларымны тонап кетти², — деген. Алим:

— Насыл Алим, сен шаштынъмы шу? Аты недай эди, къартым? Къайсы тарафкъа кетти? — деген.

— Джирен къашкъа эди, Алла бойнуны урсун! Шеэр бетке кетти, балам, — деп айткъан.

— Ойле олса, къартым, сен бу ерде, мен кельгендже, отурып тур, — деп, шу айдутнынъ пешинден къувып кеткен.

Арасы чокъ кечмеден, Алим бу эрифни тутып кетирген ве къарткъа:

— Сенинъ параларынъны алгъан Алим — бумы, къартым? — деп сорагъан.

Къарт айтмагъа къоркъа, кълтырай экен. Лякин Алим:

— Къоркъма сен, къартым, айт! — деген.

— Эбет, бу эди, балам, — деген.

Алим къартнынъ параларыны алгъан айдутнынъ устуне, къузгъун киби, атылып:

— Чыкъар къартнынъ параларыны, хынзыр эриф! — дегени киби, къартнынъ ёлуны баскъан³ хырсызнынъ козълери къоркъусындан патлап чыкъа язгъан.

Озюни, Алим деп, адландыргъан бу хынзыр, аман джебинден къартнынъ параларыны чыкъаргъан. Алим, онынъ кълундан параларны алып, ёлджу къарткъа берген де:

— Сай да бакъ, къартым, параларынъ текмильми? — деген. Къарт параларны сайгъан сонъ:

— Текмиль, балам, текмиль, сагъ ол, сексен кумюш эди, — деген.

Алим бу вакъыт къарткъа айланып:

— Алим, керчектен, де Алимдир, о, бу дагъларнынъ огълу ве дагъ къарталларынынъ агъасыдыр. Алим хырсыз дегильдир. О, ич бир вакъыт фукъаренинъ джаныны агъыртмай. Оларгъа эйиликтен башкъа ич бир шей япмай. Иште, бунынъ ичюн олар Алимни севе ве

¹ малда-джанда — олгъаны-оладжагъы

² тонап кетти — зорлукънен парасыны алып кетти

³ ёлуны баскъан — ёлда огюне чыкып парасыны тутып алгъан

онынъ адыны намландыралар! Амма бу — копек! Оны атмакъ керек, къартым, чюнки о къутургъан!.. — сонъ кене айдуткъа чевириле де, шойле дей:

— Биз эки Алим олдыкъ, шимди халкъ бизни яхшы анълап оламаз. Шай олгъан ерде, бир-де биримизде бир нишан олмакъ керек, — деп, аман къамасыны чыкъарып, къартнынъ козьлери огюнде онынъ ёлуны баскъан хырсызнынъ къулагъыны кесип алгъан.

— Сен къулакъсыз Алим ол, мен де къулакълы Алим олайым. Бу вакъыт халкъ да бизни башкъа-башкъа Алимлер олгъанымызны анълар! — деген. Бу ерде Алим бир даа къарткъа:

— Къартым, Алим мына меним! О, хырсыз эрифнинъ бирисидир! — деп шу ерде, къойнундан юз кумюш даа чыкъарып, къарткъа берген. Къарт, бу параларны да алып, къувана-къувана коюне къайткъан экен.

хынзыр — *мында*: хиянет

джирен — сары тюстеки ат

къашкъа — айван манълайындаки безз тамгъа

1. Риваетни окъуп, озъ сёзлерингизнен икяе этингиз.

2. Не ичюн фукъаре халкъ Алимни севе эди?

3. Риваеттен, озюнгиз ичюн, насыл хулясалар чыкъара билесингиз?

4. Риваетте тасвирленген адисе Алимнинъ насыл табият чизгилерини акс эте?

5. Алимге олгъан мунасебетингизни озъ сёзлерингизнен изалангыз.

Ашагъыда берильген аталар сёзлерини къулланып, Алим Азамат огълу акъкъында инша язынгыз.

*Догъру олсанъ, кет-кете гуль олурсынъ,
Хырсыз олсанъ, кет-кете куль олурсынъ.*

Акъикъат атеште янмаз, сувда батмаз.

Догърунынъ ёлу кенъдир.

Акъ севгенни халкъ север.

КЪАРАКЪУЛАКЪ

I

Бир вакъытларда Алим деген бир йигит яшагъан. О, зенгин ве мырзаларнынъ душманы, факъыр-фукъарелернинъ досту олгъан.

Алим Къарасувбазар этрафында долангъан. Мында, шеэрнинъ четинде, дайфалар мааллеси¹ денильген ерде, онынъ Къаракъулакъ лагъаплы бир досту бар экен. Алим Къаракъулакънынъ эвинде геджелей ве ондан керекли хаберлерни анълай экен.

Кунълерден бир кунъ Алим Дайфалар мааллесине келип тюшкен. Гедженинъ бир вакътында ёл четиндеки басыкъ бир эвчикте къучакъ балаларынынъ сеслери эшитиле. Алим эвнинъ пенджересини къакъа:

— Эмдже, мен Алла мусафирим. Къапуны ач, санъа айтаджакъ сёзюм бар, — дей.

Эвнинъ ичинден:

— Ким о? Санъа не керек? — деген, аджиз давуш эшитиле. Атта агълагъан балалар биле сусып къалалар.

— Эмдже, мен Алимим. Къоркъма, санъа ишнен кельдим!

Къапу шу арада ачыла, босагъада бир дайфа пейда ола.

— Хош кельдинъ, къардашым! Буюр эвге², — дей дайфа.

— Сагъ олунъыз, эвге кирмесем де олур, — дей Алим. — Балаларынъыз не ичюн агълайлар?

— Ачлыкътан агълайлар, къардашым.

— Мына, эмдже, бу параларны ал да, фурундан сабийлерге отъмек кетир. Мен сени азбарда беклеп турарым.

— Алла разы олсун, — дей дайфа. — Амма, мен шимди фурунгъа барсам, фурунджы манъа отъмек бермез. Кеч олды деп, мени тюкяндан къувар.

— Эр алда барып бакъ, — дей Алим. — Санъа бермесе, мен озюм барырым.

Дайфа фурунджынынъ эвине чапа. Лякин арасы чокъ кечмеден³, бош къайтып келе.

— Эмдже, не ичюн отъмексиз къайтып кельдинъ? — деп сорай Алим.

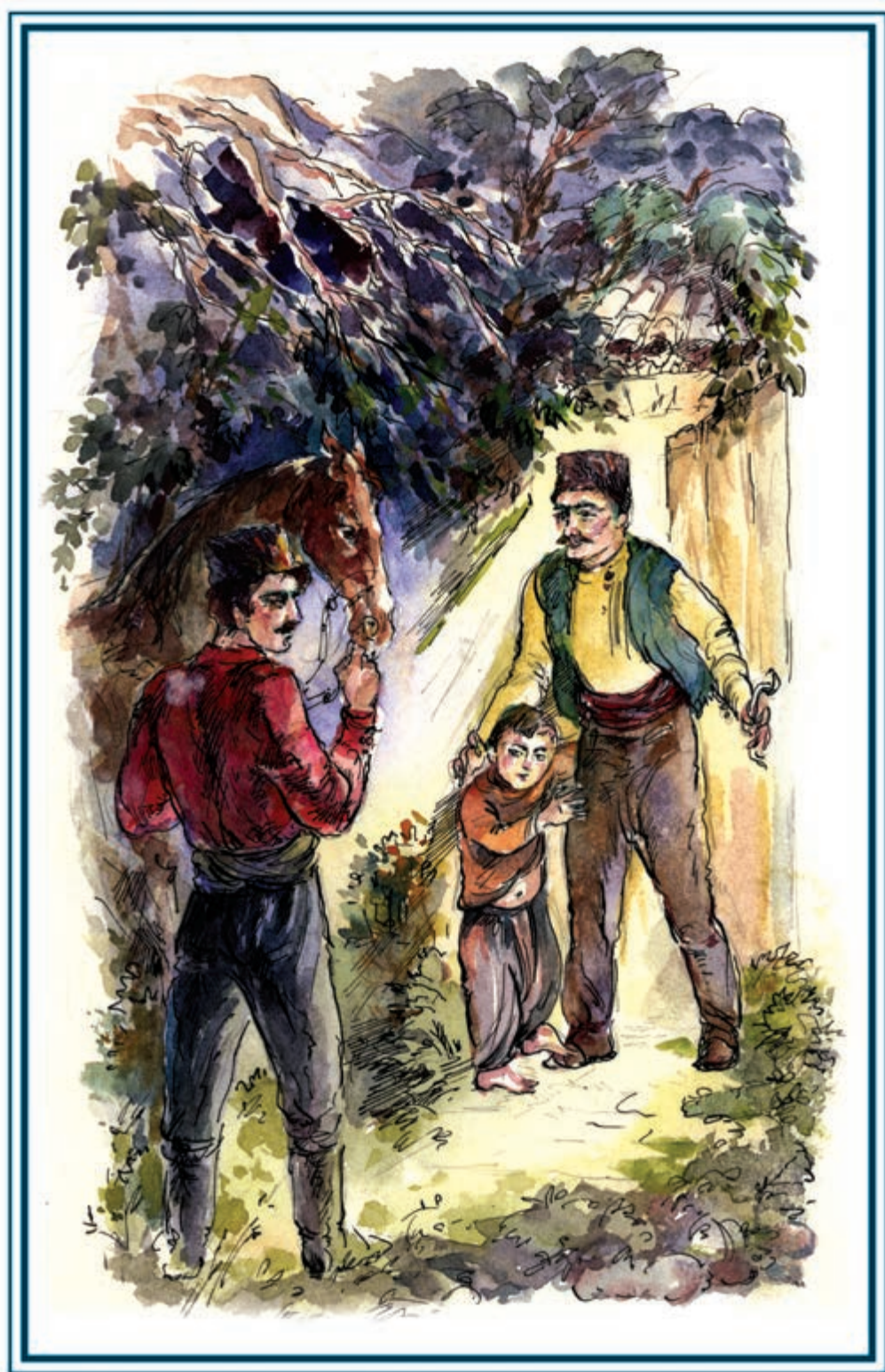
— О, мени: «Ёкъ, пезевенк, геджелернен отъмек олмаз», — деп къувды ве дюнья юзюнден джоюлып битмединъиз⁴, чингенелер, — деп сёгди.

¹ дайфалар мааллеси — чингенелер мааллеси

² буюр эвге — кир эвге

³ арасы чокъ кечмеден — вакъыт чокъ кечмеден

⁴ дюнья юзюнден джоюлып битмединъиз — гъайып олып кетмединъиз

— Олмаса, тыш пешиме¹, берабер барайык! — дей Алим ве, атыны азбар ичиндеки терекке багълап, фурунгъа кете.

— Тез ол, къапунъны ач, мен Алимим! — дей, фурунджынынъ къапусыны къакъып. — Зоргъа къалса², парлап кирерим!

Фурунджы не япсын, къапуны ача.

— Сен, факъыр адамнынъ балалары ач олгъаныны билип, ничюн онъа отъмек бермединъ? — деп сорай Алим. — Онынъ сенден не эксиклиги бар? Къана, элинъе балабан бир чувал ал да, ичине отъмек толдур. Тез, тез ол! Оны сёгип, бош къайтаргъанынъ ичюн де, джебинъден юз кумюш къолуна бер! Давран!

Фурунджы, феелеменк киби, чевирилип³, Алимнинъ айткъанларыны шу саат⁴ ерине кетире.

— Энди мени динъле, — дей Алим. — Мен санъа мусафирликке даа келирим. Бу гъарип адамгъа яман сёз айтарым деме, джанынъны чыкъарырым⁵.

II

Алим, Тозла торугъа минип, Къаракъулакънынъ эвине кете. Бу сефер Къаракъулакъ Алимге шуны бильдире:

— Къарасувбазар зенгини Зумбилов: «Алимни коръсем, аслы да козюне бакъып турмам⁶, атып ольдюририм», — деп, къаве-къаведен макътанып юре.

Алим кулюмсирей.

— Зарар ёкъ, онъа да невбет келир, — дей. — Энди, баягъы вакъыт олса керек, мен, ятып, бир чырым алайым⁷. Мени танъ атмаздан эвель уянтырсынъ.

Къаракъулакъ Алимни танъ атмаздан эвель уянта. Алим бир фильджан къаве иче де, Тозла торусына атланып, ёлгъа чыкъа ве догъру Зумбиловнынъ багъчасына барып кире. Шу ерде тереклерге таяндырылгъан чаталлардан эки данесини алып, арасына орюльген узун отларны багълай да, мердивен ясай. Сонъ бу мердивенни сарайнынъ диварына таяндыра ве, онъа тырмашып, пенджереге чыкъа.

Зумбилов къаве ичип отура экен. Алим, пенджерени тепип

¹ тыш пешиме — артымдан кель, меннен берабер юрь

² зоргъа къалса — *мында*: къапуны ачмасанъ

³ феелеменк киби, чевирилип — тез-тез, фырыл-фырыл, (чабик) айланып

⁴ шу саат — тез-тез, шу ара

⁵ джанынъны чыкъарырым — ольдюририм

⁶ козюне бакъып турмам — тюшюнип отурмам

⁷ бир чырым алайым — азчыкъ юкълайым

парлагъаны киби, Зумбиловнынъ элинден фильджан, тарс этип, ерге тюше. Артына айланып бакъса, не корсьюн, башы устюнде Алим тура.

— Саба шерифинъиз хайыр олсун! — дей Алим, кулюмсиреп. — Мени атаджакъ экенсинъиз. Мына, озъ аякъларымнен сюрип кельдим.

Зумбилов ап-акъ кесиле:

— Ёкъ, ёкъ... хайырлы! Мен ойле шей айткъаным ёкъ... — деп агъламсырай.

— Ойле олса, мени атаджакъ пыштавынъны чыкътар!

— Мына, алынъыз, — дей Зумбилов ве къалтырагъан эллеринен пыштавыны Алимге узата.

— Бакъ сен, езит огълу езитке!¹ Пыштавыны толдурып къойгъан да: «Мен ойле шей айтмадым», — дей.

Къоркъусындан отю патлай язгъан² Зумбилов Алимнинъ огюнде тиз чёке.

— Тур, аякъларымны былаштырма! — дей Алим. — Макътанып юргенинъ ичюн, шимди юз алтын сай.

Алим алтынларны алып, Къаракъулакънынъ эвине къайтып келе.

— Мына, достум, бу алтынларны ал да, Къарасувбазар фукъарелерине бирер дане берип чыкъ! Не япайым, оларнынъ ёкъсуллыгъыны енгиллештирмек ичюн, элимден кельген ярдымым будыр, — дей.

аджиз — такъатсыз, чаресиз

басыкъ — алчакъ

фурун — отъмек пиширильген оджакъ

давра — тез ол

танъ — кунъ догъмаздан эвельки вакъыт

пыштак — пистолет

ёкъсуллыкъ — ёкъсузлыкъ, фукъарелик

1. Алим кимлернинъ досту олгъан?

2. О, кимлерни душман сая эди?

3. Къаракъулакъ кимдир? Алим онынъ эвинде не макъсатнен геджелей эди?

4. Балаларнынъ агълагъаныны эшиткен Алим не япа?

5. Фукъаре адам Алимни насыл къаршылай? Фурунджы исе?

6. Алим фурунджыны насыл сёзлернен тазирлей?

7. Алим, фукъаре чингене ве фурунджы арасындаки субетни роллерге болюшип ифадели окъунъыз.

8. Къаракъулакънынъ эвинде Алим насыл хабер эшите?

9. Зумбиловдан алгъан алтынларыны Алим кимге

¹ езит огълу езит — ярамаз, джанавар инсан

² къоркъусындан отю патлай язгъан — пек къоркъкъан

таркъатылмасыны буюра? Къаракъулакъкъа насыл сёзлернен алтынларны бере? Алимнинъ бу арекетине насыл къыймет кесесинъиз?

Ашагъыда берильген аталар сёзлерининъ ифаделеген маналарыны изаланъыз. Джевабынъызны Алим Азамат огълунынъ омрюнен багъланъыз.

Йигит ишинен анъылыр.

Къараманлыкъ иште, куреште корюнир.

Джесюрнинъ бакъышы къоркъакънынъ къылычындан кескиндир.

КЪАРАВУЛЛАР МЕЙДАНЫНДА

Алимнинъ, Тозла тору деген, ель киби учкъан аты бар экен. Бу ат оны чокъ керелер беядан къуртаргъан. Шунынъ ичюн Алим, озюнинъ садыкъ досту олгъан, Тозла торусындан бир вакъыт айырылмагъан.

Алим Къарасувбазарнынъ «Къаравуллар мейданы» денильген ерге де сыкъ-сыкъ келип кете экен. Алимни озъ адамымыз деп таныгъан факъырлар, оны, эльге бермей экенлер¹. Алим мында тойларгъа келе, яшларнен отурша, ойнай-куле экен.

Кунълернинъ биринде Алим тойгъа кельген ве той саибининъ эвинде геджелеген. Шу куню сабасы помещик Бобович ве онынъ кяасы Аджи Селямет Къарасувбазардаки бутюн зенгинлерни ве койлюлерни топлагъанлар да:

— Алимни тез кунъде якъаламакъ ичюн, падиша бабамыздан эмир кельди. Элинъизге сия ал да, ёлларны араштырынъыз, — деп, меджбур эткенлер.

Бу хаберни шу саат Алимге етиштирелер. Алим, яткъан еринден турып:

— Мени къыдырмакъ керекмей, мен озюм барырым, — дей.

Арасы чокъ кечмеден, Къарасувбазарнынъ мырзалары тюфек, пыштав, къылыч-къама такъынып, Къаравуллар мейданына джыйлышалар. Мында койлюлерни де айдап кетирелер. Олар Алимни къыдырмагъа кетеджек олып тедарикленгенде, джами бетте тоз-

¹ эльге бермей экенлер — сакълай, гизлей, къорчалай экенлер

думан кѳопа, ат туягѳы тасырдылары эшитиле, дерсинѳ, ер тепрене. Бакѳсалар, мейдангѳа догѳру атлы келе.

Атлы дос-догѳру Адѳы Селяметнинѳ огѳуне келе де, атыны бирден токѳтата.

— Огѳурлар олсун, Селямет агѳа! — дей. — Сиз, гѳалиба, Алимни тутмакѳ истейсинѳиз?!

Адѳы Селямет, Алимни таныгѳанынен, юзю ап-акѳ кесиле¹, тизлери дыр-дыр кѳалтырай.

— Абдырама, Селямет агѳа, абдырама, — дей Алим. — Ишинѳни кѳолайлаштырмакѳ ичюн, мен озюм кельдим. Мен Алимим! Кѳана, козю баткѳан² — тутсун мени.

Алим, бу сѳзлерни айтып, Тозла торусына эки кѳамчы ура. Алимни тапсанѳ ал³!

Алим пейда олгѳанда, кѳазыкѳ киби, кѳатып тургѳан мырзалар, о, кеткенинен: «Не атмадынѳ?», «Я сен не атмадынѳ?» — деп, озь аралары давалашкѳанлар.

Кунылерден бир кунѳ Алим Кѳарасувбазаргѳа келеджегини хабер эте. Бу хаберни кимдир Бобовичке ве полициягѳа бильдире. Полиция башы бутюн зенгинлерни сияляландыра ве Алимнинѳ келеджек ѳлуны сарып ала.

Деген вакѳытта, Алим пейда ола. Кѳынындан кѳылычыны чыкѳара. Кѳылычы балкѳ-балкѳ йылтырай.

— Э-э! Мени динѳленѳиз! Дост олгѳан — кенаргѳа, душман олгѳан — кѳаршыма чыкѳсын, — деп кѳычыра да, кѳылычыны онѳлу-соллу сильтеп, атынен душман алкѳасы ичинден кечип кете.

Алим кеткен сонѳ, зар-зорнен эслерини башларына топлагѳан зенгинлер: «Олян, неге кѳалтырап кѳалдынѳ?», «Не ичюн элинѳден тюфегинѳ тюшип кетти?» — деп, бири-бирини мыскѳыллайлар. Шу ердеки кѳоркѳакѳ мырзалардан бири:

— Мен озюм зерре кѳадар кѳоркѳмадым амма, юречигим дыр-дыр кѳалтырады, — дей.

беля — бахтсызлыкѳ, фелякет

садыкѳ — чин, ишанчлы, акѳикѳий

саип — шорбаджы, сабы

1. Фукѳаре халкѳ Алимге насыл бакѳа эди?

2. Не ичюн падиша Алимни якѳаламакѳ эмирини бере?

3. Зенгинлер ве полиция Алимни тутмагѳа насыл азырланалар?

4. Олар не ичюн шашмалайлар?

¹ юзю ап-акѳ кесиле — кѳоркѳкѳанындан бети бем-безд ола

² козю баткѳан — кѳоркѳмагѳан, озюне ишангѳан

³ тапсанѳ ал — тез-тез кѳачып кете

1. *Дост, душман* сёзлеринен джумлелер тизинъиз.
2. Алимнен *фукъаре къарт, Алимнен дайфа, Алимнен фурунджы, Алимнен Зумбилов* арасында олгъан субетлерни саналаштырынъыз.
3. Алим акъкъында эсерлерни араштырув, топлав ишлерини тешкиль этинъиз.

Ашагъыда берильген аталар сёзлерининъ ифаделеген маналарыны изаланъыз.

Атсыз эр — къанатсыз къуш.

Арслан — изинден, йигит сёзюнден къайтмаз.

Йигит — юртнынъ тереги.

Къоркъакъ озь колеткесинден къоркъа.

Умумий суаллер ве вазифелер:

1. Алим акъкъында риваетлернинъ эр бирининъ мундериджесини икяе этинъиз. Бу риваетлернинъ сонъуны бири-биринен тенъештиринъиз. Эр бир риваетнинъ сонъу насыл вакъианен бите?
2. Алим не огърунда ве неге къаршы куреш алып бара?
3. Алим акъкъында окъугъан риваетлерден *«Алим... — дагъ къарталларынынъ агъасыдыр»* джумлесини тапып язып алынъыз. Бу сёзлернинъ исбадыны Алимнинъ къайсы аркетлеринден коремиз.
4. Риваетлерден гъайры, Алим акъкъында насыл эсерлер яратылгъан?

Рус, украин ве джиан эдебиятында расткельген къараманларны Алимнен тенъештирип, инша язынъыз. Иншанъызгъа серлева къойып, планыны тизинъиз. Метинде аталар сёзлерини де къулланынъыз.

ЭФСАНЕЛЕР

Халкъымызнынъ чокъ асырлар девамында мейдангъа кельген¹ зенгин агъыз яратыджылыгъы бардыр. Дестанлар, эфсанелер, масаллар, лятифелер, чынъ ве манелер, йыр ве бейитлер бизим къыйметли медений хазинемиздир. Бу эсерлерде Къырымнынъ муреккеп тарихы, халкъымызнынъ яшайышы, арзу-умютлери толу ве терен ифаделенгендир.

Эфсане халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ энъ меракълы жанрларындан бири сайыла.

Эфсане бу халкъымызнынъ омрю, тарихы, этрафтаки барлыкъ, табиат акъкъындаки кичик фантастик икяедир. Эвель заманларда яратылгъан эфсанелерде шейтанлар, обурлар, джадылар ве чешит муджизели кучълер арекет этелер. Халкъ бойле фантастик шекильде омюр, табиат акъкъында озюнинъ фикирлерини, арзу-истеклерини, келеджекке ишанч-умютлерини ифаде эткен.

Эфсанеде аятий вакъиалар, инсанлар ве оларнынъ арекетлери эфсаневий, муджизели шекильде тасвирлене. Эфсанелер, мундериджеси, мевзусына коре, ашагъыдаки чешитлерде олалар: **тарихий, топонимик², аятий, маиший³** ве иляхре.

Къырымнынъ аджайип тылсымлы табияты, чытырманлы дагълары, къаялары, ярашыкълы озенлери акъкъында чокътан-чокъ зевкълы эфсанелер яратылгъан: «Аюв дагъ», «Опук къая», «Къан къая», «Инкерман къобасы» ве дигерлери.

Бир сыра эфсанелерде Къырым шеэрлери, койлерининъ мейдангъа келюви тасвирлене: «Багъчасарай шойле къурулды», «Ялта насыл яратылды», «Акъяр» ве дигерлери.

Багъчасарайнынъ насыл мейдангъа кельгени шойле тасвирлене:

Ханнынъ огълу, авдан къайткъанда, Чурюк сув озени янында, раатланмакъ ичюн, токътай. Тесаддюфен эки йыланнынъ талашкъаныны коре. Оларнынъ бириси, кучъ-къуветтен кесильген⁴, яралангъан алда, серилип къала. Бираз вакъыт кечкен сонъ, яралангъан йылан къыбырдай, буюк бир къыйынлыкънен мучесини зорнен сюйреклек, сувгъа тюше. Хан огълунынъ козю огюнде сувгъа тюшкен йылан кучъ-къуветине кире, яралары бирден ёкъ олып кете. Йылан, сувдан чыкып, чалылар ичинде гъайып ола. Бу муджизени коръген хан огълу, аман атына минип, эвлерине ашыкъа. Хан, огълунынъ айткъанларыны дингъеп, Чурюк сув озенининъ шифалы олгъаныны анълай. Хан ве онынъ сой-акърабасы шу озен боюнда

¹ мейдангъа кельген — яратылгъан, пейда олгъан

² топонимик — джогърафик адларнен багълы

³ маиший — аят, турмуш акъкъында

⁴ кучъ-къуветтен кесильген — такъатсызлангъан

озьлерине сарайлар кѣуралар. Бойлеликнен, Багѣчасарай пейда ола. Хан сарайнынѣ кѣапусы тѣпесинде исе бир-биринен талашкѣан эки йыланнынѣ сурети оюлгѣан.

Аятій эфсанелер муреккеп мундериджели ве терен маналы эсерлердир.

Бу сой эфсанелерде кѣараманларнынѣ фаджиалы такѣдири, башындан кечирген агѣыр аллары акѣкѣында икѣе этиле.

Халкѣымызнынѣ энѣ севимли «Арзы кѣыз» эфсанесинде эвель заманларда олып кечкен фаджиалы вакѣиа тасвирлене.

Арзы фукѣаре койлю Абий акѣайнынѣ кѣорантасында догѣа, осе, буюй, чагѣына келе. Дюльбер ве намуслы бир кѣыз олып етише. О, гѣаспралы Асан деген йигитни расткетире ве эки яш бир-бирини чин гонѣюльден¹ севелер. Оларны нишанлайлар.

Лякин той акѣшамы эки яшнынѣ бахты, куль олып, савурыла. Чешмеге кельген Арзыны Али-баба ве онынѣ айдутлары хырсызлай ве, Стамбулгѣа кетирип, Султангѣа саталар. О девирлерде яш ве дюльбер кѣызларны хырсызлап, Стамбул эсирлер базарында сатув адет олгѣан.

Бойле бахтсызлыкѣкѣа Арзы да огѣрай. Арзы ана-бабасы, севимли нишанлысы Асан, ватанындан айырылгѣанына даянып оламай, яныкѣ ве асретликтен сарарып сола.

Эсирликте бир йыл яшагѣан сонѣ, кѣуджакѣ баласынен озюни денѣизге ташлай. О, денѣиз анасына² чевириле ве Мисхор ялысындаки чешмеге келип чыкѣа.

Буфаджиалыикѣеде Арзынынѣ бахытсызомюритасвирлене, онынѣ ана юртуна сынѣырсыз севгиси, садыкѣлыгѣы, алидженаплыгѣы, гонѣюль паклиги ачыкѣ косѣтериле.

Тарихий эфсанелерде узакѣ кечмиште олып кечкен вакѣиалар акѣкѣында эфсаневий шекильде икѣе этиле. Месея, «Демирджи дагѣы» эфсанесинде кѣадимий девирде Кѣырымгѣа кельген баскѣынджыларгѣа кѣаршы куреш акѣкѣында эфсаневий тарзда икѣе этиле.

Ерли халкѣ, тувгѣан топрагѣыны кѣорчаламакѣ, баскѣынджыларны кѣувып чыкѣармакѣ ичюн, федакѣяране куреше ве джанларыны феда эте. Мерѣем халкѣы ве ватанынынѣ сербестлиги огѣрунда эляк ола.

Эфсанелер халкѣнынѣ омрю ве тарихынен темелли багѣлыдыр. Эфсанелерде Кѣырым ярымадасынынѣ тылсымлы табияты, бу ерде яшагѣан халкѣнынѣ урф-адетлери, эмекдар халкѣнынѣ джесюрлиги, федакѣярлыгѣы эфсаневий шекильде ифаделенген. Онынѣ ичюн биз эфсанелерни топламакѣ, сакѣламакѣ ве огренмек керекмиз.

¹ чин гонѣюльден — темиз юректен

² денѣиз анасы — балыкѣ кѣыяфетинде, эфсанелерде тасвирленген кѣадын образы

хазине — сакълы байлыкъ, зенгинлик
муджизе — *мында*: тылсым
тарифлемек — анълатмакъ
шифалы — файдалы, девалайыджы
тесаддюфен — апансыздан, умютсизден

1. Халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ насыл жанрлары бар?
2. Бир къач халкъ масалларынынъ мундериджесини хатырланъыз.
3. Эфсанелерде нелер ве насыл шекильде ифаделене?
4. Багъчасарай акъкъындаки эфсанени тапып окъунъыз. Икяе этинъиз.
5. «Арзы къыз» эфсанесинде насыл фаджиалы вакъиа тасвирлене?

Этрафынъызда яшагъан эсли-башлы адамлардан сорап, олар эшиткен, билген эфсанелерни язып алынъыз ве сыныфта окъуп, музакере этинъиз.

ЕДИ КЪУЮ

Бир заманларда къургъакъ Керчъ чёллеринде чобан-баба ве онынъ эки огълу яшагъан.

Баарьде, ягъмурлар ягъгъанда, мында чёлъ джанлана, топракъ сувгъа тоя, осюмликлер ешерип кунешке созулалар, къушлар чивильдеше, адамлар къуваналар.

Амма кунеш котерильген сайын, онынъ шавлелери эп къыздыралар, сыджакъ яз келе, къуру еллер эсип башлай. Бу вакъыт топракъ къуруй, чатлай. Сараргъан осюмликлер олип башлай:

— Сув беринъиз!

Къушлар бу ерлерден учып кете:

— Сув беринъиз!

Адамлар меджалсызланалар:

— Сув беринъиз!

Бир йыл яз зияде сыджакъ келе. Бутюн ерде сув бите, къургъакълыкъ башлай. Кунълерден бир кунъ чобанлар, чёлъдеки таш мабуделер киби, тюшюнджели отуралар. Бея эп якъынлаша. Не япмалы? Шимальге кетсенъ — денъизге барарсынъ, дженюпке кетсенъ де — денъизге барып чыкъарсынъ. Бутюн ерде сув оладжакъ. Амма бу сувдан не файда? Тузлу, аджджы сувны ичерсинъми?..

— Ер астында сув мытлакъ олмакъ керек, — дей баба тюшюнджели тавурнен. — О, дамарлардаки къан киби акъадыр. Сувны ер устюнде

корьмек ичюн исе, къую къазмакъ керекмиз.

— Нелер тюшюнип тапасынъ шу, баба?— деп, джевап берелер огъулла.

— Эгер ер астында сув олгъан олса эди, о, ер устуне озю ёл тапар эди.

— Эр шей озь-озьлюгинден япылмай¹, — дей баба. — Кимерде сен де бир шейлер япмакъ борджлусынъ! Элинъизге лескерлерни алынъыз!

Чобанлар, топракънынъ усть къатламыны алып, къую къазып башлайлар. Оларны атешли кунеш де, сувсузлыкъ да токътатып оламадылар.

Акъшамгъа келип, олар, аман-аман эки адам бою теренлигинде, чукъур къаздылар, амма сув чыкъмады. Экинджи, учюнджи, бешинджи, единджи куню сув корюнмеди...

— Биз ичюн тапкъан эглендженъи биз бегенмеймиз,— дедилер огъланлар,— чалышкъанда, чокъча сув истейсинъ, сув исе аля даа корюнмей.

— Биз мында эгленмек ичюн чалышмаймыз, бу ерлерде омюр олсун деп, чалышамыз,— деп джевап бере ёрулгъан баба. Яшы баягъы олгъанына бакъмадан, баба огъулларындан эксик чалышмай.

— Эминим, ер астында сув бар, мен оны эшитем. Демек, биз топракъны керек олгъан ерде дегиль де, бам-башкъа ерде къаза экенмиз...

Чобанлар экинджи къуюны къазып башладылар. Сонъ учюнджи, дёртюнджи, бешинджи, алтынджи къуюны къаздылар. Амма оларнынъ биринде биле сув ёкъ эди.

Единджи къуюны къазгъанда, баба ве огъулла о къадар ёргъун эдилер ки, атта бири-бирлеринен лаф этмедилер, тек къуру топракъны къазмакътан таймадылар. Акъшам исе топракъ устуне, олюлер киби йыкъылып, сабагъадже къыбырмамай яттылар. Тек саба чыкъы оларгъа бираз ярдым эткен киби олды.

Сонъки, единджи геджесине бабанынъ къуюдан чыкъмагъа биле такъаты къалмады. Шунынъ ичюн де о, къую ичинде ятты. Къолуны башы астына къойды да шу дакъкъасы юкъугъа далды².

Юкъллагъанда, къарт яхшы тюш коре. Тюшюнде кене сув коре. Гуя, темиз, салкъын сув еди къуюнынъ эписине толгъан, сонъ бу къуюлардан ташып, шаматалы ирмакъларгъа чевирильген. Сувны къанып ичкен къырым чёлю кене джанлангъан, бинълернен къушчыкълар кене чивильдешип башлагъанлар. Огъланлар исе бири-бирининъ устуне сув текелер, кулюшелер:

— Бабамыз акълы олып чыкъты!— дейлер.

...Къарт чобан бир кереден уяна, топракъны тутып бакъа. Ер

¹озь-озьлюгинден япылмай — озь башына, кимсесиз япылмай

²юкъугъа далды — юкълап къалды

сылакъ эди. «Демек, сув якъын экен!— деп къувана къарт. — Ярын огъулларым сув корьселер, аман да къуванырлар!.. Энди хош юрекнен юкъламакъ да мумкюн». Бойлеликнен, къарт къатты юкъугъа дала.

Сабасына огъуллардан бири къуюгъа къопкъа тюшюре де бабасына:

— Толдур къопкъаны, — дей.

Лякин худжур шей: къопкъа ерге дегиль де, сувгъа урула. Огълан къую ичине бакъа, къуюда исе кокни ве озъ сымасыны коре.

— Сув!!!— деп, бар сесинен кыгчыра.

Онынъ сесине агъасы чапып келе. О да къую ичине бакъа ве бутюн чёльге багъыра:

— Сув!!!

Агъа-къардаш экинджи, учюнджи, дёртюнджи къуюны бакъалар — эписинде сув бар. Бу — насыл муджизе? Еди къуюнынъ эписи темиз, салкын сувгъа толгъан.

Яш чобанлар ичюн бутюн алем денъишкен киби келе. Энди кунеш де о къадар якъмай, кок де мавыджа, эскен ель де сериндже эди. Атта нефес алмакъ биле къолайджа олды. Чобанлар, къолларына къопкъа алып, ерни суварып башлайлар.

— Тойып-тойып ич, Къырым топрагъы!

Къойларны яхшы этип суваралар, сонъ, озълери де сувгъа тойгъан сонъ, бабалары акъылларына тюше:

— Я бабамыз къайда?

Олар, чокъ вакъыт чёльде юрип, бабаларыны чагъыралар. Лякин баба сесленмей.

Къарт чобаннынъ къайда джоюлгъаныны шай да кимсе бильмеди. Базы бир адамлар: «О, Къырым чёлюнде омюр пейда олмасы ичюн, озю чокъракъкъа чевирильди, бу чокъракъ еди къуюгъа сув берди», — дейлер.

шавле — нур, ярыкъ

меджалсызланмакъ — такъатсызланмакъ, кучьсюзленмек

мабуде — абиде

лескер — къазма курек

ирмакъ — чокъракътан акъып чыккъан сув ёлачыкълары

сыма — *мында*: бет, юзь

алем — дюнья

1. Къарт чобан огъланларына насыл насиатлар бере?
2. Не ичюн яш чобанлар иштен вазгечмейлер, лескерлерини ташламайлар?
3. Эфсаненинъ эсас манасыны тарифленъиз.
4. Халкъ ичюн джаныны феда эткен насыл къараманларны билесинъиз? Даа насыл эфсанелер эшиттинъиз, окъудынъиз? Хатырлап олар акъкъында икяе этинъиз.

ДЕМИРДЖИ ДАГЪЫ

I

Къадимий заманларда Къырым топрагъына баскъынджы кочебелер сокъулгъанлар. Оларнынъ эписи кесментик, узун къоллу, тегерек бетли, уфакъ козьлю, афакъан бакъышлы¹ олгъанлар. Пуськюрген атеш киби, чёллер ве дагълар бойлап таркъалгъанлар, озьлеринден сонъ исе тек куль ве янгъын къалдыргъанлар.

Лякин къырымлылар кельмешеклерге² бойсунмагъанлар. Чагъырылмагъан мусафирлернинъ пек чокъларыны къырып, ёкъ эткенлер. Эм, баскъынджылар ярымаданынъ ичине кирген сайын, оларнынъ сиясы етишмейип башлагъан.

Шай этип, къырыла-къырыла, кочебелер бир дагънынъ янына этип кельгенлер. Ерли сакинлер бу дагъны, Фунна — тютеген дагъ деп, адландыра экенлер. Дагънынъ энъ тёпесинде алев котерильгенде, бутюн этраф ярыкълаша экен.

Бу этрафларда яшагъан адамлар пек уста демирджилер олгъанлар, дагъ этегиндеки койчикте де чебер усталар яшагъанлар.

Мындаки биринджи корюкни адамлар Фунна дагъынынъ атешинен якъкъанлар. Шунынъ ичюн де халкъ бу дагъны кимерде башкъаджасына — Демирджи деп, адландыргъан.

Бир кунъ кочебелернинъ сераскерлери, дагъ янына барып, онынъ тютюн ичинде къалгъан тёпесине тааджипнен тикилип къалгъанлар³.

— Бундан да яхшы корюкни къайдан тапарсынъ? — деген залымларнынъ буюги. — Иште, мына бу ерде озюмизге сия ясармыз.

Шу вакъыттан башлап, баскъынджыларнынъ сиясы кет-кете чокълашкъан. Сияны дагъ устюнде къурулгъан буюктен-буюк корюкте, къара сакъаллы демирджи азырлагъан. Дагъдан гедже-куньдюз тасырды эшитильген, алев янгъан, тютюн чыккъан, демир чынъыэшитильген. Къылычлар, сюнгюлер, къалкъанлар, балталар — баскъынджыларнынъ ордусы ичюн гедже-куньдюз сия азырлагъан. Сакъаллы демирджининъ къувети пек буюк олгъаны ичюн исе, бу дагъ тёпесинде азырлангъан сия зияде къавий олгъан. Иште, мына шу сиянен баскъынджылар эр кесни ёкъ эте экенлер.

Кет-кете дагъ этрафындаки койлерде адам да къалмай. Койлердеки энъ мазаллы йигитлерни демирджи тюкянына алып кетирелер.

¹ афакъан бакъышлы — ачувлы, залым бакъышлы

² кельмешеклер — баскъынджылар

³ тааджипнен тикилип къалгъанлар — шашкъынлыкънен бакъып къалгъанлар

Адамлар анда зорлукълардан, ачлыкъ, ёкъсуллыкътан гъайып олалар.

Эп къувет алгъан атеш исе топракъны, чокъракъларны, багъ-багъчаларны къурута. Фуннанынъ янында, элине чалгъысыны алып, олюм юре¹, демирджи эп янъы ишчилерни талап эте, дагъ устюндеки демирджи туюянында исе эп адамлар эляк олалар.

Шу вакъыт бир къыз — онынъ ады Меръем экен — атеш саибинен лаф этип бакъмагъа истеген. Тек озю бильген ёлчыкъларнен юрип, сакъчыларнынъ козюне корюнмейип, демирджининъ туюянына барып чыкъкъан.

Бирден къара сакъаллы демирджи пейда ола. Меръем онынъ янына якъынлаша.

— Мангъа бакъ, ябанджы, — дей о.

Къара сакъаллы демирджи къызгъа дешетли козьлеринен бакъа.

— Не истейсинъ?

— Риджа этем, кет бу ерден.

Демирджи кулип йибере:

— Ёкъ, мен мындан кетмем. Не ичюн кетмек кереким? Эм, сени де мында озюмнен къалдырырым. Менимки олурсынъ...

Шай дей ве къолларыны къызгъа узата. Къыз исе, демирджини бутюн кучюнен итерип йибере. Демирджи корюк янына йыкъылып, сачларыны, урбасыны якъа. Ачувындан атылып тура, даа демин азырлагъан къылычыны ала да, оны Меръемнинъ устюне эндире².

Бойле залымлыкъкъа къарт дагъ ич де чыдап оламай. О, бирден кучлю къыбырдап башлай, атеш даа зияде пускюре, демирджининъ сачакълары, корюклери бозула. Сонъ, дагънынъ агъызы ачылып, онынъ ичинде янгъан алевде къара сакъаллы демирджи де, онынъ кельмешек ярдымджылары да гъаркъ олалар³.

Дагъ тынчлангъан, атеш сёнген сонъ исе, адамларнынъ козю огюнде адден тыш манзара джанлана: дагънынъ этеклеринде таш адамлар — демирджининъ ве онынъ шегиртлерининъ къыяфетлерини анъдыргъан ташлар юкселип тура. Дагънынъ тёпесинде исе, къызнынъ башыны анъдыргъан, къая пейда олгъан. Бу къая эр кеске Меръемни, амансыз демирджининъ сонъки къурбаныны, хатырлата эди.

Иште, шу вакъыттан берли Фунна тынч ята. Энди онынъ тёпесинде атеш де тютемей, адамлар да онынъ эски адыны чокътан унуттылар. Лякин халкъ башындан кечирген бутюн шейлерни акъылда тута ве дагъгъа янъы ад — Демирджи адыны багъышлай.

¹ чалгъысыны алып, олюм юре — чокъ адам къырыла; чокъ адам оле

² устюне эндире — устюне ура

³ гъаркъ олалар — гъайып олалар

баскынджы — зорбалыкънен алгъан
кочебе — кочип юрген; бир ерде темель къойып яшамагъан
къалкъан — дарбеден къорчаланув ичюн тегерек я да
 дёрткоше демир несне
сакъчы — къаравул, бекчи, къоруйыджы
корюк — ава уфюрткен махсус алет
ябанджы — *мында*: баскынджы

1. Къырым ярымадасына кимлер келип кире. Олар халкънынъ башына насыл белялар кетирелер?
2. Баскынджылар Фунна дагъынынъ тѣпесинде нелер къурдылар?
3. Меръем озъ халкъыны баскынджылардан къуртармакъ ичюн не япа? Онынъ арекетлери насыл бите?
4. Фунна дагъы залымларны насыл джезалай?
5. Дагънынъ манзарасы насыл денъише?
6. Халкъ не ичюн Фунна дагъынынъ адыны Демирджи дагъы деп денъиштире?

Демирджи дагъынынъ ресимини япынъыз.

АХМЕТ АХАЙ ЛЯТИФЕЛЕРИ

Лятифелер — халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ кениш даркъалгъан жанрларындан бири. Лятифе шакъалы, лякин терен маналы кыскъа икяедир.

Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъында Ахмет ахай адындан айтылгъан лятифелер айрыджа севимлидир. Ахмет ахай — къырымтатар халкъынынъ шакъаджы, акъыллы, азырджевап фольклор къараманы. Онынъ лятифелеринде Къырымнынъ табияты, анда яшагъан халкънынъ омрю, адетлери, медениети, арзу-истеклери ифаделенген.

Белли языджымыз Юсуф Болат Ахмет ахай акъкъында шойле яза: «Ахмет ахай лятифелеринен таныш олур экенмиз, козюмиз алдында юксек дагълар этегинде ерлешкен аджайип манзаралы, Озенбаш коюнде догъгъан, яшагъан факъыр шакъаджы бир адам джанлана. Халкъ агъзында онынъ адындан юрьген шакъа-къораталарнынъ ады-эсабы ёкъ¹.

¹ады-эсабы ёкъ — сайысы ёкъ, пек чокъ

Акъикъатен, Ахмет ахайнынъ лятифелерини сайып чыкъмакъ мумкюн дегильдир, чюнки онынъ акъыл кескинлиги, сёз мергинлиги, азырджеваплыгъы ве уйдурмаджылыкъ усталыгъы, тюкенмез бир чокъракъ киби, фышкъырып турмакъта...

Ахмет ахай халкъ ичинде акъикъат ве адалет курешчиси эди. О, халкънынъ истегини, арзусыны ве умюдини ифаделеди. Шунунъ ичюн халкъ онынъ лятифелерини севе, меракъ этип динълей, тоя-тоя куле эди. Ахмет ахай лятифелерининъ пейда олмасыны дёрт козьнен¹ беклей эди. Ахмет ахай халкъымызнынъ асырлар бою несиллерден несиллерге кечип кельген къартаймагъан, ольмеген ве ольмейджек фольклор къараманыдыр».

Ахмет ахай лятифелеринде саранлыкъ, ачкозьлик, нефисхорлыкъ, айнеджилик, яланджылыкъ киби, менфий инсан чизгилери косътериле.

Ахмет ахай буюк бир усталыкънен, акъыл-ферасетнен саран, яланджы, ачкозь инсанларны джемаат огюнде масхара эте, оларнынъ акъикъый юзюни ача.

азырджевап — сёзге уста

мергин (сёз) — ифадели, отъкюр (сёз)

БЕШ ЧЕШИТ ЕМЕК

Ахмет, ахай шеэрдеки чарыкъ² базарына келип, бир эшек териси сатын ала. Оны устуне япып, урба тюкяны янына келе ве тюкянджы-дан сорай:

— Манъа керек шейинъ ёкъмы?

— Менде эр шей бар, тек айт, берири?

— Манъа эшек хамуты керек, мен оны сенинъ тюкянынъда коръмейим де?

— Инсан урбасы сатылгъан ерде айван хамуты не япсын?

— Шорбаджыларым инсан къыяфетиндеки адамларны, эшек киби чалыштыралар. Мен, эшек къыяфетине кирип, инсанлар киби, чалышып бакъаджакъ эдим, — дей Ахмет ахай ве хамут олмагъанына языкъсынып, кетеджек олып чевириле. Шу заман тюкянджы беяз борнен Ахмет ахайнынъ сыртына³, йыртыкъ джуббесине «Ахмет ахай — Озенбаш делиси» деп язып къоя.

¹ дёрт козьнен — сабырсызлыкънен, пек сагъынып

² чарыкъ — чий териден тикильген аякъ кийими

³ сыртына — аркъасына

Бу туюкчанын кыаршысында кыавехане бар экен. Кыаведжи, Ахмет ахайнын джуббесиндеки языны окчу, оны мысктыллайджак ола:

— Эй, Ахмет ахай, хош кельдин, кыавеге кир, мен сенин огюне беш чешит емек кыоярым, — дей.

Ахмет ахай кыавеге кире. Кыаведжи онын огюне бир фильджан сют кыоя. Ахмет ахай сютни иче ве кыалгъан дёрт чешит емекни беклей. Беклей амма, кыаведжи бир шей кетирмей.

— Сен даа не бакъасын, Ахмет ахай, мен айткыанымны яптым.

— Мен тек сют ичтим, кыалгъан дёрт чешити даа кыайда?

Кыаведжи шактылдап куле:

— Сен янгызы сют ичтим беллеме. Бу сюттен кыатык — бир, пенир — эки, кыаймак — уч, сары яг — дёрт ола. Мына бу дёрт чешит емекни сютнен берабер ашадын, урметли Ахмет ахай, — дей кыаведжи.

— Ой, Сулейман кыаведжи, чок саг ол, лякин санъа бир риджам бар, мени насыл сыйлагъан олсан, меним дёрт баламны да ойле сыйласа, бир ичип тойсунлар, — дей Ахмет ахай.

— Я олар кыайдалар?

— Сен кетиребер, шимди келирлер.

Кыаведжи дёрт фильджан сют кетире ве:

— Даа кельмедилерми огчулларын, Ахмет ахай? — деп сорай.

— Сенин сютюнъде кыатык, пенир, кыаймак, сары яг насыл олса, меним де оладжак балаларым бар: — Асан — бир, Усеин — эки, Фатма — уч, Зоре — дёрт, — деп, джевап бере Ахмет ахай ве софрадаки дёрт фильджан сютни алып иче де чыкып кете. Онын артындан бакып кыалгъан Сулейман кыаведжинин козю кене «Ахмет ахай — Озенбаш делиси» деген языларгъа тюше ве шойле дей:

— Ёк, Ахмет ахай дели дегиль, о сёзлерни язгъан адамнын озю дели.

ОШАТАМ, АММА АЙТМАМ

Кыурбан байрамы арьфесинде Ахмет ахай бир кыой сатын ала ве арангъа кыапай. Чайырда ойнакылап юрге алышкыан бу кыой, башкыаларындан айырылып мында кельген сон, бутюн гедже кыычырып, шорбаджысына юкю бермей. Ахмет ахай ахыр-сончу даянып оламай. Ачувланып, арангъа кире де:

— Не ичюн багырып, орталыкны йыккасын, домуз! — дей.

Ахмет ахайнын бойле дегенини эшиткен кыадыны:

— Эв, мусульман, сен не дегенинъден хаберинъ бармы? Къойгъа домуз дединъ, энди о, къурбанлыкъкъа кечмез. Буны Мухаммед азретлери ясакъ эткен¹.

Ахмет ахай шу куню сабасы къойны аджеле сата ве, онынъ ерине башкъасыны кетирип, арангъа къапай. Озю исе юкъламагъа ята. Лякин бу къой да, озюнинъ къурбанлыкъ чалынаджагъыны дуйгъан киби, къычырмагъа башлай, Ахмет ахайгъа раатлыкъ бермей.

Ахмет ахай ачувлангъанындан, ашыкъып, тюп урбасынен чапып чыкъа да, араннынъ къапусындан бакъып, яваштан:

— Ах, сени де анавыгъа ошатам, амма адыны айтмам, — дей.

БУВНЫНЪ АКЪКЪЫ

Бир кунъ Ахмет ахай пек ач ола, лякин эвинде къатып къалгъан бир локъма отъмегинден² башкъа бир шейи ёкъ экен. Не япмалы? Озенбаш къавеханесине кире. Бакъса, къаведжи къаве пишире. Ахмет ахай, барып, отъмегини къавенинъ бувуна бираз тутта, о, аз да олса йымшагъан сонъ, ашап битире ве къайтаджакъ ола. Шу вакъыт оны къаведжи токътата.

— Я парасыны бермейсинъми?

— Не ичюн пара берейим?

— Къавемнинъ бувундан файдалангъанынъ ичюн.

— Був да сатыламы ёкъса?

— Дюнъяда эр шей сатыла.

Бу заман Ахмет ахай, джебинден беш-алты капиги олгъан торбачыгъыны чыкъарып, оны къаведжининъ къулагъы алтында жангъырдата ве:

— Бунынъ сеси, сенинъ къаве бувынъа акътыр, — дей.

БИР КОРЪГЕНДЕ, ТАНЫЙЫМ

Бир сеятчы³, дагъда юрьгенде, бир арыкъкъа расткеле. Арыкъны сычрап кечеджек ола, лякин сувгъа тая, чызмаларына сув тола. О, чылгъавларыны къурутмакъ ичюн, чызмаларыны чыкъарып, терекнинъ пытагъына асып къоя ве озю шу орталыкъны козьден кечирмеге кете. Бир озенбашлы, ормандан къайткъанда,

¹ ясакъ эткен — разылыкъ бермеген

² бир локъма отъмегинден — бир тилим отъмегинден

³сеятчы — кезиджи

о чызмаларны коре ве озь-озюне: «Бу эки худжур шей де не экен», — деп, меракълана. О якъ-бу якъкъа бакъа, бир кимсе корюнмей. Чызмаларны ала да Озенбашкъа келе. Адамлар топланалар. Лякин ич бири бунинъ не олгъаныны айтып оламай. Чюнки бу вакъыткъадже чарыкъ кийип кельген озенбашлылар чызманы биринджи кере корелер. Чокъ сейир этелер: бири сув савуты десе, экинджиси мейва сепетидир дей, учюнджиси исе, бу тузлу себзе ичюн япылгъан махсус йымшакъ чельмектир¹ дей. Яшлар исе «кийик айванларны тутмагъа яхшы къапкъан экен» деп, фысылдашалар.

Чызмаларны кетирген адам мындакилернинъ ич бирининъ айткъанынен разы олмай. Озенбашта энъ акъыллы сайылгъан Ахмет ахайгъа барып сорамагъа къарар бере. Оны къыдырып тапа ве сорай:

— Эй урьметли оджам, сиз мына бу шейлернинъ не олгъаныны айтып оламазсынъызмы? Мен оларны дагъдан таптым. Эгер кийик айванларнынъ неслинден олгъан олсалар, не ичюн мени тишлемегенлерине шашам. Эгер демирджининъ корюги олса, не ичюн оларнынъ ичинден атеш чыкъмай?

Ахмет ахай чокъ тюшюнмей, шу саат джевап бере.

— Бунинъ не олгъаныны бильмеге еди дегиль, бир баш да етерликтир. Сен оларнынъ меним балталарымнынъ къапы олгъаныны бильмединъ зар? Къайдан таптынъ?

— Дагъда, эмен терегининъ тюбюнден.

— Ан-на, мен де оларны анда джойгъан эдим. Сагъ ол, достум. Мен бу эйилигинъни бир вакъыт унутмам.

Ахмет ахай чызмаларны алып эвине кире.

Экинджи куню анавы адам бакъса, не корьсин: Ахмет ахай тюневинки балта къаплаарыны аягъына кийип юре. Ахмет ахайны токътатып, ондан сорай:

— Сен буны балта къапы деген эдинъ де, не ичюн энди аякъларынгъа сокъып юресинъ?

— Сангъа эп бир дегильми? — дей Ахмет ахай. — Бу къаплар меним ки олгъан сонъ, оларны, истесем — балтама, истесем, аякъларыма кийсетирим. Дагъгъа одун кесмеге барсам, балтама къап ола, балтам токъалланмай, башкъа ерге баргъанда исе, аякъларыма къап ола. Оларны кийсем, аякъларым раатлана, чапа-чапа кетем.

— Эр алда сен мени алдаттынъ, гъалиба, Ахмет ахай, бу шейлерни сен де биринджи кере корьгенге ошайсынъ?

— Мен керекли шейни, бир корьгенде, танийым, — дей Ахмет ахай.

¹ чельмек — савут

БАЛАЛАГЪАН КЪАЗАН

Ахмет ахай пек фукъаре яшай. Парасы олмагъаны ичюн, базаргъа да бармай. Парасыз базар — базармы? Парасы олып, акъылы олмагъан адам да — фукъаре. Ахмет ахайнынъ парасы олмаса да, акъылы — чокъ. Шунунъ ичюн онъа зенгин демек мумкюн.

Кузь кельгени киби, бутюн Озенбаш був ичинде къала. Эр бир эвде, оджакълар устюнде буюк-буюк къазанларда бекмез¹ къайнатыла.

Ахмет ахайнынъ зенгин къомшусы, бир кереден къыркъ къазаннынъ оджагъына атеш якъып, бекмез къайната. Ахмет ахай озъ башына: «Къана, энди мен де бир къазан бекмез къайнатсам», — деп тюшуне, лякин не япсын, заваллынынъ къазаны биле ёкъ экен. Не чаре? Кене айнеджилик ёлуна минмек керек ола. Къомшу байгъа кире ве шойле дей:

— Сен чокъ бекмез къайнатасынъ, энди докъузынджы чапчакъны да толдурмагъа башлагъансынъ. Сенинъ шорба пиширге де вакътынъ ёкъ. Къазанчыгъынъ исе бош тура. Оны манъа берсе, азачыкъ аш пиширейим.

— Ал, ал, Ахмет ахай, лякин коресинъ — ишим аджеле, шорбанъдан манъа да берирсинъ даа!

— Яхшы, анълаштыкъ, — дей Ахмет ахай ве, къазанчыкъны алып кете. Эвине кирип, пирнич шорбасы пишире, озю ашап тойгъан сонъ, къомшугъа да бере. О, шорбаны ашагъан арада Ахмет ахай къазанчыкъны яхшы этип юва, темизлей, йылтырата ве, онынъ ичине кичкене къазанчыгъыны къойып, къомшугъа бере.

Бай къазанчыкънынъ къапагъыны ачып бакъа ве шаша.

— Бу не, къомшу? Мен санъа бир къазан бердим, сен исе манъа эки къазан къайтарасынъ. Бунунъ экиси де манъамы? — деп сорай.

— Тааджиленме, — дей Ахмет ахай, — джумерт² Алланынъ меним эвимде санъа азырлагъан бахшышындан къувана-къувана файдалана бер. Коръгенинъ киби, сенинъ къазанынъ меним эвимде балалады, энди онъа козбайдын айтмакъ мумкюн.

— Аллагъа бинъ кере шукюрлер олсун! Пек яхшы олды. Энди билесинъми не, Ахмет ахай, шимди — яры гедже, мен болдурдым. Юкъум да келе. Сен сабагъадже меним балабан къазанымны ал да, озюнъе бекмез къайнат. Сабагъадже озъ армутларынъдан бир къазан бекмез къайнатып етиштирирсинъ. Саба къазанымны кери къайтаргъанда, бельки Алла озюнинъ джумертлигинен мени кене къуwandырыр, буюк къазаным да сенинъ эвинъде балалар...

Ахмет ахай севине-севине байдан бу балабан къазанны ала, сабагъадже бекмез къайната, лякин оны кери къайтармакъны

¹ бекмез — емиш шырасындан къайнатылгъан къою татлы

² джумерт — адамлар ичюн бир шейни къытмагъан, аямагъан

акъылына биле кетирмей. Къомшу армутларны кертуп-догърап азырлай ве къазаныны беклей. Беклей, амма Ахмет ахай эвинден чыкъмай. Ахыр-сонъу озю бара ве:

— Не ичюн меним къазанымны къайтармайсынъ? Мен санъа оны сабагъадже берген эдим де. Шимди алып чыкъ, эм баласыны да унутма! — дей.

— Эй-вах! Бай-эфенди, сенинъ истегинъни ерине кетирмек мумкюн дегиль.

— Не ичюн?

— Чюнки сенинъ балабан къазанынъ ольди.

— Ольди? Сен акъылынъны шашырдынъмы ёкъса? Къазан да олеми?

— Инанмайсынъмы?

— Ёкъ инанмайым, эм оладжакъ шей дегиль.

— Къазанынъ бала тапкъанына инанасынъ, я ольгенине не ичюн инанмайсынъ? Догъургъан шей ольмейми ёкъса? — деп, джевап бере Ахмет ахай.

АХМЕТ АХАЙНЫНЪ «ЯНЪЫ ЭВГЕ» КОЧЮВИ

Дагъда хырсызлар пейда олгъанлар. Олар койлерге невбетнен далып, тапкъан къыйметли шейлерни алып кете экенлер. «Энди невбет Озенбашкъа кельген», — деген сёзлер даркъай. Озенбашлылар, бу сувукъ хаберни эшиткенлеринен, озь эвлерини къаравуллап башлайлар.

Гъарип Ахмет ахайнынъ исе, догърусыны айткъанда, сакъламагъа шейи де ёкъ экен. Лякин, бунъа бакъмадан, о, апайынен акъыл танышып, ат башы киби килит ала да, къапусына тыш тарафтан асып къоя. Апай-акъай озь къапуларындан къатнамамакъ къарарына келелер: апайы ич бир ерге чыкъмайджакъ, Ахмет ахай исе, бир йип тапып ялынъыз баджадан тюшип чыкъаджакъ ола. Ойле де япалар.

Бир кунъ акъшам устю, эвине якъын кельгенде, Ахметахай къапусы огюнде бир къач адамнынъ, килитни бозаджакъ олып тургъаныны коре. Янындан кечип кететкъан бир ёлджудан сорай:

— Эй, къардаш, о адамлар не япаджакъ олалар?

— Олар кемане чалалар, — дей ёлджу.

— Эгер олар кемане чалсалар, мен не ичюн чалгъы сеси эшитмейим? — деп сорай Ахмет ахай.

— Онынъ сесини сен ярын эшитирсинъ, — деп, ёлджу ёлуны девам эте.

Ябаний адамларгъа кедер бермемек ичюн, Ахмет ахай айланып эвнинъ дамына чыкъа, баджадан ичери кире. Апайыны уятып, дей:

— Насылдыр адамлар бизим къапу огюнде кемане чалалар, лякин онынъ сеси ярын эшитиледжек экен.

— А-а!!! Демек хырсызлар энди бизим койге кельгенлер. Мына шимди бизим килитни бозып, ичери киреджеклер.

— Бизим эвден не тападжакълар олар?

— Эв олгъан сонъ, бир шей умют этедирлер даа.

— Умют этселер, эте берсинлер. Мен бу эвден кунъдюз, ярыкъ олгъанда, бир шей тапып оламайым. Олар исе гедже, къаранлыкъта кирип, шей тападжакълар олар. Бар да оларнынъ бу ишине пашма! Яваш ол, гъалиба киреяталар.

— Эбет-эбет, мен аякъ сеслери эшитем. Сен билесинъми, мен не тюшюнем?

— Не тюшюнесинъ?

— Барсын олар кирсинлер, чалышсынлар, къыдырсынлар. Эгер барып да, бир шей тапсалар, сонъ биз олардан оны тартып алырмыз, догърумы, Ахмет?

— Пек акъыллы лафлар айтасынъ, лякин мен олардан утанам.

— Не ичюн утанасынъ?

— Хырсызлар бутюн эвимизни астын-устюн этип ташлар эм бир шей тапып оламазлар. Ич бир шейимиз олмадыгъындан утанам.

— Догъру айтасынъ, ич бир шейсиз оларнынъ козюне корюнгендже: сакъланайыкъ. Сандыкъкъа кирейик. Бу ёкъсуллыкълар масхаралыгъындан къуртулырмыз.

Эм ойле де япалар. Сандыкъкъа кирип, сакъланалар.

Хырсызлар пармакъ уджунда яваштан эвге кирелер. Дёрт кошени козьден кечирелер. Лякин бир шей тапып оламайлар. Сонъ бакъсалар, буюк бир сандыкъ тура. Оны котереджек олар. Котерип оламайлар, пек агъыр. «Эвнинъ саиби не де тапкъан олса, бутюнини мында сакълагъан», — деп тюшюнелер. Зорнен олса да, сандыкъны алып кетелер.

Хырсызлар сандыкъны озьлерининъ дагъдаки къобаларына кетирип, оны, бир чаре этип, ачалар. Бакъсалар, не корьсюнлер? Къыйметли эшьялар ерине Озенбашлы Ахмет ахайны ве онынъ апайыны котерип кельгенлер. Бекленильмеген бу алдан хырсызлар пашмалап, не япаджакъларыны бильмейлер. Ахмет ахай исе къолуна сипирткисини алып: ашыкъмадан сандыкътан чыкъа, апайына да чыкъмагъа ярдым эте. Сонъ шойле дей:

— Азиз ве урьметли аммаллар! Мени дагъдаки бу кениш одагъа кочюргенинъиз ичюн, чокълар сагълунъыз. Энди исе эпинъизнинъ чыкып кетменъизни риджа этем.

Хырсызлар, неге огърагъанларыны бильмейип, бири-бирлерине бакъып, чыкып кетелер.

баджа — тютюн агъы
ябаний — ят
эшья — эв неснелери
аммал — юк ташыгъан адам

БАЛЧОКЪРАКЪ

Бир кунь Ахмет ахайнынъ къадыны озъ акъайындан сорай:

— Не ичюн сен эр вакъыт, Бойкагъа кеткенде, къасеветли корюнесинъ, андан къайткъанда исе, къуванып келесинъ? Шу юксек дагъда сени не къувандыра?

— Билесинъми — не? — дей Ахмет ахай озъ апайына. — Бойкада аювлар чокъ. Олар бири-бирлеринен ойнашалар. Иште, оларнынъ ойнашкъанларыны корип, мен де къуванам.

— Сен не айтасынъ шу, Ахмет, санки Къырымда аюв ола?

— Къайда бал олса, анда аювлар да ола.

— Я дагъда бал бармы, ёкъса?

— Сен буны да бильмейсинъми, эбет бар. Бизим Бойкада бал чокъ.

— Айтмаса шуны, асыл оладжакъ шейми — о?

— Мен сени ич алдаттыммы?

— Айды шу, сенинъ яланларынъ да манъа керчек олып корюне. Сен, бир даа кеткенде, мени дагъгъа алып бар. Сен айткъан шу балчокъракъларыны озъ козюмнен корейим.

Экинджи куню сабасы Ахмет ахай къадыныны уята ве онъа шойле дей:

— Сабалыкъ эвде бир шей ашамамыз. Янымызгъа чокъча отъмекнен туз алсакъ, етер.

— Туз да не керек? Балгъа туз сепип ашалмай да?

— Биз балчокъракъгъа кеткенде, чокъ аювларгъа расткелирмиз. Оларны тузнен сыйламасакъ, бизни балгъа якъын къоймазлар.

Ахмет ахайнынъ къадыны отъмекнен тузны явлукъкъа сарып ала ве акъайынен берабер Бойкагъа кете. Ёл айланчыкъ, эп тёпеге котериле бермек къыйын олгъанындан, пек болдура. Дагънынъ энъ тёпесине чыккъанда исе, болдурып, башы айлана, къулакълары шувулдай. Онъа, аювларнынъ сеси эшитильген киби, келе. Бираз раатланаджакъ олып отура, лякин юкълап къала. Ахмет ахай бу арада, терек пытакъларыны кесип, къавал ясай.

Чалышкъанда ве юкълагъанда, вакъыт тез кече. Ахмет ахайнынъ къадыны уянгъанынен, пек ач олгъаныны дуя, еринден турып, акъайына дей:

— Пек ач олдым, отъмекнен бал олса да, ашасанъ.

— Сенинъ истегенинъни ерине кетирмектен де кьолай иш ёкъ, — дей Ахмет ахай. Юрь чокъракъ башына, отъмекнен бал ашармыз.

Ахмет ахай къадыныны ер астындан чыккъъан, козь яшы киби темиз, салкъын дагъ чокърагъына алып келе.

— Мына балчокъракъ. Бир топач отъмек ал да, онъа туз сеп ве шу акъкъан бал сувгъа батырып ашайбер.

Ахмет ахайнынъ къадыны отъмекке туз сепип, агъызына къапа да артындан салкъын сув иче. Бакъса, эм керчектен де, бу дагъ сувунда, бал дамы¹ олгъан киби, дуюла. Ашап тойгъан сонъ, Ахмет ахай, дагъ тёпесине чыккып, озю ясагъан къавалны ойле чала ки, козюнъ коръсин!

Буны коръген Ахмет ахайнынъ къадыны, не ичюн акъайы Бойкадан эр вакъыт шенъ къайткъаныны, анълай.

топач — *мында*: бир тилим

1. Юкъарыда берильген лятифелернинъ мундериджесинден Ахмет ахайнынъ насыл адам олгъаны корюне? Онынъ насыл табият чизгилери ве мусбет тарафлары ачыла?

2. Сиз Ахмет ахайнынъ уйдургъан шакъа ве яланларына насыл кыймет кесесинъиз? Не ичюн Ахмет ахай эр вакъыт акълы чыкъа?

3. Сиз Ахмет ахайнынъ тышкы кыяфетини насыл тасавур этесинъиз? Не ичюн халкъ Ахмет ахайны севе ве унутмай?

1. Лятифелерни роллерге болюшип окъунъыз. Сыныфынъызда ве мектебинъизде Ахмет ахайгъа багъышлангъан акъшамлар кечиринъиз. Онынъ шакъаларыны саналаштырынъыз.

2. Ахмет ахай лятифелерини, къартлардан сорап, топланъыз.

¹ бал дамы — бал лезети

КЪАДИМИЙ ЮНАНИСТАН ЭФСАНЕЛЕРИНДЕН

«ПРОМЕТЕЙ» ЭФСАНЕСИ

Зевсинъ эмири иле Прометейнинъ къаягъа бугъавлангъаны акъкъындаки эфсане. Эсхилнинъ «Бугъавлангъан Прометей» трагедиясы эсасында беян этиле.

Ер курресининъ энъ четинде, скифлернинъ мемлекетинде ерлешкен тена ве ябанджы бир ер. Серт къаялар озьлерининъ кескин ве суюрю уджларынен булутларны демеп, эп юкъары юксельмектелер. Этрафта не бир осюмлик, не бир от осьмей, эр ер — там-такъыр. Къаялардан къопарылып, авнагъан къоджаман ташлар, орталыкъта серилерек, юкселип ятмакъталар. Денъиз, копюре-копюре къабаргъан далгъаларынен къаялар этегине урула берип, шамата котере ве гурюльдей, тузлу пускюртюлери юксекликлерге ынтылалар. Ялыдаки ташлар денъиз копюклерине бурюнгенлер. Узакътан, къаялар артындан енгиль думанлы орьтюнен чекильген кавказ дагъларынынъ къарлы уджлары корюнмектелер. Къоркъунчлы булутлар, кеткен сайын къая уджларыны этрафтан гизлеерек, узакълыкъны да къаплап алмакъталар. Булутлар, эп юкъары котерилип, бутюн кокни ве кунешни де къапламакъта. Этрафкъа саркъкъан къаранлыкъ даа зияде морармакъта. Хошсуз, шиддетли ерлер. Инсан аягъы етмеген ерлер. Ана шу инсан аягъы басмагъан ер курресининъ четине Зевсинъ хызметчилери зынджырларнен бугъавлангъан Прометейни, махв этильмеген зынджырларнен къаяларнынъ юксеклигине бугъавлап, дёгмеге кетирдилер.

Прометейни, коклер гурюльтюсини токътатаннынъ хызметчилери — Къувет ве Укюм алып кетмектелер. Оларнынъ къоджаман вуджутлары гуя граниттен пичильгенлер. Оларнынъ юреклери аджынмагъа бильмей. Оларнынъ козьлеринде къасеветленюв излерининъ ышыкълары ич бир вакъыт парылдамай. Оларнынъ юзьлери, орталыкъта юкселип тургъан къая ташлар киби, мудхиштирлер. Къасеветли алда башыны ашагъа эгип, элинде агъыр чёкючинен Гефест адымламакъта. О, мудхиш бир иш япаджакъ. Садыкъ досту Прометейни озюнинъ уста эллеринен бугъавлайджакъ. Достунынъ мушкюль вазииети Гефестни пек эеджанландыра. Амма о, кок гурюльтюсини токътатаннынъ, бабасы — Зевсинъ берген эмирине къаршы кетип оламай.

Эмирге таби олмагъанларны Зевс насыл этип джезалагъаныны о, пек яхшы биле.

Къувет ве Укум Прометейни къая тёпесине котерелер ве Гефестни озъ ишини башламасына ашыкътыралар. Оларнынъ залымлыкъ толу сёзлери Гефестни достунынъ такъдири ичюн даа пек къайгъырмагъа меджбур эте. О, озюнинъ улькюн чёкючини элине истексизликнен ала, тек заруриет оны бу ишни беджермеге меджбур эте. Амма Къувет оны эп ашыкътыра:

— Бугъавлар ве алкъаларны тез ал да, къуветли ве къудретли чёкючинининъ дарбесинен Прометейни къаягъа бугъавла.

Эгер Гефест Прометейни ич бир кимсе азат этмейджек дереджеде бугъавламаса, Зевсининъ мудхиш гъадабынен джезаланаджагъы акъкъында Къувет хабер этти.

Гефест янып-якъылмагъан зынджырларнен Прометейнининъ аягъы ве къолуны къаягъа бугъавлап къоя. Энди о, озюни бугъав устасы олгъанындан пек нефретлене, чюнки бу усталыгъы нетиджесинде досту чокъ девамлы азаплар чекеджек.

Ниает эр шей битти. Эр шей Зевсининъ буюргъаны киби беджерильди. Титан бугъавланды.

Шу арада къанатларнынъ ельпиревинден асыл олгъан шувулты эшитильди. Гуя енгиль вуджутларнынъ учушы аваны сескендирди. Чалбаш Океаннынъ узакъ ялыларындан сувукъ къаялар арасындан чыкъып, океанидлер къаянынъ чевре-четини сарып алдылар. Прометей не себептен бойле джезагъа махкъум олгъаныны океанидлер бильмейлер. Олар Прометейден Зевс не ичюн онъа бойле джеза бергенини, Зевсни не япып ачувландыргъаныны бильмек истейлер. Прометей, Зевсининъ ынтылышларына къаршы кетип, инсанларгъа не къадар хайыр ве эйилик хызметлер япкъаныны айтты. Лемноста ерлешкен Мосх дагъындан досту Гефестнининъ маден къуюсындан адамлар ичюн атеш хырсызлангъаныны икяе этти. Инсанларгъа марифет кетирип, чешит санатларгъа огреткенини, бильги бергенини, саймагъа, окъумагъа, язмагъа огреткенини айтты. Ер тюбюнде маденлерни араштырып тапмагъа, ишлеп чыкъармагъа огретти. Прометей, атны копчекли арабагъа екип, инсангъа хызмет этмеси ичюн бойсундырды. Акъыл идракли титан, исанны кениш денъиз сувларында сурьатнен алып юрьсюн деп, ильк елькенли геми ясады. Эвель инсанлар илядж не олгъаныны бильмей эдилер, хасталыкъларны тедавийлемеге, хасталыкътан озьлерини къорчаламакъ ёлларыны бильмей эдилер, Прометей исе иляджларнынъ сырыны кешф этти. Прометей инсанларны аятий къасеветлерини енгиллештирмеге, аятны бахытлы ве къуванчлы кечирмек ичюн не керек олса, шуларгъа огретти.

Бу себептен о, Зевсни ачувландырды.

Магърур титан тиз чёкмеди, теменна этмеди. Онынъ юрегини къоркъузаджакъ бир шей тапылмады. Бирден ер сарсылмагъа башлады, эр шей салланды, йылдырым атешлерининъ къулакъ тозуны патлатыджы гудюрдилери эшитильди, даянып оламайджакъ ярыкълыгъынен яшын яшнады. Денъизде къабаргъан далгъалар, гуя къоджаман дагълар киби, юксекликке котерильдилер. Къая зельзеленинъ тесиринде саллана башлады. Фуртунанынъ даушы, йылдырым ве зельзеленинъ гурюльтиси ичинден Прометейнинъ коклерге чыкъкъан исъян этиджи, мудхиш сеси эшитильди.

Бугъавлангъан Прометей къаянен берабер теренлиги ольченильмейджек бошлукъкъа эшилип кетти. Асырлар, сув киби акъып кечкен сонъ, къаранлыкъ ичинден Зевс Прометейни кене чыкъарды. О, кене де зынджырларнен бугъавланып, юксек къая узеринде серилип ятмакъта. Кунеш нурлары онынъ тенини аля даа якъмакъталар. Онынъ устюнден, болдургъан вуджудыны ягъмур ве бурчакълар къамчылай. Къышта исе Прометейнинъ устуне къарлар ягъа ве аязлы сувукъ тенини бузлата.

Титанлар Зевске чокътан таби олдылар. Олар онынъ укюмини къабул эттилер, Зевс оларны зифт къаранлыкъ Тартар ичинден къуртарды. Энди къудретли ве къоджаман титанлар Прометейнинъ янына кельдилер. Къаянынъ чевре четини сарып Прометейни Зевске таби олунмасыны къандырмакъталар. Прометейнинъ анасы Фемида да, мында келип, огълунынъ магърур азапларыны корип, даяналмагъаныны айтып: «Мени аджы, балам», — дей.

Ахыр сонъу, ер курресининъ четинде сеятта булунгъан улу къараман, Прометейни къуртараджакъ олып келе. Бу къараман инсанлар арасында энъ къуветли ве Алла киби къудретли Гераклдыр. Прометейнинъ чеккен истирапларыны корип, дешетке келе, къальбинде мерамет ислери асыл ола. Титан Гераклгъа озюнинъ такъдири акъкъында айтаракъ, Гераклнынъ илериде япаджакъ улу къараманлыкъларыны табирлей. Геракл буюк дикъкъатнен Титанны динълей. Узакътан къакъылгъан къанат сеслери эшитиле – озюнинъ къанлы дугюние къартал учып кельмекте. О, Прометей устюнден бираз айланып, коксуне къонмагъа азырлана. Геракл Прометейни чокъучламагъа бермеди. Озюнинъ къолчанындан ольдюриджи окъуны чыкъарып, мергин окъ ата. Окънынъ яйы юксекке ынтылды, атылгъан къартал къая этегиндеки къайнап ташкъан денъизге фырланып тюшти. Геракл балабан чёкючинен зынджырларны эзип, узип ташлады, Прометейнинъ юрегине саплангъан сюрю болатны чекип чыкъарды. Титан турды. О, энди азат эди. Онынъ истираплары сонъуна кельди. Къуванчлы ве кескин сеслеринен титанлар Прометейнинъ азат олунувыны къаршыладылар.

О вакъытлардан берли Прометей кѡлуна багъланып кѡалгъан демир алкѡанен юре. Прометей бугъавлангъан кѡаядан кѡопарылгъан таш аля даа кѡатып кѡалгъан. Гуя Прометейнинъ асырлар девамында чеккен мешакѡатлы истирапларындан кѡалгъан хатире — бу демир алкѡанынъ ичинде ерлешкен, кѡая ташкѡа муджиссемленгендир.

1. Эфсанеде икѡе этильген вакѡиалар не ерде олып кече?
2. Кѡувет ве Укюмнинъ табиятлары насыл тарифленелер?
3. Не ичюн Гефест озъ досту Прометейни бугъавламагѡа меджбур олды?
4. Бойле джезанынъ себеби неде?
5. Прометейни бу мушкюль джезадан ким ве насыл этип кѡуртарды?

Магърур титаннынъ бутюн джезаларгѡа даянып, теменна этмегенини икѡе этип, бунѡа озъ дуйгѡу ве фикирлерингизни тарифленгиз.

Ашагѡыда берильген муреккеп сѡзлер ифаделеген маналарны изалап, оларнен джумлелер уйдуруп язынгыз: *азап чекмек, кешф этмек, тиз чѡкмек, теменна этмек.*

ТРОЯНЫНЪ ЗАПТ ЭТИЛЬМЕСИ

Вергилийнинъ «Энеида» поэмасы эсасында беян олуна.

Греклер ич бир тюрлю усулларнен Троягѡа кирип оламадылар. Шу заман Одиссей греклерге айнеджиликнен шеэрни запт этмек ёлуны косътерди. Одиссей, греклерге агѡачтан балабан ат яптырып, ичине энъ козьге корюнген кѡараман греклернинъ кирип сакѡланмасыны меслеат берди. Кѡалгъан дигер аскерлер, гемилерге минип, Трояданынъ ялысындан чекилип, Тенедос ярымадасында сакѡланып отурмагѡа огретти. Троянлылар шеэрге атны алып кирген сонъ, геджеси ат ичиндеки греклер чыкѡып, шеэр кѡапуларыны гемиде сакѡланып кѡалгъан греклерге ачарлар деп, насиатлар берди.

Табирлейиджи Калхас да, греклерге айнеджиликнен шеэрни алмакѡ ёлуны теклиф этти. Греклер Одиссейнинъ теклифине ахыр-сонѡу разы олдылар. Эр кеске белли рессам Эпей озюнинъ талебесинен

ве Афина-Палладанынъ ярдымынен балабан агъач ат яптылар. Онынъ ичине Неоптолем, Филоктент, Минелай, Идоленей, Диомед, кичик Аякс, Мерион, Одиссей ве дигер къараманлар кирдилер. Атнынъ ичи сиялы аскерлернен толдурылды. Аскерлер кирген тешик ойле япылды ки, атнынъ ичинде адам бар деп, кимсенинъ акъылына кельмез эди. Сонъра греклер озьлери ерлешкен лагерьде къурулгъан биналарны бутюнлей якътылар, гемиге отурып, ачыкъ денъизге ёл алдылар.

Троя шеэрининъ диварларынынъ юксеклигинден къуршавда къалгъан инсанлар греклернинъ лагеринде олып кечкен арекетлерни коръдилер. Чокъ вакъыт девамында анда нелер олып кечкенини анълап оламадылар. Амма, оларнынъ къуванчына ве частына, греклер ерлешкен топракъларда къара тюзлю янгъын думанларыны коръдилер. Бундан олар греклер Трояны быракъып кеткенлерини анъладылар. Къувана-къувана олар шеэрден чыкъып, греклернинъ якъып-йыкъып кеткен ерлерине ёл алдылар. Акъикъатен де, греклер бу ерлерни быракъып кеткенлерини анъладылар. Арада-сырада даа янып битмеген эвлер тютемекте эдилер. Даа якъында Диомед Ахил, Агамемнон, Менелайнынъ ве дигер къараманларнынъ чадырлары ерлешкен ерлерни меракънен козетмекте эдилер. Энди олар къамачав биткенинен, бутюн фелякет ве мусибетлер артта къалгъанына, барышыкъ ве тынч омюр девам этеджегине тамамынен инандылар.

Троялылар, агъач атны коръгенинен, апансыздан айретте токътап къалдылар. Аتكъа бакъып, бойле тааджибли усталыкъкъа шаштылар. Базылары атны денъизге быракъмагъа тевсие этти, базылары исе шеэрге кетирип акропольге къоюлгъаныны истедилер. Дава башланды. Давалашкъанларнынъ арасында апансыздан Лаокон пейдаолды. О, шеэрдешлерини бу атны ёкъ этмеге къандырды. Лаокон атнынъ ичинде аскерлер олгъанына, бу Одиссейнинъ бир айнеджилиги олгъанына инана эди. Греклер бутюнлей Трояны быракъып кеткелерине Лаокон асыл да инанмай эди. Ялварып ялкъарды, троялыларгъа: «Аتكъа ишанманъыз», — деди.

Лаокон, балабан мызракъ алып, атнынъ устуне атты. Мызракънынъ дарбесинден ат сарсылды, онынъ ичинде сия сеслери эшитильди. Троялылар атны шеэрге кетирмеге къарар эттилер. Атны къуршавлап, троялылар онынъ янына якъынлашайткъанда, кескин бир сес эшиттилер. Чобанлар эллери багълы эсирни тутып кетире эдилер. О, разылыкънен таби олгъан. Бу, эсир грек Синон эди. Троялылар оны сарып алып, онъа саташа башладылар.

Синон къоркъунен троялыларгъа бакъып, сес чыкъармай турды. Сонъундан лаф эте башлады. Озюнинъ такъдирине пек янгъаныны анълата башлады. Синоннынъ айткъан шейлери Приамнынъ ве троянларнынъ юрегини якъты. Несебептен мында къалгъаныны сорап башладылар. Синон оларгъа махсус Одиссей тарафындан тюзюнилип

тапылгъан вакъианы беян этти (троялыларны алдатмакъ ичюн). Эгер троялылар бу атны шеэрге алып кирселер, бу ат шеэрнинъ къалкъаны оладжагъына инандырды.

Троялылар Сионнынъ бу лафына инандылар. Одиссей риджа эткен вазифени о, буюк усталыкънен иджра этти.

Шеэр диварларынынъ бир къысмыны эшип, олар балабан агъач атны, къуванчнен йырлай берип ве макъам чала-чала, къынап йиплернен шеэрге алып кирдилер.

Шеэрнинъ къапуларындан кечейткъанда, ат дёрт кере урулып токътатылды. Атнынъ ичиндеки сияларнынъ даушы этрафкъа белли олды. Амма троялылар бу сия даушларыны ничюндир эшитмедилер. Ниает, атны олар акропольге кетирдилер. Табирлейиджи Кассандра, акропольдеки атны корип, дешетке кельди.

О, Троянынъ олюми (инкъирасы) акъкъында хабер этти. Амма троялылар онынъ табирлерине ич де инанмагъанларыны куле-куле бильдирдилер.

Атнынъ ичинде отургъанлар, тышарыда олып кечкен вакъиаларны динълеерек, сусып отурдылар.

Ниает, гедже олды. Эр шей тынды. Троя терен юкзугъа далды. Агъач атнынъ янында Сионнынъ сеси эшитильди. О, аскерлерге энди аттан чыкъмакъ вакъты кельгени акъкъында айтты.

Троянынъ къапусы огюнде Сион буюк бир атеш якъты. Тенедоста сырлы-сакълы отургъан греклерге о, бойле этип, Троягъа етишип кельмелерине алямет берди.

Къараман аскерлер атнынъ ичинден яваш-яваш чыкътылар. Одиссей ве Эпей биринджи чыкътылар. Юкзугъа далгъан Троянынъ сокъакъларына дагъылдылар. Къанлы атешлер ичинде къалгъан троялыларнынъ эвлери гудюрдеп янды. Дигер греклер де етишип кельдилер. Эшилген арадан олар Троягъа кирдилер. Мудхиш чатышма башланды. Троялылар озьлерини ненен къорчалап олсалар, оннен къорчаладылар. Олар греклернинъ устюне янгъан одунлар ата эдилер. Греклер де бир кимсени аджымай эдилер. Троянынъ сокъакъларында айкъыра-айкъыра къадынлар ве балалар чапкъалап юре эдилер. Ниает, греклер Приамнынъ сарайына келип етилер. Троялылар джесюрликнен курештилер. Балабан къалыпны греклернинъ устюне авдардылар. Сарайнынъ къапуларыны балтанен Неоптолем—Ахилнинъ огълу парлап, биринджи оларакъ кирди. Онынъ артындан шеэрге дигерлер де келип кирдилер. Приамнынъ сарайы къадын ве балаларнынъ агълавынен толды.

Троя даа чокъ вакъыт девамында янды. Атеш думанлары кокнинъ къуббесине котериле бердилер.

1. Одиссей греклерге насыл меселеде ёл косьтерди?
2. Агъач атны кимлер япты? Атнынъ ичи кимлернен толдурылды?
3. Агъач атны корьген троялылар арасында насыл давалар чыкъты?
4. Ниает, Троя насыл усулнен запт этильди?
5. Ашагъыда берильген план боюнджа эфсанени икяе этинъиз (язма я да агъзавий шекильде).
 - а) Трояны запт этмек усулы боюнджа Одиссейнинъ меслеаты;
 - б) Греклернинъ арекетлери;
 - в) Троялыларнынъ агъач аткъа олгъан мунасебетлери;
 - г) Троянынъ запт этильмеси.

Айнеджиликнен багълы олгъан эсер я да метинлерни хатырланъыз. Инсаннынъ бу хасиетине (айнеджиликке) озь мунасебетинъизни беян этинъиз.

Ашагъыда берильген муреккеп сёзлерни омонимлернен денъиштиринъиз: *запт этмек* — ..., *насиат берди* — ..., *ёл алдылар* — ..., *артта къалды* — ..., *риджа этмек* — ..., *дешетке кельди* — ...

XX АСЫР КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН

УМЕР ИПЧИ
(1897—1955)

Умер Ипчи къырымтатар халкъынынъ корюмли яzydжысыдыр. Озюнинъ эдебий иджадыны, Къырым даа Русие чар укюмети элинде олгъанда, башлады.

Умер Ипчи Багъчасарайда, къайышчы Ипчи Бекир агъанынъ къорантасында догъды. Секиз яшында бабадан оксюз къалгъан Умер омюрнинъ азап-хорлукъларыны башындан кечирди. Бир тилим отъмек къазанмакъ ичюн, о, чешит ерлерде чалышмагъа меджбур ола: къавелерде — хызметкяр бала, ашханелерде — савут ювуджы, ишчи. Ачтан ольмемек ичюн, япмагъан иши къалмай.

Умер, къардашларынынъ джаныны къуртармакъ ичюн яз айларында койлерде кунъделик чалышып, анасына ярдым эте. Омюрнинъ агъыр ве шефкъатсыз олгъанына бакъмадан, Умернинъ гонълюне окъув-бильгиге авеслик, ынтылуw, бахытлы келеджекке умют догъа. Он дёрт яшына кельгенде, Умер, башлангъыч кой мектебини битирип, Тавдаир медресесине окъумагъа кире. Сабалары ве акъшамлары окъуй, кунъдюз исе мудериске хызмет эте.

Умер озъ халкъынынъ джаиллигини, акъ-укъукъсызлыгъыны, бир тилим отъмек ичюн, джан чекишкенлерини корип, ынджына, окюне ве халкъына ярдым этмек арзусына къапыла. Бильгисини арттырмакъ ичюн, Уфадаки Алие медресесинде сербест динълейиджи олып окъуй. Лякин онынъ эсас мектеби омюр олды.

Умер Ипчи Къырым койлеринде оджалыкъ эте, халкъымызнынъ, яшларнынъ бильгилерини, анъыны котермеге тырыша, окъув ве медениет ишлерине фааль къошула.

1921 сенеси Ипчи театр группасыны тешкиль эте, артист, режиссёр, сонъра исе Къырым девлет драма театрининъ мудири олып чалыша. Театр ичюн чокъ пьеса яза ве бир сыра пьесаларны терджиме эте.

У.Ипчи пек чокъ шиир, икяе, повесть, очерк, пьеса ве макъалелер язды.

Умер Ипчининъ зенгин эдебий яратыджылыгъы шимди де халкъымызгъа ярдым эте, тилимизни, тарихымызны огрете, юксек инсаниетлик дуйгъуларыны ашлай.

«Куреш» икяеси чокъ тарафтан меракълыдыр. Биринджиде, языджы халкъымызнынъ урф-адетлеринден бири олгъан, дервизадаки курешни тасвир эте. Дervизадаки куреште чешит койлерден кельген пельванлар озълерининъ кучъ-къуветини, усталыгъыны косътерелер. Дervизагъа кельген джемаат, курешни сейир этип, зевкълана. Экинджиде, языджы бу икяеде меракълы образлар ярата. Яш курешчи Чомай дервиза курешинде гъалип олып чыкъа. Озюнинъ муляйимлиги, кулерюзьлигинен дервиза джемаатынынъ севгисини къазана. Чомай тек куреш усталыгъынен дегиль де, озюни тутув, сабыр, чыдамлыгъынен сейирджилернинъ алгъышыны къазана.

шефкъатсыз — мераметсиз
такъдир — талий, баш язысы
медресе — алий диний окъув юрту
мудерис — медресе мудири

1. У. Ипчининъ балалыгъы насыл кечти?
2. У. Ипчи озъ халкъыны не ичюн аджый эди? Тувгъан халкъына насыл ярдым этти?
3. У. Ипчининъ иджады насыл жанрлардан ибареттир?

КУРЕШ

I

Къарт курешчи Джеппар акъай, дервиза алкъасынынъ ортасына тюшип, элиндеки дервиза байрагъыны ерге урып-урып, айтты:

«...Энди баш куреш башлай; эки якъта да он экишер курешчи бар... Баш курешни алгъан кишиге, мына бу байракънен берабер дёрт яшлыкъ бир бугъа бериледжектир!.. Балакътан тутса, сайылмай, тизи ерге тийсе, сайылмай! Эр кес акъайджа курешмели¹, йыкъкъан кишисининъ джавурыны ерге салмалыдыр!» — деди.

Зурналар кученип чыкъылдады, давулджы чокъмарны, авада бургъалап, давулнынъ тюм-тюз янагъына юкледи. Халкъ бир джаннен курешни сейир этмеге азырланды.

Артыкъ буюк куреш башлангъан эди.

Эр не къадар эки якъта да адакълы, намдар курешчилер олса да, буларнынъ энъ адакълылары юкъары якъ койлюлери тарафында эди. Мына — Чолакъ Нафе, Джан Али мырза. Булар — бутюн этрафнынъ энъ намдарлары. Та Николай вакътындан алып, бу кунъгедже бутюн курешлерни тек булар ала кельгенлер. Олар, озъ орталыкъларындан даа узакъ кетип, атта бутюн Къырым колеминдеки буюк курешчилерни де йыкъкъанлар. Сол эли сагъындан къыскъаджа, башы ве кевдеси дёрт коше кельген, козьлери бакъанынъкине ошагъан Чолакъ Нафе, бир дервизада токътамай курешип, он еди курешчини ерге серген де курешни, шай этип, къазангъан.

Узун бойлу, козьлери, янакълары чукъурлашкъан, балабан бурну тюбюнде экиси эки якъкъа берип тургъан, торгъайдай мыйыкълы ве Дон Кихотнынъ ресмине ошагъан Джан Али мырза да Чолакътан къалышмай. Булар экиси, халкъ огюне чыкъып, бири-биринен курешмеселер де, бир койдеш олгъанларындан, базан тутуша экенлер². Айткъанларына коре, Джан Али мырза Чолакъны йыкъа экен...

Ашагъы якъларда, тап о къадар намлы курешчилер олмаса да, аз-чокъ курешкенлер бар. Мына — Гъарип Бекир, Кедай Гъафар, Чекелек чингенеси Чомай озю девдай балабан, баджакълары филь баджагъыдай къалын, тирельсе, еринден къыбырдатылмагъан Къара Мемет. Къара Мемет артыкъ деврини кечирген³, къартая тюшкен, лякин кене де: «Курешир», — дейлер.

Халкъ бу Къара Мемет акъкъында меракълы риваетлер айта. Бир дервизада пек курешчи бир сохта бар экен, туткъаныны абрай экен.

¹ акъайджа курешмели — къанунджа курешмели

² базан тутуша экенлер — кимерде куреше экенлер

³ артыкъ деврини кечирген — къартайгъан

Артыкъ онъа ич кимсе козь батырмагъан¹. Аз къалгъанлар курешни сохтагъа бермеге. Лякин Къара Мемет: «Мен чыкъарым», — деген. Чыкъкъан. Тутушкъанлар. Сохта не къадар тырышса да, Къара Меметни не ыргъакъкъа, не де джапалакъкъа алып оламагъан². Къара Мемет ерге о къадар тирельген ки, тап тобукъларына къадар ерге кирген, озюни сохтагъа бермеген. Олар экиси де девлердай курешкен. Чокъ чекишкен-чекелешкенлер. Ниает, сохта ыргъагъыны саргъан, инатланып: «Ольсем, олерим — сени илле йыкъарым», — деген.

Къара Мемет де инатлашкъан. Экиси де янгъан-пишкенлер, экиси де титреген, къалтырагъанлар, курешни сейир эткен джумле халкъ да титреген, къалтырагъанлар. Сонъ Къара Мемет: «Вазгеч, къардашым», — деген: бир айткъан, эки айткъан, сохта ыргъакъны чезмеген. Ниает, Къара Мемет ыргъакъ сарылгъан аягъыны буккен де, бирден къакъып джиберген. Сохтанынъ аякъ сюеги эки ерден, «шарт-шарт» этип, сынгъан.

Халкъ шай дей: «Къартайса да, кене оны йыкъамазлар. Юкъары якъларынынъ он эки курешчисини де болдуртып ташлар, йыкъамаз, лякин озюни де йыкътыртмаз», — дей. Буны, эльбетте, куреш косьтереджек...

адакълы — танылгъан, белли, намдар

чокъмар — бир уджу топузлы таякъ

джавур — аркъа

сохта — медресе талебеси

абрамакъ — йыкъмакъ (куреште), енъмек

букмек — къайырмакъ, майыштырмакъ

1. Дервиза курешинде кимлер иштирак эте?

2. Языджы курешчилерни насыл тариф эте?

3. Языджы, Къара Меметнинъ образыны тасвирлевнен бирге, инсаннынъ насыл къыйметли табият чизгилерини ачып косьтерди?

II

Ярым саат ичинде ашагъы якълардан секиз кишини бири-бири артындан йыкътылар. Халкъ: «Дервиза мытлакъа юкъары якълыларгъа къалыр», — деди.

¹ козь батырмагъан — озюне ишанмагъан, озь кучюне базанмагъан

² не ыргъакъкъа, не де джапалакъкъа алып оламагъан — куреш усулларыны къулланып оламагъан

Лякин ойле олмады. Даа якъын йылларда курешке башлагъан чингене Чомай, умютсизден чыкъып, юкъары якъларнынъ учевини бирер-бирер шыпыртты.

Чомай башта курешке чыкъкъанда, Джан Али мырзанен Чолакъ Нафе бири-бирине бакъып, мыйыкъ астындан кулюшселер де, Чомай оларнынъ аркъадашларындан учевини ерге шыпырткъандан сонъ, экиси де къалтырамагъа башладылар. Экисининъ де къанлары мийлерине урды¹. Нафе даянмады, тез-тез балакъларыны тиреп чыкъты: отурсын, тыныш алсын. «Мына Къара Меметни чыкъарайыкъ!» — деселер де, Чомай: «Мен ёрулмадым, даа куреширим», — деп, ортагъа къайтты ве Нафенинъ белине къушагъыны байламагъа башлады.

Чомай озю ойле пек мазаллы корюнмесе де, чабик ве такъатлы яш олгъаны, онынъ арекетлеринден, япкъан усулларындан анълашыла эди. Аркъадашы Мустафа: «Чомайнынъ шай уфакъ олгъанына бакъмангъыз, о, алты бучукъ пут чеке: тени, бабасынынъ япкъан балталары киби, къатты, чимтильмей, эльге кельмей²», — дей.

Чомайнынъ бети куленч. Онынъ комюрдай сия, узун кирпичли козьлери куле; къарталнынъкине ошاپ, бираз къамбурджа кельген чёкме бурну ве онынъ астындаки темиз, къара улпачыкълардай уджлары бираз устьке майышып тургъан мыйычыкълары ве кызыларнынъ киби, тазе индже кып-кызыл, эр кызыны сукъландырадjakъдай дудачыкълары, муляйим чырайы куле.

О, учъ кишини де куле-куле йыкъты. Шимди де шай, озю эм Нафенинъ белине къушакъ багълай, эм де куле. Онъа бакъкъан халкъ да куле.

Чолакъ Нафе, тамырлары пармакъдай къабаргъан къалтыравукъ эллеринен Чомайнынъ белине ильмеклеп, къушагъыны багълады ве сол элинен де Чомайнынъ къушагъыны онынъ белине, тиреме къоярдай тутып, оны бирден силькип, савурып абрайджакъ олды. Лякин Чомай берильмеди. Нафе чалт аякъ атты, лякин алдырамады, аягъы бошкъа кетти. Ыргъакъкъа аладжакъ олды, лякин Чомай усулнен онынъ ыргъагъыны къайтарды. Нафе Чомайны, бир-эки котерип, фырландырып да бакъты, бундан да бир шей чыкъмады, чюнки, мышыкъ киби, эп аякъ устюне тюше эди.

Энди невбет Чомайгъа кельди. Нафе оны анълады ве, бутюн агъырлыгъыны Чомайнынъ элине ташлап, башынен онынъ элине ятып, бакъа козьлеринен онынъ аякъ арекетини къаравуллап, онынъ ыргъагъындан сакъынып ве къоркъып, къачып джурды. Лякин Чомай къуветли билеклеринен арекет этип башлады. Нафе эр не къадар кельмейджек олса да, къачса да, Чомайнынъ челикдай

¹къанлары мийлерине урды — асабийлештилер, ачувландылар

²эльге кельмей — тутулмай

сагълам, къуветли билеклери оны бираз озюне чекти. О, усулнен сагъ аягъыны узатып, оны бирден къармакъдай бурып, Чолакъ Нафени арткъа тартмагъа тырышкъан, лякин тартып оламагъан сол аягъыны озь ыргъагъына илиштирди ве эллерининъ ярдымынен оны, Чолакъ Нафени, котерип алды, къуветнен бурып, ерге шыпыртты ве озю, йыкългъан Чолакънынъ башы устюнден бир мышыкъдай чалт сычрап, аякъ устюне турды.

Чолакъ Нафе йыкългъанда, давулнынъ тез къакълмасындан, зурнанынъ асабий чыйкълдамасындан, бутюн курешнинъ де бутюн курештеки халкъларнынъ да юреклери урды. Джан Али мырзанынъ да юреги бармагъа ер тапмай, къаны мийине ура эди. Нафе йыкългыр-йыкългъамас, о, еринден фырланып турды ве, къарт бир къашкърдай, догъру Чомайгъа чапты. Йыкългъан Нафе, ерден турмаздан эвель, нефес алдырмайып, барып Чомайнынъ белине сарылмагъа башлады.

Чомайнынъ, дёрт киши йыкългъан сонъ, токътамагъа, курештен чекильмеге акълкъы бар эди.

Лякин мырза онъа бакълмады.

Эр кес кычыра, эр кес багъыра. Мырзагъа: «Бу инсанлыкъл дегиль, Чомайны быракъл!» — деп, эмир этелер.

Атта юкълары якълар озълери де бунъа кълшулалар, олар да мырзанынъ Чомайданъл чекмесини истейлер: «Бу артыкъ акълайлыкъл дегиль», — дейлер. Чалгъыджылар да чалмайлар, олар да, шай этип, мырзанынъ Чомайгъа тыныш бердирмей, онынъ белине япышмасына разы олмагъларыны косътере, оларны курештирмейджек олалар.

Бунъа Джеппар акълай да къларыша: «Олмаз, олмаз, быракъл, мырза, йигит раатлансын!» — дей.

Лякин Чомай бутюн бу гурюльдешкен халкъкъа озюнинъ кулюмсиремесинен джевап бере эм айта: «Аркъадашлар, аркъадашлар, — дей, — мен башкъласынен курешмесем биле, Джан Али мырзанен куреширим. Мен бу мырзанен курешмеге чокълтан берли фурсат арай эдим. Ялварам сизге, мени быракълтынъыз, курешейим...» — дей. Сонъ юзюндеки кулькюси бирден гълыйып ола, козълеринден алев сычратып, мырзаны баштан аякъ сюзе¹.

Халкъ Чомайнынъ кълызгъланыны дуйды. «Аферин йигит, бар, куреш, йигит. Ойле исе, биз къларышмаймыз», — деди ве ерлерине чекильдилер.

куленч — *мында*: кулерюзь, шенъ
тыныш алмакъ — раатланмакъ

¹ баштан аякъ сюзе — баштан аякъ козълден кечире

Бу кыысымнын мундериджесини ашагыдаки план боюнджа икяе этингиз:

1. Чомайнын бекленильмеген гъалебеси.
2. Чомай ве Чолакъ Нафенин тутушувы.
3. Чолакъ Нафенин ачувы.
4. Чомайнын къувети ве усталыгы.
5. Дервиза джемаатынын алгышы.

III

Чомай, къушакъ багълатмакчюн эллерини котерип, Джан Али мырзанын янына келе. Шимдиге къадар къалтырамагъан Чомай, артыкъ къалтырамагъа башлады, онын мырзагъа океси чыкты.

Джан Али мырза да къалтырай ве узун, къалтыравукъ эллеринен Чомайнын белине къушакъ багълай.

Олар экиси тутушалар.

Давул, зурна чалмагъа башлады. Куреш алкъасы сыкълашты, эр кес бир джаннен курешни сейир этмек ичюн, бири-бирини итеклеп, бири-биринин омузына башларыны салып, козьлерини керип, даа эйи кореджек олып, ашыкъалар.

«Мырзанен чингененин» куреши башланды. Халкъ озюнин эки тараф, ашагы ве юкъары якълар олгъаныны унуттылар. Кимиси: «Чомай йыкъар», — дей, кимиси: «Мырза йыкъар», — дейлер. Юкъары якъ фукъарелери де Чомайнын йыкъмасыны истейлер. «Ойле керек, Чомай мырзаны йыкъмак керек», — дейлер. Лякин бай такъымы: «Мырза йыкъаджакъ, мырза йыкъсын, мырза йыкъмалы», — дей.

Чомайнен Джан Али мырза исе мейданда курешелер... Олар эр шейни унуткъанлар, олар экиси, эки якъкъа тартылып, бири-биринин аякъларыны козьлештирелер. Мырзанын юнлю узун аякълары къалтырай, о да, Чолакъ Нафедай, бутюн агъырлыгыны Чомайнын устуне ташлап, онын билеклерини къуветтен тюшюреджек ола¹. Лякин Чомай къуветтен тюшмей, мырзанын бу ишине кыза ве онын белини даа къавий тута.

Джан Али мырза — пек къуветли эриф. Даа узакъ дегиль, беш-алты йыл огюне о, ялынъыз озю, бутюн бир кой джемаатыны онлу-соллу урып-йыкып чыкъа тургъан эди. О заманлар олса, мырза бу «чингене» огълуна озюнин белинден туттуртмаз ве озю де тутмаз эди. Лякин шимди о эски заманлар дегиль, шимди мырзагъа не бир кой джемаатыны дегдюртирлер, не де ыргъатларны...

Мырза, онгайтыны кетирдим деп, аякъларыны эйидже ерге

¹ къуветтен тюшюреджек ола — болдуртаджакъ ола

тиреди де Чомайны, бир де янбашкъа аладжакъ олып, тартты. Лякин Чомай, онъа мейдан бермеден, мырзанынъ аягъына ыргъагъыны сарды ве давулны чалт-чалт чокъмарламасы, зурнанынъ «йыкъты, йыкъты» деп, чыйкъылдав даушы ве дервизагъа топлангъан он алты пара койнинъ бай такъымындан башкъаларынынъ алгъышлары, эль къакъмалары, вайвалавлары алтында, Джан Али мырзанынъ джаврыны ерге урды.

Бу арада асла йигитликке расткельмеген иш де олып кечти. Яш бир «чингене» тарафындан йыкъылгъан «акъ сюек», Джан Али мырза, сонъ дередже ачувланса ве озъ-озюнден кечсе керек¹ ки, аман турып, Чомайнынъ богъазына япышмакъ ичюн, онынъ устюне атылды. Буны ич беклемеген Чомай, шашты ве мырзанынъ узангъан элини тутты. Бутюн дервиза аякъланды, он алты пара кой мырзанынъ бу ишине къызды, джумлеси, юмрукъларыны туюип, ортагъа атылдылар... Эгер Джеппар акъай етишмеген олса, Джан Али мырзанынъ алы яман оладжакъ эди. Оны яхшыджа тепелейджек, бельки де таптап эздежек эдилер.

Бу намлы куреш «Танъ» артели азасы Чомайнынъ йыкъмасы, Джан Али мырзанынъ йыкъылмасынен битти. Артыкъ Чомайгъа къаршы чыкъкъанлар олмагъанындан, байракънен бугъаны онъа бердилер. Чомай, мейдан ортасына тюшип, Джеппар акъайнен ойнады. Сонъра, байракъны омузына урып, бугъаны ве чалгъыджыларны пешине такъып² озъ аркъадашларынен берабер, дервиза топлангъан он алты пара койнинъ, бай такъымындан башкъаларынынъ алгъышлары алтында чалдыра-чалдыра, кечип кетти.

Чомайны козьлеринен озгъаргъан, он алты пара кой: «Эшкъ олсун йигитке!» — деп, макътадылар.

оке — ачув, афакъан
силиштирмек — урмакъ
онъайт — уйгъун, къолайлы

1. Не себептен дервиза халкъы Чомайнынъ Джан Али мырзанен курешине къаршы чыкъты?
2. Не ичюн Чомай Джан Али мырзанен курешмеге фурсат арай эди?
3. Чомай ве Джан Али мырзанынъ образларыны тенъештиринъиз.
4. Икяе насыл левханен бите?

¹ озъ-озюнден кечсе керек — озюни къолгъа алып оламай, озюни токътатып оламай, тынчланамай

² чалгъыджыларны пешине такъып — чалгъыджыларнен бирге

Ашагъыдаки сёзлерге ве сёз ибарелерине синонимлер тапып
язынъыз: *оке, алев, эйи, силиштирмек, абрамакъ, йигитлик.*

Умумий суаллер ве вазифелер:

1. Къадимий кырымтатар халкъ байрамы — дервиза акъкъында не билесинъыз?
2. Девривиза не вакъыт отъкериле? Сонъки вакъыт отъкерильген девривизаларнынъ бири акъкъында эшиткен, окъугъанларынъыз, я да корьгенлеринъизни икяе этинъиз.
3. Курешчилер огюне насыл шартлар къоюла эди? Гъалиплерге насыл бахшышлар такъдим этиле эди?
4. Спорт сизинъ аятынъызда насыл ер ала?

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ИКЯЕ ВЕ ПОВЕСТЬ АКЪКЪЫНДА

Сиз чокъ икяе, повестьлернен таныш олдынъыз. Икяе ве повесть арасында насыл фаркъ бар экен? Биринджи козьге ташлангъан фаркъ — эсернинъ колемидир. Повесть, икяеге коре, баягъы колемлидже. Икяеде, эксерий, бир адисе тасвирлене. Повестте исе бир сыра муим адисе, вакъиалар тарифлене. Икяеде бир я да эки иштиракчи шахыс ола. Повестте исе, бир я да эки эсас къарамандан гъайры, бир къач иштиракчи шахыслар да ола биле. Эсас къараманларнынъ омрю, такъдири тафсилятлы ифаде этиле. «Куреш» икяесинде бир адисе — девривиза куреши тасвирлене. Иштиракчи шахыслар акъкъында пек къыска малюмат бериле. Языджы оларнынъ тышкъы къыяфетлерини ве куреш вакътындаки арекетлерини косьтере. Оларнынъ эвельки аятлары акъкъында икяеде тариф этильмей.

Сизлерге таныш олгъан, Риза Фазыл ве Лютфие Софунынъ «Аметханнынъ йылдызы» повестинде Амет-Ханнынъ балалыгъы, окъув йыллары, Экинджи джиан дженки урушларында косьтерген къараманлыгъы, эльде эткен дженкявер енъишлери акъкъында тафсилятлы икяе этиле. Повестте Амет-Ханнынъ дженкявер достлары, арбий реберлер, анасы ве балалыкъ достлары акъкъында икяе этиле, оларнынъ бири-бирине мунасебетлери косьтериле. Эсернинъ эсас къараманы — Амет Ханнынъ табиат чизгилери, дуйгъу, фикирлери, омюр акъкъында тюшюнджелери терен ачыла.

колем — эсернинъ аджими, эсер саифелерининъ сайысы
иштиракчи шахыс — *мында*: эсер къараманы

ЫРГЪАТ КЪАДЫР (1905—1945)

Ыргъат Къадыр (Халиль Джемиль огълу Къадыров) Алушта районынынъ Ускют коюнде ыргъат къорантасында догъды. Балалыкъ ве осьмюрлик йыллары бабадан оксюз къалгъан Халиль пек чокъ хорлана, зенгинлернинъ къапусында ыргъатлыкъ этип юре. Озюнинъ аджыныкълы омрюни, балаларнынъ хорлукъларыны «Ыргъатнынъ хатырасы», «Анам», «Кель, аптем» шиирлеринде тасвирледи.

Биринджи шиирлерини Ыргъат Къадыр 1923 сенеси язып башлай. Ишчи факультетини битирген сонъ, озъ догъгъан кою Ускуtte бир къач йыл джемаат ишлеринде чалыша.

Арбий хызметте булунгъан йылларында о аскерлик, ветанперверлик акъкъында пек чокъ шиирлер язды. Ордудан къайткъан сонъ Ыргъат Къадыр Къырым педагогика институтына окъумагъа кире. Белли шаиримиз Эшреф Шемъи-заде Ыргъат Къадырнен биринджи корюшювини бойле сатырларнен хатырлай: «Мен Халильнен ильки кере 1927 сенеси танышкъан эдим. Халиль, дерсинъ, озюнинъ джан досту, эски мектеп аркъардашларындан биринен къонушыр киби, меннен чешит шейлер акъкъында самимиетнен лакъырдыгъа тутунды. Халиль о къадар ачыкъ гонъюлли, сыджакъ къанлы ве менликсиз бир адам эди... О, яшайышкъа, келеджекке даима умютнен бакъкъан, пек муляйим, шенъ табиятлы ве пек шакъаджы бир аркъардаш эди».

Ыргъат Къадырнынъ шиирлери хусусан яшлар тарафындан окъула ве севиле эди. «Догъдым бир заманлар бир дым эвчикте...», «Тувгъан коюм» ве дигер шиирлеринде шаир догъгъан ерине севгисини, Къырым ялы боюнынъ инсанны мефтюн этиджи манзараларыны терен эеджаннен тасвир эте. Шаир ичюн Къырымнынъ къаяташлары, орманы, шырылдап акъкъан озенчиклери, чокъракълары, дагъ ичинден кечип кеткен ёл ве сокъакълары, дере-тепеси — эписи тылсымлы ве азиз дюньядыр. Шаир балалыкътан тувгъан коюне, Къырымгъа мефтюн олгъан инсандыр. Ыргъат Къадыр, белли шаир олып Акъмесджитте яшагъан вакътында да, тувгъан коюни бир вакъыт унутмаз эди. Янына яzydжы, достларыны, артистлерни алып,

Ускютке барып, джемаатнен корюшювлер кечире эди, яшларгъа, хусусан къызларгъа, окъувда, зенаат алувда, медений ишлерде ярдым этер эди. «Кель, аптем!» шииринде шаир къырымтатар къызларыны окъувгъа чагъыра, озъ такъдирлерини озъ къолларына алмагъа давет эте.

Дешетли дженк халкънынъ тынч эмегини, яшайышыны кокке савурды¹. Халкъымызнынъ севимли ве намлы шаири Ыргъат Къадыр эм сиянен, эм де къалеминен душмангъа къаршы куреш алып барды.

Шаир, Экинджи джиан дженкининъ биринджи кунълеринден башлап, уйкен лейтенант унванында джебэде олды, къач кере яраланды, тедавийленип, кене дженккешти ве 1945 сенеси агъыр яраланды ве арбий госпитальде вефат этти. Шаркый Пруссияда Ведау шеэрчигинден алты километр авлакъта Попендорф коюнде 2-нджи къардаш мезарлыгъында комюльди.

Дженкчи ве шаир Ыргъат Къадырнынъ мукъаддес хатырасы эбедий къалды. Онынъ эсерлери бугунъ де бизлерге рух ве къуванч бере.

самимиетнен — чин гонъюльден
менликсиз — саде, алчакъ гонъюлли
мулайим — незакетли, кулерюзъ
джебэ — уруш майданы
вефат этмек — ольмек
мукъаддес — азиз
рух — *мында*: кучъ, къувет
кяттип — язы ишлерини алып баргъан хадим
месуль — джевапкяр
мефтюн — севда олгъан

1. Ыргъат Къадырнынъ балалыкъ ве осьмюрлик йыллары акъкъында икье этинъиз. Бу насыл вакъыт эди?
2. Белли шаиримиз Э. Шемъи-заде Ыргъат Къадырнен биринджи корюшювини насыл хатырлай? Онынъ насыл табиат чизгилерини къайд эте?
3. Дженкчи шаирнинъ куреши ве олюми акъкъында икье этинъиз. Ватан дженкинде иштирак эткен ве джебэде эляк олгъан азыджылар акъкъында не билесинъиз?

¹ кокке савурды — ёкъ этти, гъайып этти

КЕЛЬ, АПТЕМ!

Кель аптем, чекинме¹, пешимден къалма,
Къапунъны бастырып, юкъугъа далма,
Башынъны бинъ тюрлю белягъа салма,
Къардашынъ алдынъда баш эгген вакъыт.

Ёлунъда кунъ шевкъы серпильген вакъыт,
Сени мен къайгъырам, санъа мен янам,
Козюнъни корьгенде, къайгъыгъа далам,
Анайдан нышанлав сёзлери дуям.

Сенинъчюн мектепке кеттигим вакъыт,
Ариза язып да, бердигим вакъыт,
Айтсам да, сёз къатмай, анай ве бабай,
Акъикъат анъламай Къурт Ваде тотай.

Аякъ чала ишине Сейт Асан молла,
Шеадетнамени алдыгъым вакъыт.
Мен сенинъ алынъны тюшюнген вакъыт,
Яранъны сармагъа чекишкен² вакъыт.

Кель кене, аптейим, пешимден къалма,
Къапунъны бастырып, юкъугъа далма,
Башынъны бинъ тюрлю белягъа салма,
Къардашынъ алдынъда къол керген вакъыт,
Ёлунъда кунъ шевкъы серпильген вакъыт.

1. «Кель, аптем!» шииринде къайсы девирнинъ яшайышы ве вазияти тасвирлене?

2. О девирде къадын-къызларнынъ аиледе ве джемиеттеки вазияти насыл эди? Шаир насыл менфий адетке къаршы чыкъа?

3. Не ичюн шаир аптесини мектепке, бильги алуvgъа чагъыра? Окъув, илим инсангъа не бере?

4. Шаир аптесине севги ве къайгъырув дуйгъуларыны насыл сёзлернен ифаде эте? Къырымтатар къорантасында ана-баба ве бала, агъа-апте ве къардаш арасындаки мунасебетлер, адет узьре, насыл ола?

Сиз къадын-къызлардан белли алим я да медениет хадимлерини билесингъизми? Олар акъкъында малюмат топлап, инша язынгъыз.

¹ чекинме — утанма

² яранъны сармагъа чекишкен — ярдым этмеге тырышкъан

* * *

Догъдым бир заманлар бир дым эвчикте,
Шу дамларда таягъымны ташладым,
Шу думанлы деречикте, койчикте,
Бу гъурурлы зенаатымны башладым.

Шу дагълардан, ирмакълардан дёнеркен,
Чала эдим, къавалымны агълатып,
Улу озенден Къуру озенге энеркен,
Чапа эдим, ёл тозуны чангъытып...

Меннен бирге о заманлар учуша,
Чивильдеше чалы-чегер къушлары,
Меннен ойнай, чивильдеше, уюша,
Дерелернинъ ели, койнинъ яшлары...

дым — серс, сылакъ

чегер — чалы, алчакъ ве индже пытакълы осюмлик

1. Шиирни ифадели окъунъыз.
2. Шаирнинъ балалыкъ йылларыны тасвирлеген сатырларны къайд этинъиз. Шаирнинъ балалыгъы насыл ерлерде кечти?
3. *Бу гъурурлы зенаатымны башладым* сатырында насыл зенаат акъкъында айтыла?

ЫРГЪАТНЫНЪ ХАТЫРАСЫ

Къазмамны башымнынъ уджуна къойып,
Геджемни кунъ этип, хорлукъкъа конип,
Шорбаджы сёгюши, сёзюне тойып,
Чалышкъан кунълерим хатрымда тура.

Козюмнинъ эр даим яшланып тургъаны,
Гонълюмнинъ байгъушдай агълап солгъаны,
Ыргъатнынъ нафиле хырпалангъаны,
Даа аля козюмнинъ алдында тура.

Шорбаджы сёгюшни китапдай бильген,
Локъмамны инджечик-инджечик тильген,

Менликни таптагъан, алыма кульген,
Азаплы куньлерим хатримде тура.

«Тутманъыз ыргъатны, не япса-япсын,
Кетсин де озюне бир къонакъ тапсын,
Алдыны кестирген къаяны ашсын¹»,
Деп айткъан бир йигит хатримде тура.

шорбаджы — ыргъатнынъ сайби
коньмек — разы олмакъ
азаплы — агъыр, мушкюль
хатрымда — эсимде, акълымда
тильмек – *мында*: парча-парча кесмек

1. Шаир ыргъатнынъ азаплы вазиятини насыл сёзлернен тасвир эте?
2. Бу шиир сизде насыл дуйгъулар жанландыра?

1. Ашагъыдаки сёзлерге синонимлер тапып, джумлелерде къулланынъыз: *локъма, азаплы, тильмек, чалышмакъ*.
2. Шиирни эзберленъиз.

АНАМ

Кичичик олгъанда агъам да, мен де,
Чичектен яткъанда къардашым Шейде,
Къурткъагъа телли шал, марама бергенде,
Бизимчюн ах чеккен², сен дегильмидинъ.

Озюмиз меджалсыз, бабам да пек къарт,
Ёкъ экен азбарда араба ве ат,
Къомшудан бир тилим отъмекни сорап,
Алалмагъан бир къапым, сен дегильмидинъ.

Тек айлар дегиль де, йыллар да кечкен,
Къарт факъыр бабайым ачлыкътан ольген,

¹ къаяны ашсын — *мында*: зорлукъны енъсин

² ах чеккен — *мында*: юректен янгъан, аджыгъан

Сен де, къарт анайым, алтмышта экен,
Бизлерге козь тиккен¹, сен дегильмидинъ.

Артыкъ урь ве сербест чалышкъан вакъыт²,
Эпимиз иш япып корюнген вакъыт,
Ашалгъан акъкъымыз акъ олгъан вакъыт,
Эскисин сёйлеген, сен дегильмидинъ.

Омрюни бинъ тюрю болюкке больген,
Эвлятнынъ къайгысын чеккен³ де, корьген,
Башымны сыйпап да, козюмден опькен,
Шефкъатлы къарт анам, сен дегильмидинъ!

къурткъа — *мында*: ырым, дуа, отларнен хастаны девалагъан
эсли къадын

марама — эсли къадынларнынъ токъума баш кийими

телли шал — йылтыравукъ шал

чичек — юкъумлы хасталыкъ

1. Фукъаре къорантанынъ аджыныкълы ве агъыр алыны
косътерген сатырларны тапып окъунъыз.

2. Озь аналарынъыз акъкъында насыл меракълы икяелер
тарифлеп оласынъыз?

Ашагъыдаки сёз бирикмелерининъ маналарыны аңлатынъыз:
антер тиккен — *козь тиккен*, *ах чекмек* — *къасевет чекмек* —
софраны чекмек.

¹ козь тиккен — *мында*: къайгъыргъан

² урь ве сербест чалышкъан вакъыт — ыргъатлыкътан къуртулгъан
вакъыт

³ къайгысын чеккен — *мында*: раатсызлангъан, тюшюнген

ТУВГЪАН КОЮМ

Дам-дам олып денъизге бакъасынъ,
Севип сайгъан, зийнетли тувгъан коюм,
Куньдогъушкъа куле де, ясланасынъ,
Лейля чечек мейданы, тувгъан коюм.

Сенинъ дюльбер турушынъ, къурулышынъ,
Дам-дам устю дам олып корюнюшинъ,
Къырлар бою бейсенип созулышынъ
Къарт тарихны анъдыра, тувгъан коюм.

Кенъ кокреккли йигитинъ, чатма къаш къызынъ,
Чайырларда отлагъан къара козь къозунъ,
Улу ёлгъа ташлагъан аякъ изинъ,
Янъы омюр арада, тувгъан коюм.

Эвлеринъде эксиклик олмасайды,
Яш несильге чалт аякъ къоймасайды,
Улу несиль гъафлетке далмасайды,
Ишин кери къалмаз эди, тувгъан коюм.

дам — тюз, чамурнен сылангъан эв тёпеси
бейсенип — *мында*: джайылып

1. Шиирде озъ тувгъан коюне олгъан назик дуйгъуларны шаир къайсы сатырларда ифаделей?
2. Шаир озъ коюнинъ табиат манзарасыны насыл тасвирлей?
3. Ашагъыдаки сёз ибарелерени насыл анълайсынъыз?
Кенъ кокреккли йигитинъ, чатма къаш къызынъ.

ОСМАН АМИТ (1910—1942)

Шаир Осман Амит Кезлев уездининъ Денъиз Башы коюнде фукъаре къорантасында догъды. Бабасы, Аблямит агъа, агъыр ишлерден зайыфланып, огълу Осман даа алты яшында олгъанда, оле. Дёрт йылдан сонъ, апансыздан анасы да оле. Он яшындаки осьмюр ве онынъ къардашлары Хатидже ве Хатиме оксюз къалалар. Осман, яш олгъанына бакъмадан, эм окъуды, эм де чёльде чалышып, къардашларыны бакъты. Оларгъа эм ана, эм баба, эм де агъа олды.

Къырым койлеринде шенълик, шадлыкъ давушлары эшитиле эди. Яшлар ве къызлар иштен сонъ джыйынларгъа топлашып, чынъ ве мане айтыша, йырлай, шакъалаша эдилер. Осман меракънен халкъ йырларыны динълей, зевкълана, онынъ джошкъун гонълюнде умют ве ниетлер уяна. Шубесиз, бу йыллары, балалыкъ ве осьмюрлик чагъында эшиткен халкъ йырлары, чынъ ве манелери, масал ве шакъалары тесиринде онынъ гонълюнде эдебияткъа, яратыджылыккъа авеслик, яш фидан киби осип, даллана.

Осман Амитни 1923 сенеси Акъмесджиттеки нумюневий мектепке ёлладылар. 1928 сенеси исе Осман Амит Къырым девлет педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болугине кире.

1925 сенеси онынъ биринджи шири «Яш къувет» газетасында басыла. Осман Амит балалар ичюн де чокъ шиирлер яза. Онынъ бир къач шиирлер китабы басылып чыкъты¹.

Яш шаир озюнинъ балалыгъы, Къырым койлериндеки эйи денъишмелер, койлюлернинъ омрю акъкъында чокъ шиирлер яза. Осман Амит «Биринджи баразна», «Бригадир Ахтем», «Ишчи достума», «Мамут» киби шиирлеринде ведигерлеринде койлюлернинъ гъайретли эмеги, яш ишчилернинъ шеэрлерде завод ве фабрикаларда янъы зенаатларны огренгенлери, Къырымнынъ зенгин ве сеадетли олмасы огърунда джан-гонъюльден чалышкъанлары акъкъында яза ве оларнынъ федакар эмегинен гъурурлана. Ватанына севги,

¹ басылып чыкъты — нешир этильди, дердж этильди

садыкълыкъ, ватаныны къорчалав мевзулары чокъ шиирлеринде ифаделенген. Осман Амит миллий мектепнинъ осюви ичюн баягъы эйи хызметлер япты. О, мектеп ичюн ана тили ве эдебиятындан дерсликлер язды. Шаир халкъ агъыз яратыджылыгъынен де меракъланды ве чешит жанрда эсерлер топлады. Къырым педагогика институтыны битирген сонъ, Осман Амит оджалыкъ эте.

Апансыздан башлангъан дешетли дженк халкънынъ эмеги, арзу-ниетлерини гъайып эте, тынч омюрни къара кунъге чевире. Азиз ана-юртумыз фашистлернинъ аягъы астында къала. Осман Амит гизли тешкилят вазифесинен¹ Къырымда кълдырыла. Оджа ве шаир гизли тешкилятчылар сафында душмангъа къаршы фааль куреше. 1942 сенеси Осман Амит гестаподжылар къллуна тюше ве оларнынъ зинданларында эляк ола.

Бизлерге ватанпервер шаирнинъ кыйметли эдебий яратыджылыгъы ве мукъаддес хатырасы кълды. Биз оны эбедий сакъламакъ борджлумыз.

«Ватаным меним» шииринде шаир, Къырымнынъ дюльбер ве аждайип левхасыны яратты. Шаир къырымтатар халкънынъ севимли Ватаны огърундаки федакяр эмеги акъкъында икяе эте. Ватанны яраштыргъан, оны зенгин ве бахытлы эткен халкънынъ гъайретли эмегидир, дей шаир.

1. Осман Амитнинъ балалыгъы ве яшлыгъы акъкъында икяе этинъиз.

2. Осман Амитнинъ эдебий авеслигине не тесир этти? О насыл окъув юртларында окъуды?

3. Экинджи джиан дженки джебэсинде къырымтатар азыджыларындан даа кимлер эляк олды?

ВАТАНЫМ МЕНИМ

Авасы айнуурлы ярыкъ бир акъшам,
Акърансыз къырларнынъ устюнден аштым.
Кумюш сув башында юрегим ташты²,
Ве рухум юксельди, оюнгъа джоштым,
Не къадар гузель бу Ватаным меним!
Меним эр кунюмде баарь бар, яз бар,
Баарь гурь чечекли, чечек эр азбар,

¹ гизли тешкилят вазифесинен — немсе баскъынджыларына къаршы куреш ичюн тизильген тешкилят вазифесинен

² юрегим ташты — юрегим джошты, эеджанландым

Озенде папий ве къанатлы къаз бар,
 Бугунь ким йырламаз? Элимде саз бар,
 Не къадар гузель бу Ватаным меним!
 Ап-ачыкъ агъаргъан эвлернинъ ташы,
 Не ошек бар анда, не де куль башы,
 Мында иш, нам ве шан-шереф иши,
 Чалыша коюмнинъ къызы ве яшы,
 Не къадар гузель бу Ватаным меним!
 Бакъ, анда, къавдамлы эгин бойлары¹,
 Орюшке энди яш къозу-къойлары.
 Зевкълыдыр акъшамы, джыйын-тойлары,
 Эглене, ойнайлар кой яшлары,
 Не къадар гузель бу Ватаным меним!

Йыл оте, йылларны янъы йыл къува,
 Гъалебе косътерип, оте елкъуван,
 Бахытлы омюр бу, огълум, куль, къуван!
 Не къадар гузель бу Ватаным меним!

айнурлы — *мында*: ай нурунен ярыкълангъан
къулан — кенъ, бол
ошек — ялан, уйдурма лаф
хитап — мураджаат

1. Ватан дегенде, шаир нелерни козь огюне кетире?
2. Не себептен шаир оюнгъа джоша, йырламакъ истей?
3. Сонъки сатырларны окъуп, айтынъыз: бу шиирни шаир кимге хитап этип яза?

Илериде яшайышнынъ даа бахытлы олмасы ичюн, бизлер не япмакъ керекмиз? Бу акъкъында фикир юрютюв иншасы язынъыз.

¹ къавдамлы эгин бойлары — гурь экин сырлары

МАМУТ ДИБАГЪ (1905—1942)

Экинджи джиан дженки арфесинде эдебиятымызгъа кирген языджыларымыздан бири Мамут Дибакъдыр. О, Багъчасарайда догъды. Дженктен эвельки йыллары Къырымда газета ве журналларда чалышты. Биринджи кере окъуйыджыларгъа озюнинъ «Концерт» икяесинен белли олды. Эдебий ярышта Мамут Дибакънынъ «Концерт» икяеси экинджи дередже мукафатны алды.

Бойле енъишли биринджи адымдан сонъ, Дибакънынъ кыскъа вакъыт ичинде бир сыра эсерлери матбуатта пейда ола. «Ферат» икяесинде языджи муим аятий мевзуны ортагъа къоя. Эр бир осип етишкен яш гонглюне яткъан, бегенген зенаат саиби олып, омюрге озюне ляйыкъ олгъанер, иш тапмалыдыр. Бу къолай дегильдир. Мына бойле яшнынъ омрюни Мамут Дибакъ озюнинъ икяесинде тасвир эте.

Бабасыз къалгъан Ферат шофёр олмакъны арзлай, башкъа ишлерге авесленмей, къачып, сакъланып юре, янълыш арекетлер, ярамазлыкълар япа. Анасы Амиде апте кедерлене, кой джемаатындан утана. Реис Фератнынъ вазиетини, фикирлерини яхшы анълай ве индже усталыкънен, яхшы мунасебетнен Фератны къуруджылыкъ ишлерине джелъп эте, къуруджы зенаатына конгдюре. Ферат, бабасы киби, къуруджы ола ве эр кеснинъ урьметини къазана. Языджи Фератнынъ истидатлы, окъувгъа авес, тирнекли, ишке джиддий бакъкъаныны косътере.

Мамут Дибакънынъ эсерлеринде халкъымызнынъ аяты, эмеги ве табиат чизгилери усталыкъ ве инджеликнен косътериле. Бу эсерлер саде, анълайышлы, ифадели халкъ тилинен язылгъан. Онынъ ичюн яш муэллиф окъуйыджыларнынъ умумий алгъышыны къазанды.

Лякин амансыз дженк бир анъ ичинде мемлекетимизнинъ тынч омрюни авдарып ташлады. Эдебият алемине чыкъкъан яш языджи Мамут Дибакъ къалемини сюнгюге авуштыра.

Экинджи джиан дженкининъ биринджи кунюнден, къолуна сила алып, джебэге кете. 1942 сенеси Акъярда дешетли урушларнынъ биринде эляк ола. Дженкте эляк олгъан он эки къырымтатар языджыларынынъ бириси Мамут Дибакъ эди.

арфе (арефе) — белли бир вакъиа я да мерасим огюндеки вакъыт
муляфат — эльде этильген енъишлер ичюн берильген бахшыш
илян этмек — беян этмек, эвельден бильдирмек
алгышламакъ — макътамакъ, юксек кыймет кесмек
сюнгю — тюфек уджуна пекитильген сюйрю, кескин демир

1. Мамут Дибакъ эдебият алемине не вакъыт ве насыл кирди?
2. Мамут Дибакънынъ икяелери не себептен окъуйдыжыларнынъ алгышыны къазанды?

ФЕРАТ

(КЪЫСКЪАРТЫЛГЪАН)

I

Ферат башыны комген, эп юкълай эди. Амиде, онынъ бетини ачып:

— И-и-и! Аля юкълай, — деди, — Ферат, тур, тур шуны энди. Бакъ, халкъ ишке кете. Айды кыбырда бираз...

Ферат, уянса да, козьлерини ачмады. Онынъ бурнуна анасы кетирген ашхане къокъусы урды.

— Ферат, турса шуны. Коръ, энди кроватынъа сыгъмайсынъ, балабан йигит олдынъ... Тур да, къозум, ишинъе бар.

Адий кок басмадан тикильген пенджерере пердеси арасындан одагъа кунешнинъ ышыгъы кирди. Ферат, бель устюне котерилип, керильди, эснеди, сонъ анасына юкъулы козьлерини тикип:

— Шимди барсам, бригадир кене сомурдап башлар, — деп, козьлерини уфкъалады.

— Ишинъи ташлап-ташлап кетмесенъ, сомурданмаз. Энди халкъ-тан утанам. Айды тур, балачыгъым, айтырмыз, башкъа ишке авуштырырлар.

Акъшам устю ишини битирип, Амиде догъру колхоз идаресине барды. Огълу ичюн Кичик Амиденинъ идареge баргъаны сифте дегиль эди. Лякин бу сефер о, чагъырылмай кельди.

Элине-аягъына чалт-чевик къадынчыкъ гъарип бир алда¹ къапу ичинде токъталды. Даа учъ кунъ эвель, башкъа койден авуштырылгъан янъы реис чокътан-чокъ ракъамлар язылгъан узун кягъыттан башыны котерди ве:

— Насыл ишнен кельдинъиз? — деп сорады.

¹ гъарип бир алда — аджыныкълы бир алда

Амиде столнынъ этрафында отургъан бир къач колхозджыгъа ве гурь мыйыкълы бригадир Велиге кене мазун-мазун козь кездирген сонъ:

— Мен огълум Ферат ичюн кельдим, — деди.

Бригадир Вели бирден тикленди:

— Ферат!.. Онынъ ичюн мында къатнап юресинъ!.. О тенбель ичюн ёкъса реис барып чалышаджакъмы?

Бу ерде октем бригадирнинъ сёзлери Амидеге пек яман отти¹:

— О, тенбель дегиль!.. Сиз онъа гъарезсиз... Эр кунъ азаплап отурасыз... — деди.

Реис къарындашынен столны къакътып:

— Т-ш-ш, иддалашманъыз! — деди. — Енге, къач яшында шу йигит?

Юреги къозгъалгъан ана:

— Он секиз. Августта он докъузгъа айланды, — деп джевапланды. Бу лакъырды вакътында бир къач бала:

— Ферат кене машинаны минип чыккъан... Ана, ана бакъынъыз... Гараж артында доланып юре, — деп, яйгъара къопарды.

Колхозджылар, санки янгъын чыккъан киби, абдыраштылар.

Бригадир Вели де атылып турды. О, Амидеге таба якъынлашып, мыскъылнен:

— Коръдинъми! Ана мерафети². О зопай ичюн даа мени чакъмагъа кельген! — деп, мырылдай-мырылдай чыккъы.

Амиде айн-бейн олды³, кетмеге ниетленип, къапугъа догърулды, сонъ, не ичюндир, реиске чевирильди, лякин, юреги ташкъанындан, бир шей айтмады.

Бичаре къадыннынъ азаплангъаныны корьген реис:

— Къасевет этменъиз, бир чаре этермиз, — деди. — О, сизинъ Ферат, анълашыла, бираз баштакъ яш.

Амиде, окюнипми, ёкъса реис кореджек чареге севинипми — агълап йибере язды.

— Бабасы ольген сонъ, шай олды, — деди. — Пек чалышкъыр бир бала эди. Мына бакъынъыз, Велишаев аркъардаш. — Амиде къолуны пенджереге узатты. — Иште, шу тенеке эвлерни бабасынен берабер Ферат япып чыккъы. О, чебер, уста яш. Амма Вели агъа сабийимни хорлай. Эр кунъ сепет, ящик ташыта, сагълам деп, энъ агъыр хызметлерни яптыра.

— Фератнен мен озюм анълашырым.

— О, шофер олмакъ истей, Велишаев аркъардаш. Шофер олам деп, делиреджек.

¹ пек яман отти — пек тесир этти

² мерафети — *мында*: эткен иши

³ айн-бейн олды — къолайсызланды

Ферат, санки ич бир кѣбаат ишлемеген адам киби, озюни сыкъмай¹, оданынъ ортасында токѣтап, ири кок козьлерини реиске тикти².

Эр кес: «Янѣы реис шимди Фератны сѣгмеге башлар, озюнинъ кѣаттылыгѣыны косѣтерир», — деп тюшюнди. Бундан эвель бир кѣач кере даа, идареге кетирилип тазирленген, сѣгюльген Ферат да узундан-узакъ насиат динѣлемеге азырланды. Велишаев аркѣардаш, сабырнен ерине отурып, бири-бирине кѣынап йипинен багѣлангѣан анахтарларны козьден кечирген сонѣ:

— Ферат, отур, — деп аркѣасыны скемленинъ артына таяндырды.

Ферат шимди, ири козьлерини даа зияде керип, скемлеге чѣкти. Одада булунгѣанлар чым-чырт олып кѣалдылар. Бу тынчлыкѣ ичинде ялынѣыз Кичик Амиденинъ кокус кечиргени эшитиле эди.

— Ферат, бу анахтарларны кѣайдан алдынъ? — реис бу суальни олдыкѣча сакѣтлыкѣнен берди.

Ферат, тизлерине бакѣып:

— Озюм яптым, — деди.

— Озюнъ? Я оны насыл этип уйдурдынъ?

Ферат, бираз вакѣыт индемей, кене тизлерине бакѣып отургѣан сонѣ, башыны котерди:

— Шофер олмагѣанда, ольчюсини алдым, — деди ве кене башыны саркѣытты.

— Алдынъ, оны анѣладым. Амма насыл этип — мына шу ерини де айтса.

Ферат: «Ой да анѣламадынѣыз», — деген киби, сертейип:

— Замазка устюне басып, алдым, — деди ве артыкѣ башыны асмады.

Велишаев, Фератнынъ кямиллигине шашып:

— Вели агѣа, сиз Фератны бошатынѣыз, — деди. — Онѣа башкѣа иш беринѣиз, — сонѣ Фераткѣа юзюни чевирип, — шимди сен кѣайт, Ферат, ярын келирсинъ, — деди.

сифте — биринджи сефер, ильки кере

октем — кибирли, озѣ дегенини япкѣан

азаплап отурмакѣ — кѣыйнамакѣ, кѣылынмакѣ

баштакѣ — кимсеге бойсунмагѣан, сѣз динѣлемеген шахыс

тазирлемек — тенбиелемек

гѣарез — *мында*: ачув, нефрет

кямиллик — усталыкѣ, чеберлик

¹ озюни сыкъмай — озюни сербест тута, эеджанланмай

² козьлерини реиске тикти — реиске бакѣты

1. Биринджи сатырларны окъугъанда, Ферат акъкъында насыл теэссурат догъа?

2. Амиде апте идареде озюни насыл дуя?

3. Субет девамында Фератнынъ къайсы табият чизгиси реиснинъ дикъкъатыны джелъп этти?

Идаре, реис, хызмет, тазирлемек, насиат сёзлеринен джумлелер тизинъиз.

II

Шу куню Ферат, кеч ятса да, чокъ вакъыт юкълап оламай, ярын не оладжагъыны тюшюнди.

Ферат бойле ойлар ичинде далгъанда, идареде къызгъын дава кете эди. Къыш якъынлай, тезден ягъмурлар башлайджакълар. Амма колхоз айванларыны къоймагъа ер ёкъ. Бирден-бир эски ахырнынъ тёпеси чёкти, диварлары да омрамагъа юзь туталар¹. Якъында олып кечкен топлашувда эски реисни, эр шейден зияде ахыр яптырмагъаны ичюн, къабаатладылар.

Саба эрте къапу къакъылып, Фератны уятты. Янъы реис, ичерицен агъыр аякъ давушларыны эшитип:

— Ферат, турдынъмы? Санъа ишнен кельдик? — деди.

Ферат энгиль бир эеджаннен къапуны ачты. Велишаев, диваргъа журналлардан алынып япыштырылгъан бир къач автомобиль ресмине козь ташлап, кулюмсиреди ве, не ичюндир, бирден джиддийлешти.

— Ферат, акъшам биз сени бригадир тайин эттик, — деди.

Ферат буз-бузлады. Якъасыны тюймелемекте олгъан сагъ кёолу шай да бойнунда асылып къалды. О, Велишаевнинъ къара козьлерине шашкъынлыкънен бакъып тургъанда, озюни насылдыр бир къувет сыкъкъан киби, дуйды.

— Бригадир... Менден бригадир олурмы? Мен...

Велишаев:

— Олур, гонъюль этсенъ², олур, — деп, онынъ сёзюни больди. — Сен тез вакъыт ичинде колхоз ичюн ахыр япаджакъсынъ. Анълашыламы? Айды, бугунъден кечи ёкъ, юрь, ишке башла. Ахырны битир, сонъ гаражгъа авуштырмамыз.

Ферат тургъан еринде азгъана бургъаланды ве, ич бир шей айтмай, реиснинъ пешине тюшти.

Койнинъ ашагъы башындаки «Арман тюз» денильген мейданлыкъ-

¹ омрамагъа юзь туталар — йыкылайым, деп туралар

² гонъюль этсенъ — истесенъ

та кечкен сене кетирильген таш обалары ве балалар ёгъургъан номай сары топракъ джайрап ята эди.

— Мына, ахырны бу ерде япаджакъсынъ, — деди Велишаев. — Кересте ана, платформада. Сонъ?

Ферат мейданлыкъкъа, таш обаларына далгъынлыкънен козь кездирди ве:

— Я къана адамлар? — деп сорады.

— Сен башта ахырнынъ планыны яп. Алтмыш айван сыгъаджакъ. Унутма. Планынъ азыр олды — адамлар келир...

Ферат:

— Яхшы, — деп, яваштан башыны къыбырдатты, лякин озюни шимди къайгъылы бир дуйгъу къаплады¹. Ахыр япмакъ о къадар къыйын иш дегиль. Шай олса да, бинанынъ буюклиги Фератны бираз раатсызлады. Даа план да япмакъ керек. Я о да неге керек?

Ферат эпшейи вакъыт ишке башлап оламай, тирсеклерини стол устюне къойып, ве башына ири къолларынен япышып отурды, план сызмакънынъ чаресини тапамай тарсыкъты. О, шай къааръленип отургъанда, акълына бир фикир кельди, озъ-озюне: «Кетип, совхоз ахырыны корейим, онъа бакъып япарым,» — деп, еринден турды.

Ферат бабасынынъ алетлери толу олгъан балабан сандыкътан, буклеме сары аршынны алып чыкъты. Артыкъ сыджакъ эди. Совхозгъа о, баягъы терлеп кельди, буюк ахырны сабырнен тышарыдан сейир этти.

Къызыл аскер шапкеси кийген яш ичерицен:

— Эй, не араштырасынъыз? — деп, къычырды.

Ферат онъа якъынлап:

— Биз де бойле ахыр япаджакъ оламыз, — деди.

— А-а-а. Ойле олса, бакъ, бакъ. Бу — яхшы ахыр. Элли бинъ кумюшке мал олды.

Совхоз ахырында ялынъыз бир къач ат ве мазаллы бир къашкъа бугъа тура эди. Ферат диварларнынъ къалынлыгъы ве юксеклигини, больмелернинъ кенълигини, пенджере ве къапуларнынъ эни ве боюны сары аршыннен ольчеп, къагъыткъа язды, сонъ, ахырнынъ тёпесине козьлерини тикип, чокъ вакъыт бакъып турды. Онынъ тюшюнджели козюнде енгиль бир кулюмсирев пейда олды. Саба оны сарып алгъан къайгъылы дуйгъу энди савушты². Ферат кери дёнди. Кеткен сайын, адымларыны чалтлаштырды.

Фератнынъ козю огюнден совхоз ахыры кетмеди. О, бойле бир ахыр ресими япып, колхоз ахырынынъ бою, эни ве юксеклиги къач метр оладжакъыны язып косьтермеге къарар берди.

¹ къайгъылы бир дуйгъу къаплады — къасеветке далды

² къайгъылы дуйгъу энди савушты — гонълю тынчланды, юреги раат олды

«Бина планы бойле япыламы?» Ферат буны омрюнде корьмеди. Бабасы исе план япмакъны акълына биле кетирмез эди. Былтыр койнинъ ортасындаки энъ дюльбер эвни биле плансыз япып чыкъты.

Ферат, газета тешельген столгъа ири кевдесини ташлап, акъшамгъа къадар дёгюнди. Башы-козю агъырды, бели талды. Къайта-къайта дёрт кере сызылгъан план ниает совхоз ахырына бир дередже бенъзеди. Орталыкъкъа къаранлыкъ чёкип башлагъанда, Ферат белине япышып турды, керильди ве, ишке далып, сабадан берли ич бир шей ашамагъаныны хатырлады. О, долаптан бир тилим отьмек алып, кой бою ашай-ашай кетти.

Велишаев, оны корьгени киби:

— Ферат, къана, не яптынъ бакъайым, план азырмы? — деп, стол артындан чыкъты.

Ферат тыгъырчыкъланып сарылгъан узун кягъытны узатып:

— Мына, бильгениме коре, сызгъаладым, — деди.

ахыр — *мында*: ат араны

тайин этмек — ишке къоймакъ

кересте — къуруджылыкъ ичюн керекли агъачлар

долап — дивар ичинде ясалгъан къапалы раф

1. Идареде не акъкъында дава олды?

2. Реис Фераткъа насыл вазифе буюрды?

3. Ферат ишке насыл янашты?

4. Не ичюн Фератны къайгъылы бир дуйгъу къаплады?

5. Ферат реиснинъ эмрини беджерювге догъру янаштымы?

III

Къуруджылыкъ ишине айырылгъан колхозджылар эртеси куню саба ахырнынъ темелини къазмагъа башладылар. Ферат исе эки колхозджынен берабер пенджере ве къапу чатыларыны япмагъа киришти. Чокътан берли ятып, тоз баскъан тахталар эренде тюбюне кирип, платформаны текрар татлыджа къокъунен толдурдылар. Ферат, тосат-тосат колхозджыларгъа бакъып:

— Терендже къазынъыз, — деди. — Биз сагъ олгъанда, къалавларнынъ ич бир ташы еринден кочьмесин¹, бабам шай дей тургъан.

Ахыр къуруджы бригада дёрт афта токътавсыз чалышты. Амиде,

¹ еринден кочьмесин — еринден къыбырдамасын

огълунынъ шай дурулгъанына севинип, онъа эр кунъ бир тансыкъ аш пиширип кетирди. Бугунъ о, шекерли локъумнен кельди. Амиде сачагъы артыкъ тахталарнен орътюльген буюк бинаны гъурурнен козьден кечирди:

— Ах, заваллы бабанъ! Сагъ олып коръсе, ким биле, насыл фераланыр эди, — деди ве енгильден ах чекти. Ферат, бир айда битирамайджакъсыз, гъалиба, э, балам?

Ферат, анасы кетирген локъумлардан бир данесини къапып, янагъыны шиширерек:

— Агъач иши чокъ эль тутты, — деди.

Амиде, къайтаджакъта, Фератнынъ омузына къолуны къойып:

— Энди санъа эр кес башкъа козьнен бакъа¹, къозум, — деди. — Къяфир бала, юрек этсе, янъы кой япып чыкъаджакъ, дейлер.

Ахырнынъ темели къазылгъанда, атта диварлары къалангъанда биле: «Фераттан мал олмаз², башкъа уста косътермесе, ахыр дегиль, тавукъ кумеси биле япамаз. Велишаевке о, яхшы акъыл къояр», — деп юрген бригадир Вели раатлыкъ куню текрар кельди. Ахыргъа кунъджюликнен козь кездирип, доланды. Япыны бегенсе де, менлиги оны эр алда, маначыкъ тапмагъа меджбур этти. О, дамарлы къолуны юкъары котерип:

— Эй, бригадир! Мынавы алд дивар, къыйыш киби, корюне, — деп, къычырды.

Индемез Фератнынъ бу ерде джаны богъазына тыкъылды³. О, элибашлы кишиге тиль къайтармайджакъ олып, тырышса да, озюни тутамады:

— Догъру къальпнен бакъсанъыз, къыйыш корюнмез, — деп ташлады ве тикленип турды.

Салы куню ахырнынъ артыкъ энъ сонъки хызметлери япыла эди. Бир къач колхозджы онынъ ортасындаки бойлай сокъакъкъа чакъыл таш тёшеди, дигер бири исе пенджерелерни джамлап чыкъты.

Шу куню акъшам Ферат сонъки кунъделик табельнен берабер ахыр къуруджы мувафакъиетли бригаданынъ рапортыны идареге кетирди. Реис одасында кене бир чокъ колхозджылар отура эдилер.

Ферат:

— Энди битирдик, — деп, рапортны Велишаевнинъ огюне къойды.

Фератнынъ къолунен язылгъан бу рапортта ахыр бою, эни, юксекиги, къач куню кеткени, ниает, къапу ильмеклери, джам ве кирамет вакътында кетирильмегени ичюн, къуруджылыкъ бир айны дёрт кунъ кечиктирип битирильгени язылы эди.

Реис къыйыш-къонгъур язылгъан имзаларнынъ астында

¹ башкъа козьнен бакъа — эйи, яхшы бакъа

² Фераттан мал олмаз — Фератнынъ элинден бир иш чыкъмаз

³ джаны богъазына тыкъылды — сабыры битти, даянып оламады

Фератнынъ адыны корип: «Бакъ сен онъа, кибирсизлик де биле», — деп тюшюнди.

— Демек, Ферат, айванларны ягъмурдан, сувукътан къуртардыкъ, э?

«Мени энди гаражда чалыштыраджакъсызмы?» — деп сорамагъа ниетленген Ферат:

— Эбет, — деп башыны саллады, лякин, реиснинъ бакъышында насылдыр бир кедерсиз илекарлыкъ сезип, аман сёзюни кести.

Велишаев:

— Билесинъми не, Ферат? Биз санъа, гъалиба, айыплы оладжакъмыз, — деди.

Ферат, санки абдырагъандай, тикленип, козьлерини акъайтты:

— Не, гаражда чалыштырмайджакъ оласызмы?.. Сёзюнъизден къайтасызмы?

— Къайтмагъа меджбурмыз, анълайсынъмы?

Фератнынъ къаны бозулды ве шу ара дудакълары шишти. Велишаев, достча онынъ къолуны тутып:

— Динъле, Ферат, — деди. — Бизим колхозда шимди эки шофер бар, тезден эки яшымыз даа ордудан къайтаджакълар. Олар да шоферлер...

— Анълашылды! — деди ве реис тутып тургъан къолуны чекип алды.

— Ферат, къызма. Мен сенинънен джемаат адындан лакъырды этем. Шимди даа керек иш бар.

Ферат, энди реиске бакъмай:

— Билем... Кене бина яптыраджакътырсыз...

— Япаджакъсынъ, Ферат. Саледин акъайгъа эв япаджакъсынъ. Чипильдеме еди баласы бар. Амма эви... бар, бакъ.

Ферат даа зияде къызды, ачувнен къапуны урып чыкъаджакъ олды, лякин джесарети етишмеди. О, кетмеге ашыкъыпмы, ёкъса Саледин акъайнынъ янтайгъан чюрюк эвини коръмеге истепми, пенджереге якъынлап, тышары бакъты.

Велишаев, бир тыныш индемей тургъан сонъ:

— Сен яшсынъ, Ферат, озъ кыйметинъни озюнь бильмейсинъ, — деди. — Айды, мугъайып отурма. Бир тюшюн-ташын да, ярын келирсинъ. Не къараргъа кельгенинъни айтырсынъ.

Уста къапугъа догърулгъанда, реис онынъ артындан:

— Зенаатларнынъ эписи яхшы, эписи керек олгъаныны да тюшюн, унутма, — деп къычырды.

дурулмакъ — *мында*: яхшы, эйи тарафкъа денъишмек;

тербиели олмакъ

тансыкъ аш — сийрек пиширильген лезетли аш

гъурурнен — *мында*: къуванып, хош олып
фераланмакъ — къуванмакъ
мувафакъиетли — яхшы нетиджелернен
кибирсизлик — саделик, алчакъ гонъюллик
илеярлыкъ — айнеджилик
къальп — гонъюль

1. Къуруджылыкънынъ кетишаты акъкъында икяе этинъиз.
2. Амиде аптеге огълу Фератнынъ дурулувы насыл тесир этти?
3. Бригадир Велининъ кунджюлигине Ферат насыл джевап бере?
4. Велишаев ве Ферат арасындаки диалогны ифадели окъунъыз. Не ичюн Ферат къызышып лаф эте?

Тосат-тосат, фераланыр, юрек этсе, къальп сёзлерине синоним-лер тапынъыз. Оларнен бир-къач джумле уйдурынъыз.

IV

Ферат, эппейи вакъыт къааръленип, одасыны бойлады, ачувындан дивардаки автомобиль ресимлерини томарлап, ерге атты, койни ташлап кетеджек олды, арада тышарыдан анасынынъ давушыны эшитип, озюни кроваткъа ташлады.

Амиде, бир огълуна ве бир де ресимлер кочюрилип алынъган диваргъа козь ташлап, ишнинъ асылыны шу саат анълады. О, пек яваш бир сеснен:

— Ферат, сени газетагъа къойгъанлар, — деди. — Ма, окъуса, бакъайым, не айта.

Ферат, къызаргъан козьлерини район газетасына тикип, балабан макъаленинъ «Ферат уста» серлевасыны ве макъаленинъ тюбюнде берабер ахыр къургъан адамлардан бир къачынынъ ве реиснинъ адларыны корип, яваштан бель устюне турды.

Амиде шимди огълунынъ куськен чырайында къуванч аляметлери йылтырагъаныны эсledi:

— Корьдинъизми? Ана санъа, — деди. — Шоферлик не, о? Арабаджылыкъ киби, бир шей. Баба зенаатыны кутъ, балачыгъым.

Ферат, ашыкъмай макъалени окъуп, эвден чыкъты. Шимди онда озю япкъан ахырына текрар бармакъ, онъа янъыдан бакъмакъ истеги уянды.

Машинагъа окътала бергени ичюн, эки айдан берли даргъын юрген

шофер сокъакъта Фератны расткетирип, онъа незакетнен мераба айтып кечти. Койнинъ четине чыкъаяткъанда, учъ къырджыман колхозджы, аселет токътап, Фераттан ал-хатыр сораштылар...

Ферат ахыргъа киреджекте, эки къанатлы къапунынъ сагъ тарафындаки диваргъа мыхлангъан дёрт коше тахта козюне чалынды: «Бу ахыр 1940 сенеси Ферат устанынъ ёлбашчылыгъы алтында япылды».

Ферат бираз сыкъылды¹ ве, этрафына тез-тез козь ташлап, аман ичери кирди. Биринджи больмеге къоюлгъан джуйрюк, санки пек пахыллап кульгендай, кишнеп мейдан ахырны чынълатты. Ат бакъыджы, буюк бир ишке тайин этильген адам киби, салмакънен адымлап:

— Ферат, эшитесинъми? Джирен сени селямлай, — деп, ырджайды.

Фераткъа бу пек тесирли кельди. О, азгъана ушюген киби олды, бутюн тени чымырдады.

Даа янъы чёльден къайткъан сыгъырлар сабырлы-сабырлы кевшей, атлар, тюплерине тёшельген къалын тахталарны тосат-тосат тепип, шенъ бир къытырдынен пичен ашай, ахырнынъ тёпесиндеки тазе агъачлар арасында озьлерине юва тапкъан торгъайлар, ерлешамасалар керек, эп чивильдеше эдилер.

Ат бакъыджы кесментик киши, Фератнынъ къулагъына узанып:

— Бугунъ «Барлыкъ» колхозындан бир машина халкъ кельди, ахырны бакътылар, — деп, мыйыкъ тюбюнден кульди².

Ферат:

— Не айттылар? — деп меракъланды.

— Ахыр япаджакъ экенлер. Сени чагъыраджакъ олып кеттилер.

Ферат, джевап бермей, багъанагъа таянды ве эппейи вакъыт шашып тургъан сонъ:

— Мында электрик къойдурмакъ керек, — деп, чыкъты.

Орталыкъ артыкъ бир тамам къаранлыкълашкъан эди. Тынч акъшам ели ёл четиндеки сельбилерни сакин-сакин шувулдата, эппейидже узакътан юкю арабанынъ агъыр такъылдысы келе ве арабаджынынъ джошкъун йыры эшитиле эди.

Ферат, къолларыны бели устюне къойып, яваш-яваш адымлады. Юрегини саргъан дуйгъуны озь-озюне анълатмакъ истеди, лякин козьлерининъ огюне къайта-къайта кельген ири пенджерели, джам софалы янъы рушен бир эв эп фикрини больди³.

Ферат: «Кене план... Саледин акъай... чипильдеме еди бала», — деп тюшюнди ве бу ойлар ичинде идареge киргенини дуймай къалды.

¹ бираз сыкъылды — озюни къолайсыз дуйды, утанды

² мыйыкъ тюбюнден кульди — сезилир-сезильмез кульди

³ эп фикрини больди — онъа тынчлыкъ бермеди, оны раатсызлады

Велишаев оны:

— Техник, не тез къайттынъ? Тюшюнесинъми? — деп, къаршылады.

«Техник» сёзю Фераткъа, мыскъыл киби, кельсе де, о, элем этмеди¹.

— Тюшюнем. «Зенаатларнынъ эписи яхшы, эписи керек» олгъаныны тюшюнем, — деди.

къааръленмек — къасевет этмек

алямет — бельги, хусусиет

даргъын — ачувлы

багъана — тиреме

рушен — ярыкъ

джуйрюк — тез чапкъан ат

1. Ферат идареден эвлерине насыл алда къайтты?
2. Амиде апте огълуна насыл хабер кетирди?
3. Не себептен Фераткъа койлюлернинъ мунасебети денъишти?
4. Тюшюнип айтынъыз, Ферат къайсы бир зенаатнынъ сайби олур? Не ичюн?
5. Фераткъа зенаат сайламагъа кимлер ве насыл ярдым эттилер?
6. Фератнынъ къайсы бир табиат чизгилерини бегенесинъиз?
7. Икяенинъ эр бир къысмына серлева къоюнъыз ве оларнынъ манасыны анълатынъыз.

Зенаатларнынъ эписи яхшы, эписи керек аталар сёзюнинъ манасы бу икяеде насыл ачыла?

1. «Зенаатларнынъ эписи яхшы, эписи керек» мевзуда инша азынъыз.

Эмек, хызмет, зенаат акъкъында аталар сёзлери, айтымларны араштырып, ана-бабаларынъыздан, къартлардан, эсли-башлы адамлардан сорап, иншанъызда къулланынъыз.

¹ элем этмеди — джаны агъырмады

ЮСУФ БОЛАТ (1909 — 1986)

Язиджы ве драматург Юсуф Болат Алушта шеэринде фукъаре къорантасында догъды. Къырым педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болюгинде окъуды. Шу девирден башлап Юсуф Болат газета ве журналларда эдебий хадим оларакъ чалыша. Дженктен эвель язылгъан эсерлерден энъ меракълы ве кыйметлиси «Алим» романынынъ биринджи кысымыдыр. Романнынъ баш къараманы халкъымызнынъ севимли батыры, эфсаневий Алимдир. Биринджи кысымда Алимнинъ балалыгъы, къоранталарынынъ такъдири, койлюлернинъ агъыр вазияти тасвирлене. Роман весикъалар ве халкъ тарафындан яратылгъан йыр, риваетлерге эссланып язылгъан.

Дженктен сонъки девирде Юсуф Болат Озбекистанда яшай. Чокъ йыллар девамында «Ленин байрагъы» газетасында чалыша.

Сонъки йыллары «Алим» романынынъ девамы устюнде чалыша. Язиджы романда Алимнинъ къараманлыкълары, халкъ огърунда курешини косьтере. Дерсликке кирсетильген парчада Алимнинъ осьмюрлик девринден бир адисе тасвирлене.

Алим киргин ве джесюр бала эди. О, къайда бир акъсызлыкъ, адалетсизлик коръсе, чыдап оламай, ярамазларгъа, хиянетлерге къаршы чыкъа эди. Алимнинъ джан досту Февзи эр ерде онынъ янында булуна эди. Бу эки садыкъ дост эр вакъыт бири-бирине ярдым этмеге азыр эдилер. Къырымдан кочип кетмеге меджбур олгъан Февзилернинъ къорантасыны та Кефеге къадар озгъарып кете.

Досту Февзинен айырылув Алимге пек тесир эте, сагълыкълашув вакътында достунынъ гонгълюни котермеге, онъа рух бермеге тырыша, озюнинъ севги, садыкълыгъыны бильдире.

Алим, буюген сонъ, халкъ къоруджысы ола, адалет огърунда куреше. Халкъ Алимни севе ве урьмет эте, Алим акъкъында чокъ йырлар ве риваетлер ярата.

адалет — догърулыкъ

акъсызлыкъ — инсаниетсизлик, видждансызлыкъ, зулум

АЛИМ

(РОМАНДАН ПАРЧА)

Чѣль ичинде авлакътан, тыныкъ аваны тель киби кѣалтыратып, кедерли йырнынъ сес далгъалары келе башлады. Кимдир чѣль бою кете ве, юрек сызлатып¹, йырлай эди. Балалар, озьлери биле дуймадан, тынып динълеп кѣалдылар.

Биринджи бала, башыны котерип, достунынъ кѣолуны сыкъты:

— Унутма, достум, кѣайда да олсанъ, хатырла, мен сени бир вакъыт унутмам, — деди.

Бу балалардан бири Азамат акъайнынъ огълу Алим, экинджиси Абдулгъазынынъ огълу Февзи эди.

Тюневин акъшам Кефеге Бешарыкънынъ сонъки сакини Абдулгъазынынъ кѣорантысы да ёлгъа чыкъты. Кѣадыны Шерифе татай, кѣызы Гульсум тѣшек-ястыкънен, чанакъ-чѣльмекнен юклю гыджырдавукъ маджарнынъ пешине тюштилер. Огъуллары Февзи огюзлернинъ башындан тутты. Абдулгъазынынъ озю, маджаргъа сыгъмагъан богъчаны сыртына урып, янашадан кетти.

Маджар, алчакъ чегерликлерни кечип, дереге энген гурь эменликлерге киргенинен, орталыкъны сокъур кѣаранлыкъ басты: дерсинъ, насылдыр тюпсюз бир магъарагъа барып тюштилер. Атта коктеки йылдызлар биле эсленмей эдилер.

Ёл кеттикче тарлашты. Абдулгъазы, бираз арабадан кери кѣалып, Шерифе татайнынъ янындан юрди. Шерифе татай энди зорнен адымламакъта эди.

Абдулгъазы:

— Танъгъа кѣадар почта ёлгъа етмек керек, — деди, — кѣаведе раатланырмыз.

Шерифе недир, бир шейлер айтаджакъ олды, шу анъ богъазы яшнен тыкъылды... Бу арада бирден чалылар шатырдады, сонъ чалылар арасындан кимнинъдир давушы эшитильди:

— Февзи, сенсинъми?

Февзи, абдырап, ян бетке чевирильди:

— Алим! Алим, ёлгъа чыкъ, бизмиз.

Чалыларны онъгъа-солгъа итеп, сыртында чалманы олгъан Алим ёлгъа атылып чыкъты.

— Селям алейкум, огъурлы ёллар, — деди, сонъ, Февзинен сырдашып, онынъ янындан кете башлады, Февзи кѣуванч толу давушнен:

— Достум, сени артыкъ коралмам деп, мугъая башлагъан эдим, — деди.

¹ юрек сызлатып — джоштуруп, эеджанландырып

Алим кулюмсиреп алды:

— Мен Бешарыккъа бардым, эвинъиз тап-такъыр, бош эди, онынъ ичюн, дагъ ичинден кестирип, къаршынъызгъа чыкътым.

Февзи асретлик азабанынъ ильк геджесинде озюне теселли кетирген достунынъ юрегини насыл аладжагъыны бильмеди. Ниает, учкъурлы штанынынъ терен джебине къолуны сокъып, ялтыравукъ бир шей чыкъарды, Алимге узатып:

— Ал, достум, хатыра олур, — деди.

Алим бир анъ тюшюнип турды: алмалымы, ёкъмы? Алмаса, достунынъ джаны агъыраджакъ, алса, досту чакътысыз къаладжакъ. Я чакътысыз ёлджу — ёлджумы я!

— Алим, къурбанынъ олайым¹, ал, манъа керекмей.

Алим, белиндеки къынлы пычакъны ильмегинден чыкъарып:

— Айса сен де буны ал, экимизде де тюрс къалсын², — деди.

Февзи итираз этип оламады: дост тюрсюнден даа макъпул не бар?

Учъ кунълукъ ёлдан сонъра, уйле къарарларында Абдулгъазынынъ маджары Кефе шеэринде якъынлаша башлады.

Алим, бутюн омрю бою озъ койлеринден тыш биринджи кере чыкъып, шимди ёл алдыкъча, дюньянынъ шай буджакъсызлыгына тааджиб этип, шашып къалмакъта эди. Бу — не къадар топракъ! Бу — насыл буюк бир шеэр! Аджоба, бу денъизнинъ сонъу бармы? Алем шай бол олса да, халкъ сыгъмай, оларны денъизге айдайлар, не ичюн?

Алимге Февзи якълашып, майлангъан бир томар отъмекнен, бир парча да пенир узатты.

— Аша, достум, ачыккъандырсынъ!

Алим ёлгъа чыккъанда, янына баягъы ашарлыкъ алса да, ёлнынъ узакълыгыны алдын бильмегенинден, ёлджулыгынынъ учюнджи куню артыкъ ач къалгъан эди. Алим:

— Керекмей, достум, мен токтым, — деди, сонъ теренден курсюнди де, — сакъла, достум, сен ёлджусынъ, бельки керек олур, — деп, козьлерини кене де денъизге тикти. Деръя-денъиз сонъсыз эди. Чёль уджсыз-буджакъсыз эди. Яры сеснен, — не къадар боллукъ, — деп текрарлап алды. — Лякин кене де олса, сыгъынмагъа ер тапылмай. Февзи, достум, ничюн шай экен?

— Бабам: «О раббий ишидир», дей. Амма мен бир озюм олсам, кетмез эдим. Ыргъат чалышыр эдим, амма кетмез эдим.

Бираздан халкъ арекетке келип, арабалар текрар ерлеринден кочътилер.

Февзи, къолундаки локъманы текрар Алимге узатып:

— Ал, ал, достум! — деп, ялварып айтты.

Арабалар шеэрге энген джаптаки айланчыкълы ёлда, йылан киби

¹ къурбанынъ олайым — *мында*: ялварам

² тюрс къалсын — хатыра къалсын

бургъаланып, бираздан шеэрнинъ юксек эвли сокъакълары ичине синъе башлады¹.

Алим сонъки кере достунынъ къолуны сыкъты: сёз айтып, гонъюль сызлатмакъ не керек! Сонъ, астына джайгъан чекменини къолуна алып, агъыр юкъуда олгъан халкъ йыгъымы ичинде диваргъа джылышты. Афыдан къакъылгъан тахтаны озюне керип, тышкъа догъру башыны сокъты. Сабанынъ денъизден эскен серин ели, оны озюне чекер киби, тазеликнен юзюни ювып алды.

Алим аякъкъа котерильди: дюнья пек аджайип эди. Кунешнен бирликте уянгъан аят, йылдырым тезликли лафазан къушлар, хош боялы кобелеклер, боджеклер, орталыкъкъа къокъу сачкъан бинъ-бир тюрлю чечеклер, осюмликлер догъгъан кунни селямламакъта эдилер. Ешилъ япракъларнен орътюльген тереклер биле насылдыр тасвир олунмаз бир къуванч сездирип турмакъта эдилер.

Ниает, о, ич бир шейге бакъмадан, коюне — тувгъанларына етмек арзусына къапылды. Салмакълы къаленинъ янындан кечип, таш ёлгъа чыкъты, ири адымларынен шеэр тышына догъру ёл алды.

О, ойларына къапылып арекет этмекте олгъанда, къулагъына насылдыр гурюльтили давушлар чалынды. Алим, башыны котерип, сес чыкъкъан тарафкъа бурулды, буюк бинанынъ алдына чокътан-чокъ халкъ йыгъымы топлангъан, джанлылыкънен, недир сейир этмекте эдилер.

Алим якъын кельди. Узеринде баштан-аякъ енгиль без урбасы олгъан онынъ яшында эсмери, къара козь бала, къолундаки фырчыны сербест-сербест диваргъа къаршы окъалап, недир ресим этмекте эди. Бираздан, джанлы адам киби, диварда бойдан-бой бир солдатнынъ ресми пейда олды.

Бала, ресимни битирген сонъ, кери чекильди, ресимге авлакътан бакъты, сонъ, фырчысыны котерип, солдатнынъ козьлери ичине тамгъа салды: солдатнынъ козьлери, джанлы инсан киби, бакътылар. Топлангъанлар, сес-шаматанен балагъа алгъышлар ягъдырып, онынъ чеберлигине сукъланып, бирер-бирер дагъыла башладылар. Бала исе, уфакъ боя къутуларыны сепетке толдурып, софагъа котерильген таш басамакъларгъа догърулды.

Алим, озюнинъ хабери олмадан чапып, баланынъ пешине етти.

— Токъта, — деп багъырды.

Бала, бутюн кевдесинен кери чевирилип, комюр козьлерини Алимге тикти. Алимнинъ башындаки сачакълы тери къалпакъ, бол штан, юнъю чарыкълар ве, хусусан, янъгыравукъ, джуръатлы давуш баланы айретте къалдырды². Бала буюк бир незакетнен:

— Буюрынъыз, эфендим. Сизге не керек? — деди.

¹ синъе башлады — *мында*: корюнмей къалдылар

² айретте къалдырды — тааджиПЛендирди

Алим балаларнынъ «эфенди» чагъырылгъанларыны даа ильк оларакъ эшиткен эди.

Алим, озюнинъ къойлайсыз арекетинден утанаракъ, тыныкъ бир даушнен:

— Даа да ресиминъ бармы? — деди.

Бала сёзлерни тюрк аэнкине уйдурып:

— Эбет, вардыр, — деди, — арз идер исенъ, косътере билирим, таныш олайыкъ — Ваня Айвазовский.

Алим не дейджегини бильмеди, узатылгъан къолны сыкъып:

— Яхшы, таныш олайыкъ, — деп, текрарлады.

Олар денъизге къарагъан джамлы софагъа кирдилер. Кой эвлери киби макъат, миндерлернен, ренкли килимлернен тёшельген ве донатылгъан софа теналыкъта эди.

— Буюрынъыз!

Ваня, башыны сет астына сокъып, андан чешит бичимде¹ ве ренкте бир десте къягъыт тартып чыкъарды.

— Бакъынъыз! — деп бирер-бирер Алимнинъ огюне литографиялардан, гравюралардан чыкъарылып алынгъан ресимлерни тизе башлады. — Иште Прометей! Мына...

— Токъта!

Торс къаялар учурымында зынджырларнен бугъавлангъан кельпетли бир пельваннынъ башы устюнде къоркъунч къузгъунлар долашып, оны чеккелемекте — ашамакъта эдилер.

— Бу ким?

— Коктен атеш хырсызлап инсанларгъа вердиги ичюн, Зевс тарафындан укюм идилен Прометей! Бу — Ахиллес! Бу — Геракл! Бу — Рома гладиаторы — Спартак!

Алим тааджиппен бакъып къалды. Бу адамлардан ич бири онъа таныш дегиль эди. Лякин бу къараманларнынъ сукъландырыджы мазаллыкълары оны айретте къалдырды. О, озюни туталмай, юмрукъларыны сыкъып:

— Эх, шай олсанъ, бутюн дюньяны алт-устъ этер эдим! — деди.

Ваня Алимнинъ дикъкъатынен рагъбетленип²:

— Къырымлы Чора-батыр³ да пельван олгъан, — деди. — Тюневин бабам икяе этти. О, татарларнен сыкъ корюше.

— Чорамы? Огъо! О, сайыдан да йигит олгъан. Ваня, сен онынъ ресмини де япсана:

Авлакъ уфукъ къарарды,

Кесек-кесек булут чыкъты,

Булут дер экеч, тоз чыкъты,

¹ чешит бичимде — чешит шекильде

² дикъкъатынен рагъбетленип — хош олып, мемнюн олып, къуванып

³ Чора-батыр — дестан къараманы

Тоз дер экеч, бей чыкъты,
Азраильдай арс бетли,
Кок джуббели джын чыкъты.
Эх, амма да келе экен я? Я аты?

Сарымсакъдай азувлы,
Сакътияндай къулакътлы...

Алим козьлерини Ванягъа тикип, ялваргъандай:

— Япарсынъмы? — деп сорады.

— Мен оны, авадан учып кельгендай, тасвир этерим: ялынлары джайылгъан, туякътлары булутларгъа токъунгъан. Ельетмезнинъ устюнде кок джуббени япарым. Гузель ресим олур. Диваргъа асарым, ана анда.

Бу арада Ваня денъизге бакъты. Онынъ бенъзи къуванчнен парылдады:

— Алим, — деди, — денъизге бакът, денъиз кене де силькине башлады. Копюре, коресинъми? Бу — денъиз алсызлана демектир! Ана, рузгяр да эсе башлады. Фуртуна къопаджакът! Энди тезден фуртуна къопаджакът! Айды, айды ялыгъа! Толкъунларнынъ ресмини алырмыз, ювунырмыз!

Алим, Ванянынъ къызгъынлыгъына гонъюльден къапылса да, еринден турмады: коюни, анасыны, аптесини, чёльде ялынъыз къалгъан бабасыны хатырлады. Чекменини сыртына урып:

— Мангъа койге къайтмакът керек, — деди.

— Иракътмы?

— Учъ кунъде кельдик.

— Ёллукът емегинъ вармы?

— Даянырым!..

Ваня кедерленди: не япмалы? Пара теклиф этсе, достунынъ джаны агъырмазмы?

— Алим, бу беш капикке, бельки, ёллукът емек алырсынъ?

Алим озъ-озюнден утанды: янъы танышкъа озъ ачлыгъыны бильдирмек керек эдими? О, «ёкът» демеге азыр олса да, ачлыкът озъ дегенини яптырды: Алим белиндеки къайыш къушагъыны чезип, Ванягъа узатты:

— Ваня, буны да сен ал, сенде достлукът нишаным къалсын!

Достлукът нишаны! Ваня татарларнынъ, бу адетини пек яхшы биле эди. Алмамакът олмаз, джаны агъырыр.

О, Алим козь алмадан бакътып тургъан ресмини — Прометейни, онгъа узатып:

— Ал, бу, меним эдием олсун. Унутма! — деди.

сакин — белли бир ерде яшагъан адам
тап-такъыр — бом-бош, виран
итираз этип оламады — *мында*: ёкъ, деп оламады
макъпул — *мында*: кыйметли
буджакъсыз — сонъсуз, пек кенъ, сынъырсыз
маджар — араба
чекмен — усть урба
фырчы — боянен ишлемек ичюн бир топ тюктен япылгъан алет
макъат — эв тюбюне тешеме, килим
туякъ — ат аягъынынъ тырнагъы
эдие — бахшыш

1. Эки дост, Алим ве Февзининъ, сагълыкълашувы акъкъында икяе этинъиз.
2. Не ичюн Алим геджелеин Февзини озгъармагъа чыкъта?
3. Алим ве Февзининъ гонъюллерини насыл дуйгъулар къаплап ала?
4. Саба Алим насыл зевкълы табиат манзарысыны сейир эте? Онынъ гонъюнде насыл кедерли ислер пейда ола?
5. Келеджектеки халкъ къараманы Алим ве белли рессам Айвазовский бири-бирине, хатыра оларакъ, не багъышлайлар?
6. Алимнинъ арекетлерине кыймет кесинъиз ве онынъ табиат чизгилерини къайд этинъиз.

1. Прометей ве халкъ къараманы Алимнинъ арасында олгъан умумий чизгилерни къайд этинъиз.
2. Не ичюн Абдулгъазы акъайнынъ къорантасы, тувгъан юртуны терк этип, кетмеге меджбур олды? Бу суальге оджанынъ ярдымынен джевап беринъиз.

ЭДЕБИЙ КЪАРАМАННЫНЪ ТЫШКЪЫ КОРЮНИШИ

Бедий эсерни окъуп, биз чешит эдебий къараманларнен таныш оламыз. Омюрде биринджи корюшювде адамнынъ тышкъы корюниши козьге ташлана¹. Онынъ бою-къыяфети, бет сымасы², козю, къашы, давушы, бакъышы, арекетлери бизде белли бир фикир, бу адамгъа мунасебет догъура. Бедий эсерде де яызджы эдебий къараманнынъ тесирли тышкъы корюнишини тариф этмеге тырыша.

Юсуф Болат, къыскадан олса да, Ваня Айвазовский ве Алимнинъ тышкъы корюнюшлерини тасвир эте: «...Алим якъын кельди. Узеринде баштан-аякъ енгиль беяз урбасы олгъан онынъ яшында эсмери, къара козь бала, къолундаки фырчыны сербест-сербест диваргъа къаршы окъалап, недир ресим этмекте эди...» Бу бала Ваня, о, зенгин ве зиялылар къорантасына менсюплигини ве бунынънен онынъ тербиели, медениетли олгъаны тышкъы корюнишинден ве арекетлеринден беян ола.

Мына Алимнинъ тышкъы корюниши: «Алимнинъ башындаки сачакълы тери къалпакъ, бол штан, юнлю чарыкълар ве, хусусан, янгъыравукъ, джуръатлы давуш баланы айретте къалдырды.» Алимнинъ фукъаре койлю баласы олгъаны урбасы ве арекетлеринден корюне.

Тышкъы корюниш къараманнынъ табият чизгилерини, фикир дуйгъулары, ички дюньясыны терендже беян эте.

Тышкъы корюнишнинъ бир кереден толу берильмеси шарт дегильдир³. Эксерий алда эсернинъ онъайтлы еринде къараманнынъ къыяфети, арекетлеринде муим аляметлери акс эттириле. Нетиджеде, окъуйджынынъ огюнде къараманнынъ умумий тышкъы корюниши джанлана.

Тышкъы корюниш бедий эсернинъ мундериджесини теренлештире, яызджынынъ озъ къараманына мунасебетини беян эте.

акс этмек — тасвирлемек

зиялы — бильгили, окъумыш

ираде — ынтылув, рухий кучъ

¹ козьге ташлана — корюне

² бет сымасы — бет корюниши

³ шарт дегильдир — лязим дегильдир

ШАМИЛЬ АЛЯДИН (1912 — 1996)

Языджы Шамиль Алядин Махульдюр коюнде дюльгер къорантасында догъды. Багъчасарайда еди йыллыкъ мектепни, сонъра Акъмесджитте педагогика техникумыны битирди. Ватан дженки башлангъан кунълеринден джебэге кетти, атлы аскер къысымларында дженкешти, бир къач кере яраланды.

Шамиль Алядиннинъ «Танъ бульбули» адлы биринджи шири 1927 сенеси «Яш къувет» газетасында басылды.

Шамиль Алядин озюнинъ языджы олувында, Багъчасарайда окъугъанда, ана тилине ве эдебияткъа айрыджа севги ашлай бильген оджасы Яя Байбуртлы, сонъра исе тильшынас оджа Умер Аджы-Асан себепчи олдылар деп, сая эди.

Чокъ йыллар девамында Ш. Алядин Озбекистан языджылар бирлигинде, сонъра къырымтатар тилинде чыккъан «Йылдыз» межмуасынынъ баш муаррири олып чалышты.

Ш. Алядиннинъ зенгин эдебий яратыджылыгъы къырымтатар медениетининъ кыйметли кысымыдыр. Тувгъан халкъына чокъ эйи хызметлер япкъан, танылгъан языджы, джемаат эрбабы 1994 сенеси энъ буюк арзусына наиль олды — азиз ватаны Къырымгъа къайтып кельди. Сагълыгъы зайыф олгъанына бакъмадан, сонъки кунълеринедже кълундан кълемини ташламады, иждадыны девам этти. Чокъ кыйметли фикирлерини, хатырлавларыны, насиатларыны язып кълдырды.

Онынъ энъ меракълы ве кыйметли эсерлеринден бири «Теселли» повестидир. Бу эсеринде языджы халкъымызнынъ тарихы, кечмиши, урф-адетлери акъкъында, истидатлы, джесюр, сафдиль адамлар акъкъында эеджанлы суретте икье эте.

«Теселли» повестинде тасвирленген вакъиаларнынъ чокъусы Къырым дагъларында, къаялар арасында ерлешкен Бадемлик коюнде олып кече. Эсернинъ эсас иштиракчи шахыслары — адий койлю Саладин агъа ве онынъ огъуллары. Саладин агъа, чыдамлы, ишкыр, икметли, ферасетли ве сафдиль инсан оларакъ, тасвирлене. Оны

койдешлери урьмет этелер, онъа акъыл танышмагъа келелер. Саладин агъа огъуллаарына джиддий тербие бере. Олар бабасынен берабер чалышалар, къошуларда, курешлерде иштирак этелер. Саладин агъанынъ къорантасы акъикъый къырымтатар къорантасыдыр.

несир — шиирден фаркълы оларакъ, икяе тарзында
язылгъан эсер

тильшынас — тиль илиминен огърашкъан алим

1. Языджы Ш. Алядин къайда ве не вакъыт догъды? О, насыл окъув юртларында окъуды?

2. Талемелик девринде яш языджыгъа ана тилимизге ве эдебияткъа севги ве авесликни кимлер ашлады?

3. Онынъ эдебий яратыджылыгъы акъкъында икяе этинъиз.

ТЕСЕЛЛИ

(КЪЫСКЪАРТЫЛГЪАН)

Теселли — кой кенарында, дагъ ичинде, салкъын сув чокърагъы.

Козъ яшы киби, арынчыкъ, чини киби, парлакъ, буз киби, сувукъ, пак сув ичмек истеген адамлар бир чакъырым узакътаки Теселлиге бармагъа эринмейлер. Вай, о сув! Ернинъ теренлигинден, уфакъ чакъылчыкълар иле къайнап, гизлиден селенип чыкъкъан, аджайип о сув! Бойле сув ялынъыз Бадемликте бар.

I

Кок-Къартал къаялары этегинде Тильки-Гечти дересининъ эки ягъында къадимий юке ве эмен тереклери арасында Бадемлик койчиги ерлешкен. Эалининъ хатириндеки бир риваетке коре, чокъ йыллар эвельси койчик бадем тереклери ичине комюли олгъаны ичюн, онъа бадемлик дегенлер. Амма бир дефа яз вакътында вадиде куль ренкли къар ягъгъан, ондан сонъ бутюн бадем тереклери эляк олгъанлар. Икметли койлюлер, бу адисе себебинден, эслерини ёкъ этмегенлер. Эр койлю озъ азбарында бир дане джеviz тереги отурткъан. Тереклер, юксек олып, оськен, узун далларыны Тильки-Гечти дереси узерине даркъаткъанлар. Кой джеviz тереклери иле орътюльген, амма ады, эвельдеки киби, Бадемлик олып къалгъан.

Бааръде, кучлю ягъмурлар ягъса, юксек ямачлардан ашагъы сель тюше, койни экиге болип, инъильдеп акъып тургъан Тильки-Гечти

озенине кѡшула... сув озюнинѣ саиллеринден тышкѣа чыкѣа, окюре-кѣутура, багѣларны-багѣчаларны баса, эвлерни йыкѣа, увулдап узакѣларгѣа чыкѣып кете.

Ягѣмурлар токѣтагѣан сонѣ, тик дамлы¹ эвлерден джалоз кѣалпакѣлы², чарыкѣлы адамлар чыкѣа, эллерине кѣазма, курек алып, эндеклерге тюше, йыкѣылгѣан эвлерни ве оюлгѣан ёлларны тюзетелер.

Бир афта кече, дагѣ башыны кене думан ала. Бадемлик узерине кѣуршун ренкли булутлар саркѣалар. Эали текрар телюке алтында суса³.

Кок-Кѣартал дагѣлары узакѣ дегиль. Анда чыкѣмакѣ ичюн, тек эки кечит бар. Бири — Копек-Богѣаз. Онѣа тилькилер ясагѣан сокѣакѣ иле бармакѣ мумкюн. Кѣая ичинде кѣоба... тѣпедечи тешикнинѣ кенарындан тутып, эллеринѣ устуне котерилип, эвеля аякѣларынѣны, сонѣра башынѣны тышары чыкѣармакѣ керексинѣ. Бу, буюк кучѣ ве джанбазлыкѣ талап эте, фикиримдже, богѣазгѣа бойле ад кѣоюлгѣанынынѣ себеби кѣобадан тѣпеге чыкѣылгѣан деликнинѣ, копек богѣазы киби, тар экенлигинде олмалы. Дигер кечит — Эрикма. Бу — юксек кѣая ортасында кенѣ ве терен чатлакѣ. Ичинде даима сувукѣ сув шувулдап тура, лякин тышары чыкѣмай. Диварларында елкѣанатлар юкѣлайлар. Аякѣлары кѣая-япрагѣы пытакѣларына илишик, башлары ашагѣы саркѣыкѣ. Чатлакѣкѣа кой беттен кеткен ёл, Бабугѣан яйлагѣа чыкѣа. Чатлакѣ ичинден кечмек ичюн ерден дегиль, юксекте дивар кертиги бою юрѣмек керек, ёкѣса адам, сув акѣынтысы ичине йыкѣылып, эляк ола биле. Кок-Кѣарталгѣа чыкѣкѣан кишининѣ козю огюнде иляий дюнѣа⁴ ачыла. Кевделери чаталлы кийик кѣаялар, хош кѣокѣулы чамлар, учан-сувлар, кийик эчки, сыгѣын ве кѣараджа сюрюлери ве дигер муджизелер корѣмек мумкюн.

Алла ве адамлар тарафындан унутылгѣан бу кичик койчик, бойле озѣ алында яшап кельмекте экен, йигирминджи асыр башында зуур эткен⁵, сазагѣанлы вакѣиалар⁶ оны да кѣозгѣады, дагѣлыларнынѣ юреклеринде тазе тепиндилер догѣурдылар. Кок-Кѣарталгѣа кетиджи ёлнынѣ четинде тургѣан Саладин агѣанынѣ эки кѣатлы эвинде ве кичик багѣчачыгѣында омюр де бу джеэттен мустесна ола бильмеди⁷.

Саладин агѣа озю элли яшларында, даа кучѣлю адам. Дагѣда кѣалын, юксек бик тереклерини кесип, чанагѣа такѣып, эвге кетире, тырнавуч, сенек, ангѣыч... араба ясай, сата. Шай этип, кечине.

¹ тик дамлы (эв) — тик тѣпели (эв)

² джалоз кѣалпакѣ — узун юнѣлю кѣалпакѣ

³ телюке алтында суса — фелякет, бахытсызлыкѣ алтында тына, токѣтай

⁴ иляий дюнѣа — дженнет киби ярашыкѣлы, дюльбер дюнѣа

⁵ зуур эткен — олып кечкен, укюм сюрѣген

⁶ сазагѣанлы вакѣиалар — тесирли, дешетли вакѣиалар

⁷ мустесна ола бильмеди — четте кѣалмады

Къомшуларнынъ бириси онъа дюльгер Салядин, дигери, сачлары ве сакъалы къырмызы экенлиги ичюн — хыналы Салядин дей.

Эвнинъ огюндеки ешилъ багъчада алма, армут, эрик, шефтали, къайсы балланып пишмекте, оджакъларда помидор, бибер, бакъла осип, пишип къувамына кельмектелер¹.

Шимди эвде огъуллеры Фикрет, Рустем, Мидат ве екаяне кызы Сейяре барлар.

Хыналы Салядиннинъ элинден омюр бою балтасы тюшмеген, о себептен къолларынынъ пармакълары ичке букленип къалгъанлар.

Тырнакълары сынгъан, кене осип чыккъанлар... текрар сынгъан, къатмер-къатмер къалынлашып къалгъанлар. Эллерининъ териси къабалашкъан, тенеке киби, къаткъан, чатлап-патлап кеткен.

Салядин бу юртта эр шейни озю къургъан, озю ясагъан. О себептен азбарда, аранда, куместе — эписинде нумюневий тертип сезильмекте. Къарысы Тензиле енге — догъру юреккли, хош черели, толу мучели къадын. Ходжасынынъ къатты табиятына ве талапкъарлыгъына, кимерде исе шефкъатлы ве алидженаплыгъына алышкъан.

Дюльгер, адети узъре, эр кунъ танъда турып, чананы еке, явлукъ ичине бир коше отъмек, бир баш сарымсакъ къойып, Фикрет иле дагъгъа чыккып кете. Эв ишлерини Сейяреге къалдыра.

...Баба танъда къалкъты. Эки агъызлы балтасыны къайрады, отъмек ве сарымсакъ алды, атны чанагъа екти, ашыкъмай, юкълары софагъа чыккыты. Кенъ сет устюнде бир-бири иле къучакълашып юкъллагъан огъуллерынынъ янында токъталды. Дюльбер, гъамсыз черелерине хайли вакъыт козь этип турды. Оларнынъ танъ алды юкълусыны больмеге языкъсынса да, дагълар артындаки кок кеттикче агъармакъта, багъларда ве багъчаларда къушлар чивильтиси эп артмакъта эди. Ашыкъмаса, кеч оладжакъ.

— Фикрет! — деди яваштан Салядин агъа, огълунунъ омузына токълунып.

Огъл, козьлерини аралыкъ этип, бабасына бакъты-бакъты, сонъ диваргъа чевирильди.

— Тур, огълум! — къарт оны яваштан силькитти.

Фикрет козьлерини ачты.

— Тур, кетмек керек!

Фикрет деръал аяккъа къалкъты, кийинип, мердивенден ашагъы софагъа тюшти. Клер ичиндеки чоюнгъа мешребени далдырып, сют алды, отъмек иле ичти, чарыкъларыны кийди, азбаргъа чыккъан сонъ, атнынъ джюгенинден тутып, ташлы орь ёл² бою дагъгъа догъру джонеди. Салядин агъа, балтасыны ве богъчасыны алып, огълунунъ артындан кетти.

¹ къувамына кельмектелер — пишип етишмектелер

² ташлы орь ёл — тегиз таш ёл

Кунеш Къуш-Къая артындан котериле башлагъанда, баба ве огъул Къара-Фуртуна дересине барып еттилер. Юксек ве къалын юке астында текаран раатлангъан сонъ, айланчыкъ ёлгъа тюштилер. Ёл, Къузгъун Чокърагъына еткендже, тик эди. Саладин агъа чокъракъ янында атны туварды, ог аякъларыны тыршавлап, дагъ ичине йиберди: «Ашасын, тойсун...» — деди о. Сонъ богъчаны чезди, ири кепекли богъдай унундан пиширилген отъмектен узун тилим кесип, Фикретке берди, дигер тилимини озюне кесип алды. Баба ве огъул текненинъ четинде отуруп, отъмеклерини сарымсакълап ашадылар. Ашагъан сонъ, Саладин къалкъты, текне устюндеки улукънынъ сувукъ сувундан ичти, эки агъызлы балтасыны алып, къалын, юксек бик тереклери арасына кирди.

Олар тереклерни кести, пытакъларыны арчыды, къалын уджларыны буравнен тешип, чананынъ чюйлерине кечиререк, эвге джонедилер.

Бадемлик узеринде къаранлыкъ чёке башлагъанда, азбар къапу ачылды, ичери агъач юкю чана кирди.

чини — *мында:* эльмаз киби йылтырагъан

юке — терек (*рус.:* бук)

ямач — байырнынъ тик чети

икметли — акъыллы

елькъанат — къанатлы сычан

кертик — *мында:* тиш шеклинде бельги

сыгъын — даллы бойнузлары олгъан кийик айван

къараджа — сыгъыннынъ уфакъ бир джынсы

тепинди — тепренюв, къыбырданув

алидженаплыкъ — гонъюльнинъ темиз-паклиги

клер — аран

кепек — ун элегенден сонъ къалгъан къалымтылар

хош — шенъ, мемнюн

1. «Теселли» бу ненинъ адыдыр?

2. Бадемлик койчигининъ тарихыны икяе этинъиз.

3. Кок-Къартал дагъларында насыл «муджизелер» коръмек мумкюн?

4. Саладин агъанынъ къорантасы акъкъында не бильдинъиз? Не ичюн онъа дюльгер Саладин дей эдилер? Даа насыл лагъаплары бар эди?

5. Йигирминджи асырнынъ башында Русиеде насыл тарихий вакъиалар олып кечти?

6. Саладин агъа эмексевер ве талапкяр адам олгъаныны тариф эткен сатырларны окъуп икяе этинъиз.

II

Бабасындан саде ве хышымлы тербие¹ алгъан дюльгер Саладин озь огъуллаарыны да, къоркъу бильмез, йигитлер этип, осьтюрдди. О, язда эр афта багъчада юксек, талдалы джеви́з тереги тюбюнде Фикрет иле Рустемни курештирип, сейир эте эди. Эгер бир де бири къайдени азачыкъ бозгъаныны сезсе, курешни деръал токътата ве усулны бутюн титаматынен² енъиден косътере, акъшам кеч маальгедже оларгъа козь этип тура эди.

Кузьде, джеви́з къакъылгъан вакъытта, Саладин озю терекнинъ энъ юксектеки пытагъына чыкъа, ич бир шейге таянмай, узун сырыкъны эки элинен къавий тутаракъ, джеви́з къакъа ве огъуллаарына да ойле япмакъны огрете эди. Саладин агъа аджайип авджы эди. О, огъуллаарыны невбет иле авгъа алып чыкъа эди. Тавшан расткельсе, озю атмай эди — барсын, огълу атып ольдюрсин, эгер биринджи тавшан къачып къуртулса, огълу дигерини атып ольдюрмегендже, эвге къайтмай эди. О, Рустемге къуру ве къатты топракъ устюнде тавшан излери тапмакъны... дагъда кунъдюз чешит къушларнынъ сеслерини ве гедже вахший айванларнынъ давушларыны айырды этмекни³ огреткен эди.

Рустемни меракъландыргъан шей тек ав дегиль эди. Онынъ энъ севимли мешгъулиети — ат чапув. Энъ зевкълы ат чапувлар той кунълеринде ола тургъан. Меметнинъ той куню таин этильди⁴.

Мусафирлер чокъ топланды. Къомшу Гъавр коюнден, энъ намлы атларгъа минип учъ йигит кельди. Лякин Рустем тынч эди. Учъ кунъ ве учъ гедже озюнинъ Акъ-Табаныны беследи, узакъ месафелерге чаптырып, нефес алувыны динъледи.

Къошу оладжакъ куню, азбаргъа чыкъарып, къашагъа ве чётки иле темизледи, къуйругъыны ве джалларыны сабунлап ювды, къурутты, къуйругъыны орьди ве къыскъа этип туюмлеп багълады. Уйле авгъан сонъ, йигитлер Джума-Джами артындаки аралыкъта джыйыла башладылар. Рустем аякъларына Фикретнинъ чызмаларыны, башына озюнинъ къаракуль къалпагъыны кийди ве Акъ-Табангъа атланып кетти. Къартлар, яшлар къуйругъы туюмлы, аджайип къыяфетли⁵ аткъа ве йигитке сукъланып, козь этмекте эдилер. Къошуларгъа алышыкъ Акъ-Табан, дюгюн зияфети девам эткен эвнинъ къапусына якъынлангъанда, эеджанланды, киббар башыны къакъкъалап, де огге атылды, де кери чекильди, де арт аякълары устюнде тикленди.

¹ хышымлы тербие — къатты тербие, серт тербие

² усулны бутюн титаматынен — толусынен

³ айырды этмекни — фаркъ этмекни, айырмакъны

⁴ таин этильди — бельгиленди

⁵ аджайип къыяфетли — дюльбер, гузель корюнишли

Тезден чалгъыджылар, сонъра мусафирлер, сокъакъкъа чыкъып, чешмеге догърулды, мейданда тургъан йигирми дёрт атлы йигитни муасарагъа алдылар¹. Атлылар, учер-учер олып тизилерек, давул ве зурна давушлары алтында почта ёл бетке ёнедилер.

Экинди намазы² якъынлагъанда, койнинъ ашагъысындан, почта ёл беттен, аталакъ-котелек олып, Мидат кельди.

— Къошу келе! Къошу!..

Музыка токътады. Эр кес Асма-Къую аралыгъы сонъундаки кичик къыр башына юурды.

Керчектен де, атлылар, Тарахчы Алининъ тютюн аранлары янындан кечип, койге якъынламакъта эдилер. Йигитлернинъ къайсы энъ огде, къайсы экинджи... ким артта къалгъан! Къыр устюнден эписи корюнмекте. Сокъакълар къошу левхасындан тесирленген сейирджилернинъ садасы иле толды.

— Джюгенини тарт, Вейс! Джюгенини!

— А-на Эреджеп!

— Рустем? Рустем къайда?

— Эй, Алла белянъны берсин!

— Эреджеп... Ёкъ, о дегиль экен.

— Ким?

— Эгильме, серсем! Ат ёрулыр, къафанъ ишлейми? Э-эй! Вейске котек керек. Ойле дызман ат устюнде артта къалмакъ...

Атлылар Экрем бейнинъ эви янындаки айланмадан кечти, мезарлыкънынъ къабургъасында почта ёлдан чыкъып, къыртыш бою, койнинъ ашагъы маллесине кирдилер. Олар тереклер арасында гъайып олгъан арада, къыр тёпесиндеки адамлар бир агъыздан къычырдылар:

— Машшалла, Рустем! Аферин!

— Эбет, Рустем! Даа ким оладжакъ?

— Саладин агъа! Къайдасынъ? Огълунъ...

Текрар чешме мейданына къайтып кельген джемаат, бирден четке чекилип, атларгъа ёл ачтылар. Биринджи — Рустем липильдеп кечип кетти. Акъ-Табан копюклер ичинде эди. Экинджи — Велиша, Гаспар Халильнинъ огълу. Онынъ артыдан Вейс ве Экрем бейнинъ огълу Шевкет... ве дигерлери. Бираз кечкен сонъ, эки ат даа етип кельди, устьлеринде адамлары ёкъ эди. Еди атлылар асыл да пейда олмадылар — яры ёлда къалгъанлар.

Адамлар бири-бирине къарыштылар. Рустем, Вейс, Велиша, Шевкет ве дигер йигитлер Джума-Джами беттен кери къайтып кельдилер. Атлары эеджанлы, устьлеринден був чыкъмакъта. Де

¹ муасарагъа алдылар — тегерекке алдылар, сарып алдылар

² экинди намазы — акъшам намазы

сагъгъа атылалар, де солгъа. Яш бир ёсма Рустемнинъ ойнакълай берген атына якъын кельди, йигитке кичик къадифе ястычыкъ такъдим этти. Бу — къошуда гъалип кельген кишиге эди. Рустем, адет муджиби, ястычыкъны тишлери арасына къысты, достлары иле ат устюнде сокъакъ-сокъакътан юрди. Къызлар йигитлерге десте-десте чечеклер багъышлады, атларнынъ устюне гуллер септилер.

Салядин агъа ве Мидат дагъдан кузьнинъ сонъларында къайтып кельдилер. Лякин ишлери бирден бите къоймады. Учъ ай ичинде якъылгъан комюрни, койге кетирип, сатмакъ керек.

Бир кунъ саба Салядин агъанынъ хатирине алма ашламалары тюшти. О, бу ашламаларнынъ тамырларыны бир афта эвельси багъчада, чокъракъ янында, топракъ астына комип къойгъан эди. Шимди хатирине тюшти де, абдырап кетти. Оларны чокътан сачмакъ керек эди. Эсинден чыкъкъан. Кюрекни алып алель-аджеле багъчагъа кирди. Чукъурлар къазды, ичлерине кубре къойды, топракъ иле къарыштырды, ашламаларны отуртты, астларындаки топракъ пекинсин деп, аякъларынен текаран таптады, зайыфча сойларынынъ янашаларындан къазычыкълар къакъып, сыджымнен багълады. Бу ёрултыджы, агъыр ишнинъ акъкъындан кельген сонъ¹, бираз нефес алмакъ ичюн, джевиз тереги алтында отурды.

Мидат потюклери иле мердивен басамакъларыны тасырдата берип, онъа догъру ювурмакъта эди. Бабасынен юзь-юзге токъуштылар.

— Софада яткъан ким, баба? — деп сорады.

Эвнинъ юкъары къатына чыкъкъан мердивеннинъ астында, керчектен де адам ятмакъта эди. Устюнде къырмызы шертли галифе, аякълары уджунда хром чызмалар. Озю терен юкъуда. Башы астында кок шинель, шинельнинъ тюбюнден къылычнынъ сапы корюнмекте.

Салядин агъа ерде яткъан кишининъ юзюне теляшлы алда козь этти, ким экенини таныгъан сонъ, титрек сес иле:

— Рустем! Огълум! — дие къычырды. — Къайдалардан кельдинъ, огълум? Не вакъыт?.. — къарт онынъ омузларындан къучакълады, чекип аякъкъа турсатты.

Рустем де бабасыны къучакълады, юзюни онынъ сакъалына таяп, къальби ичюн энъ къыйметли дуйгъулар иле алыны-хатирини сорады.

— Къыйметли бабам! Сиз сагъ-селяметсинъиз... не гузель! Сизинъ ичюн не къадар къасеветлендим, бильсе эдинъиз!

Софадаки давушларны эшитип, Тензиле енге уянды. Тюп кетен кольмеги² иле ювурып чыкъты. Рустемни корьген сонъ, козьлерине инанмайып, токъталды, арекетсиз къалды... хайли

¹ акъкъындан кельген сонъ — битирген сонъ

² кетен кольмек — эвде токъулгъан басмадан тикильген кольмек

вакыт бакъып турды, ниает эллерини керип, огълуна ынтылды, оны багърына басты, нефеси тутулып-тутулып чыкты.

— Кельдинъми, огълум? Эки йылдан бери сенден хабер ёкъ. Эляк олдынъ белледик. Къайдаларда эдинъ, балачыгъым?

— Манъа ич бир шей олмады, — деди Рустем, анасыны тынчландырмагъа тырышып. — Севастопольден Ростовгъа кеттим. Сонъ Къызыл Ордугъа къошулдым.

— Къошулгъанынъ яхшымы, огълум?

Рустем кулюмсиреди.

— Яхшы, ана!

Мидат агъасынынъ боюнына сарылды, ичери кирген сонъ, миндер устюнде онынъ янашасында отурды. Рустемге севинчли ве гъурурлы козьлеринен бакъты.

— Ничюн софа ичине яттынъ? — деди о агъасына. — Тёпеге... озюнънинъ еринъе ничюн чыкъмадынъ? Мен бир озюм эдим.

— Геджеlein... сени раатсызламакъ истемедим, — деди Рустем тебескюмле.

— Ким иле кельдинъ? — деп сорады Салядин. — Мында алманлар, англизлер — эр кес келип-кетти. Озюнъ, огълум, кимлерденсинъ? Мен бу келип-кетиджилерден энди бир шей анъламайым!

Рустем бираз сусты, нелердир тюшюнди...

— Ва-ай! — Рустем эеджанле аякъкъа къалкъаракъ, къапугъа догърулды. — Мен ат иле кельдим. Хатиримден чыкты. Онъа ем бермек керек.

Мидат ат лакъырдысы эшиткенинен, еринден турып ахыргъа чапты. Салядин агъа да хошнут алда, огъулары артындан кетти. Ахыричинде юксек, тыгъыз, къара ат турмакъта эди. Мидат аякълары уджларында котерилип, атнынъ манълайындаки бир топ джалы астындаки къашкъасыны бакъты. Салядин атнынъ агъызыны ачып, тишлерини тешкерди, къурсагъынынъ астыны сыйпады.

— Иште, къошу чапмагъа ат... — деди о. — Бутюн волостьны енъмек мумкюн!

— Оны темизлемек керек! — деди Рустем. — Аркъасы устюне ятып авунлагъан, гъалиба. Гедже узакъ ёл юрди! — Дивардаки чюйге асылы мешин торба ичинден къашагъа ве чётки чыкъарды, атнынъ янбашыны къашагъалап башлады. Мидат деръал Рустемнинъ къолундаки къашагъагъа япышты.

— Бер, мен темизлейим!

— Бер! Бер онъа! — деди дюльгер Рустемге. — Аتكъа джаныны береджек¹.

Рустем къашагъаны Мидаткъа берди, къардашы атны эдинип темизлегенини коререк, севинди.

¹ джаныны береджек — гонъюльден севмек; севип бакъмакъ

Аферин, Мидат! — деди онъа, — Темизле де, сонъ сувар оны!

сырыкъ — узун таякъ
къафа — баш
къошу — *мында*: ат чапув ярышы
зияфет — лезетли ашларнен сыйлав
адет муджиби — адетиндже, адетке коре
киббар — озюни эр кестен юксек туткъан
такъдим этмек — бермек, багъышламакъ
хасиет — чизги, алямет
дызман — пек яхшы
ашлама — мейва терегининъ ашлангъан фиданы
сыджым — йип
мешин — ишленген тери
хошнут — мемнюн, къуванчлы
эдинип — тырышып
шерт — урба устюне тикильген ренкли ёлакъ

1. Салядин агъа огъуллаарыны насыл тербиелей эди? Оларгъа не огрете ве насыл хасиетлер ашламагъа тырыша эди?
2. Рустемни эр шейден зияде не меракъландыра эди? О, атыны къошугъа насыл азырлады?
3. Тойгъа азырланув ве къошу левхасыны ифадели окъуп, икяе этинъиз.
4. Бу саба Салядин агъа насыл ишлернен мешгъуль олды? Онынъ юрегини насыл ислер къаплады?
5. Рустемнинъ ана-бабасы ве къардашынен корюшюв левхасыны, роллерге болюшип, окъунъыз.
6. Икяенинъ эр бир къысмына серлева къоюнъыз.

Бу эсерде насыл миллий адетлернен таныш олдынъыз? Даа насыл меракълы миллий адетлерни билесинъиз?

1. *Аткъа джаныны береджек* ибаресини насыл анълайсынъыз?
2. Ашагъыдаки сёзлерге ве ибарелерге синонимлер тапып язынъыз: *козь этип турмакъ, алель-аджеле, аят сюрмек, зевкълы, теляшлы, давуш*.
3. «Салядин агъанынъ къорантасы» серлевалы беян язынъыз.

Озюнъиз бегенген бир левханы я да табият манзарасынынъ ресмини япынъыз. Бу ресимлернинъ конкурсыны кечиринъиз.

ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

ДЖЕЙМС ОЛДРИДЖ
1918

Джеймс Олдридж XIX асырнынъ белли англиз языджысыдыр. О, 1918 сенеси Австралияда ерли газета муаррирининъ къорантасында дюньягъа келе. Мельбурн шеэринде колледж битире. Йигирми яшында Лондонгъа келе ве мында озъ эдебий фаалиетини газета хадими оларакъ башлай. Экинджи джиан дженки вакътында Дж. Олдридж арбий газета мухбири оларакъ Авропа, Америка ве Азия мемлекетлеринде булуна. Озъ макъалелеринде фашизмнинъ инсанлыкъкъа зарарлыгъыны косътере. 1945 с. Олдридж Берлиш шеэринде олып кечкен дженкнинъ сонъки кунълерини озъ козьлеринен коре. Языджы «Намус иле» (1942 с.) ве «Денъиз къарталы» (1944 с.) биринджи романларыны фашизмге къаршы язды ве озюни, бу муреккеп тарихий вакъиаларнынъ шааты оларакъ, косътерди.

Дженктен сонъ Дж. Олдридж озю яшагъан девирнинъ муим вакъиалары — дженк ве дженкке олгъан мунасебети, дюньяда тынчлыкъ, эйилик ве зулумлыкъ, инсаниетлик акъкъында пек чокъ эсерлер яратты.

Олдридж, Мысыр мемлекетинде булунгъанда, «Копек-балыкълары коръфеzi» деген ерде, озъ омюрине хавфлы чешит сувасты левхаларыны телевизионгъа алды. Бу вакъиаларны о, «Сонъки дюйм» деген икяесинде тасвирледи. Эсас оларакъ, бу эсерде баба ве огъул арасындаки мунасебетлерни, бир-бирине садыкълыкъны косътерди. Эсерде кичкене Дэви бабасыны олюмден къуртаргъаны, бабасы исе, олюм алында олгъанына бакъмадан, озъ огъулчыгъыны тюшюнгени акъкъында икяе этиле.

Дж. Олдридж инсанлар бир-бирлерини урьмет этмек, эр бир ишке месюлиетлик иле янашмакъ, инсаниетнинъ келеджегини тюшюнемек кереклигини озъ иджадында косътерди.

СОНЪКИ ДЮЙМ

(Къыскъартылгъан)

I

— Бутюн меселе де догъру эсапламакъта, — деди Бен. — Учакъны догъурлагъан вакъытта, учакъ ве ернинъ арасындаки месафе алты дюйм¹ олмакъ керек. Бир фут² да дегиль, учъ фут да дегиль — тамам алты дюйм олмалы! Юксекче алсанъ, къонгъан вакъытта урулып, учакъкъа бир де-бир зарар кетирирсинъ. Пек алчакъ олса — къабарыкъ бир ерге урылып, чевирилирсинъ. Бутюн меселе — сонъки дюймде.

Дэви баш саллады. О, бу шейлерни энди биле эди.

— Коресинъми?! — деп багъырды бабасы. — Алты дюйм. Учакъ тюшип башлагъанда, мен бу сапны озюме таба чекем. Озюме таба. Мына бойле! — деген эди, учакъ, санки енгиль къар япалагъы киби, яваштан ерге тийди.

Сонъки дюйм! Бен аман моторны сёндюрди ве аякъ тормозларына басты — учакънынъ бурну тёпеге котерильди ве машина тамам сув янында токътады — сувгъа алты-еди фут къалгъан.

— Я мында асла бирев келеми? — деп сорады Дэви.

Бен, озъ ишинен мешгъуль олып, баланынъ сёзлерине дикъкъат

¹ дюйм — 2,54 см

² фут — 30,48 см

этмеге де вакъты ёкъ эди, амма суальни эшитип, башыны терс саллады:

— Ёкъ! Кимсе! Енгиль учакънен кельген — келир, ондан гъайры, башкъа кимсе келип оламаз. Машинада тургъан эки ешилъ чувалны алып кель, башынъны да къапат. Башынъдан кунеш кечип, манъа иш чыкъарма, тек бу етмей эди!

Дэви башкъа суаллер бермеди...

О, бабасы, акваланг ве сув астында лентагъа чыкъармакъ ичюн, киноаппарат азырлагъаныны дикъкъатнен козетип отурды. Бабасы тыныкъ сувда копек-балыкъларыны чыкъармагъа истей.

— Бакъ, сувгъа якъынлашма! — тенбиеледи бабасы...

Дэви денъизге бакъа, бельки бир шей корерим, дей. Лякин бир шей корюнмей. Тек сувнынъ устюнде тосат-тосат ава пускалары пейда ола.

Не узакъларда уфукънен къошулгъан денъизде, не де кунеш куйджорген кениш ялыда бир шей корюнмей. Дэви ялынынъ энъ юксек тарафындаки къум байырнынъ тёпесине тырмашып чыкъты. О, озъ артында базы ерлери тем-тегиз, базада исе бираз далгъалы чёльден гъайры, башкъа бир шей корип оламады. Къызгъан ава ичине синъип кетейткъан къырмазыджа ве, бутюн муит киби там-такъыр байырларгъа таба ялкъылдап, кениш чёль узангъан.

Онынъ тубюнде тек бир учакъ тура; кичик, кумюш «Остер»; мотор эп чытырдап, сувумагъта. Дэвини сербестлик дуйгъусы сарып алды. Чевре-четте юз мильгедже бир джан ёкъ. О, учакъта отурып, эр шейни дикъкъатнен бакъа биледжек...

Бен, аркъасынен мерджангъа таянып, ава келювини незарет эткен клапаннен огъраша. О, пек теренге тюшмеди, йигирми футтан зияде дегиль, амма клапан яхшы чалышмай, шунынъ ичюн аваны бар кучюнен сувурып алмагъа меджбур ола. Бу исе эм къыйын, эм хавфлы. Копек-балыкълары чокъ, амма олар якъынлашмайлар. Оларны кадрда кереги киби тутып къалдырмасы ичюн зарур месафеге балыкълар кельмейлер. «Емектен сонъ» оларны якъынджа чагъырмакъ керек. Бу макъсатнен Бен ат баджагъынынъ ярысыны алып кельди; оны целлофангъа сарып, ялыда къумгъа комъди.

— Бу сефер оларны учъ бинъ доллардан эксикке чыкъармам, — деди Бен озъ-озюне, пуффулдап ава пускаларыны чыкъараракъ.

Телевизион компаниясы копек-балыкълары акъкъындаки фильмнинъ эр бир беш юз метри ичюн бинъер доллар ве чёкюч-балыгъы кадрлары ичюн айрыджа бинъ доллар төлей. Лякин бу ерлерде чёкюч-балыкъ ёкъ. Мында хавфсыз учъ дане буюк копек-балыгъы ве бенекли мышыкъ-копек-балыгъы ялдап юре. Мышыкъ-акуласы да уфакъ дегиль, о, кумюш киби йылтырагъан къумгъа якъын, мерджан ялыдан авлакъта, тап тютте кезине. Копек-балыкъларыны джелъп этмек ичюн, пек арекетчен олгъаныны Бен анълай, амма шимди оны

мерджан обалары астында яшагъан къартал-балыкъ меракъландыра — онынъ ичюн де беш юз доллар төлейлер...

Шимдилик о, тек бунъа иришип олды. Копек-балыкълары емектен сонъ да, бир ерге кетмезлер. Бен аваны сакъламакъ керек, чюнки мында, ялыда баллонларны аванен толдурмакънынъ чареси ёкъ. Бен, чевирилир экен, онынъ аякълары янындан копек-балыгъы шытырдап кечкенини абайлады. О, къартал-балыкъны чыкъармакънен мешгъуль олгъан вакъытта, копек-балыкълары онынъ артына кечкенлер.

— Ёкъ олунъыз мындан! — деп кычырды о, буюк ава пускаларыны чыкъараракъ.

Бу, шамата балыкъларны урькютсе керек, олар ялдап кеттилер. Къум акулалары тюпке тюштилер, «мышыкъ» исе, инсаннынъ арекетлерини козетерек, Беннинъ янында къалды. Бойлесини кыгычрмакънен къоркъутамазсынъ. Бен аркъасынен мерджанларгъа таянды ве ташнынъ сюрю уджу элине баткъаныны сизди. Лякин о, тёпеге котерильгендже, «мышыкъ»тан козьлерини алмады. Атта шимди де, яваш-яваш онъа якъынлашаяткъан «мышыкъ»ны козетмек ичюн, башыны сув астындан чыкъармай. Бен денъизден котерильген обанынъ тар төпесине арт-артына кетти, сонъ чевирильди ве, сонъки дюймни кечип, ниает, хавфсыз ерге чыкъты.

— Мен бу бешаретни ич де бегенмейим! — деди о, ачувнен, агъызындаки сувны туюкуп.

Ве онынъ төпесинде тургъан баланы тек шимди абайлады. Бала олгъаныны бутюнлей унуткъан. Айткъан сёзлери кимге айт олгъаныны да анълатмагъа истемеди.

— Къум туюнде сакълангъан сабалыгъымызны чыкъар да, учакънынъ къанаты астында, талдада софра донат. Манъа буюк юзьбезни атчы.

Дэви бабасына юзьбезни узатты. Бен такъыр, сыджакъ топракътаки омюрине шукюр этмеге меджбур олды. О, бу ишни бойнуна алып, буюк ахмакълыкъ япкъаныны сезе эди. О, огренильмеген трассалар боюнджа яхшы учуджы, сувасты киноаппаратнен копек-балыкълары пешинден къувалагъанына севинген насылдыр сергузешт дегиль эди. Эр алда, бойле иш тапылгъаны да яхшы...

Онъа аджеле вакъытта чокъча пара къазанмакъ керек эди ве, иште, бойле имкян пейда олды. Шимдилик буюк акъча къазанмакънынъ башкъа ёлу — ёкъ.

— Я биз мында олгъанымызны бирев билеми? — деп сорады Дэви, юкюдан терлеп тургъан ве кене сув астына кетмеге азырланаяткъан бабасындан.

— Не ичюн сорайсынъ?

— Бильмейим. Сорадым, иште...

— Сен кѳоркѳма, — деди Бен, бираз сертейип. — Санѳа бир шей олмаз.

— Ель котериле, — деди Дэви, эр вакѳыттаки киби, яваш ве джиддий сеснен.

— Билем. Мен сув астында ярым саат олурым. Сонѳ котерилип, янѳы плѳнка кѳояджаѳым ве кене он дакѳкѳаѳа тюшеджегим. Сен озюнѳе бир иш тап. Кѳармакѳларынѳны нафиле алмаѳансынѳ, балыкѳ тутар эдинѳ.

«Онѳа кѳармакѳларны хатырлатмакѳ керек эди», — деп тюшюнди, йыртыджы балыкѳларны джелѳп этеджек ат баджаѳыны алып, сувѳа чомѳан Бен. Эт кесегини ярыкѳ тюшкен мерджан пытаѳы устюне кѳойды, камераны исе тѳпеликте ерлештирди. Сонѳ, тез алып кѳачмасынлар деп, этни телефон телинен мерджан пытаѳына баѳлады.

Бу ишлерни битирген Бен, озюни сырттан кѳорчаламакѳ ичюн, эт турѳан ерден он фут авлакѳта, сай бир чукѳурда ерлешти. Копек-балыкѳлар озьерини чокѳ беклетмейджегини биле эди.

Мерджанлар битип, кѳумлукѳ башлагѳан кумюш бошлукѳта энди беш йыртыджы пейда олды. О тюшюнгени киби де олды. Копек-балыкѳлары, кѳан кѳокѳусыны сезип, аман бу ерге ашыкѳтылар. Бен турѳан еринде кѳатып кѳалды, нефес алѳан вакѳытта исе, ава пускалары патлап, балыкѳлар уркѳемеси ичюн, артынѳаки мерджанѳа ава клапаныны тирей.

— Келинѳиз! Якѳынджа! — деп балыкѳларны эриштире.

Оларны давет этмекнинѳ заруры да ѳкѳ эди я. Олар, сюрюнен келип, этке атылдылар. Огде энди таныш бенекли «мышыкѳ», онынѳ артындан айны бойле джыныслы, амма бираз уфакѳча эки-учѳ балыкѳ якѳынлашмакѳта. Олар ялдамайлар, атта кѳанатлары кѳыбырмай, куль ренкли ракеталар киби учалар. Олар, этке якѳынлашып, сурѳатларыны денѳиштирмей, бираз четке бурулдылар ве этни парча-парча кѳопардылар.

О, плѳнкаѳа эр шейни: балыкѳларнынѳ мензильге еткенлерини; тишлери агѳыргѳан киби, агѳызларыны худжурлы ачкѳанларыны; омюринде даа корѳмеген, энѳ пис манзара — сѳзлернен иѳаде этильмейджек ачкѳозлюкнен тишлегенлерини чыкѳарды.

— Ах сиз, пислерни! — деп сѳгюнди о, агѳызыны ачмайып. Сув астында чалышкѳан эр бир инсан киби, о, олардан нефретлене ве пек сакѳына, лякин оларны сейир этмектен вазгечип оламай.

Олар кене кѳайтып кельдилер, амма камераѳаки плѳнка энди биткендир. Демек, онѳа ерге чыкѳмакѳ, камераѳа янѳы тасма кѳойып, тездже кѳайтып кельмек керек оладжакѳ. Бен, камераѳа козѳ ташлап, плѳнка биткенине эмин олды. Козѳлерини котерип, бакѳса, не корѳсин — душманджасына арекет эткен «мышыкѳ» доѳру онѳа таба келе.

— Кет! Кет! Кет! — деп кычырды Бен ава кельген ичекнинъ ичине.

«Мышыкъ», сурьатыны эксильтмей, бир тарафына бираз янтайды ве Бен шимди о, уджюмге атыладжагыны анълады. Бен, къоллары ве кокюси озю алып кельген эт парчасындан чыбыргъан къангъа былангъаныны, тек шу анъ абайлады. Бен озъ ахмактылыгына лянетлер кетирди. Амма озъ-озюни сёгмеге артыкъ вакъыт да ёкъ, файдасы да. О, «мышыкъ»къа къаршы киноаппаратны котерди.

«Мышыкъ»нынъ вакъты зиядедже эди, камера онъа тек тийип кечти. Ёыртыджынынъ ян тишлери Беннинъ сагъ къолуна сапланып, аз къалды кокюсине батмагъа, амма экинджи къолундан устра киби кечтилер. Къоркъу ве агърыдан къолларыны саллай башлады; акъкъан къаны аман сувны быландырды, о, артыкъ бир шей корьмей ве ёыртыджы шимди кене уджюм этеджегини сезе. Аякларынен урып, аркъагъа чекильген Беннинъ аякларындан устра кечкен киби олды; джан-аляметинен арекет эткен Бен мерджан чытырманлыкларына сарылып къалды. О, ава кельген ичекни тюшюрмейим деп, оны сагъ элине алды. Онынъ устуне уфакъча даа бир ёырткъыч атылгъаныны корип, оны бар кучюнен аякларынен тепти ве артына чевирильди.

Бен сув устуне чыккъан къаянынъ кенарына урулды, зар-зорнен сувдан чыкты ве, къангъа быланып, къумгъа ёыктылды.

Бен, озюне кельген сонъ, не олгъаныны аман хатырлады, амма эссиз не къадар яткъаныны ве сонъ не олгъаныны анъламай эди.

— Дэви, — деп чагырды о.

Къайдандыр тёпеден огълунынъ сеси эшитильди. Беннинъ козьлери пуслу, демек, даа озюне келип оламай. Башы узеринде баланынъ дешет толу бетини корьген Бен эссиз бир къач анъ яткъаныны анълады. Онынъ кыбырдамагъа биле чареси ёкъ.

— Мен не япайым? Санъа не олгъаныны коресинъми? — деп кычырды Дэви.

Бен, эсини башына топламакъ ичюн, козьлерини къапатты. Учакъны артыкъ айдап оламайджагыны анълады; къоллары къуршун киби агъыр ве атеш киби яналар, аякларыны кыбырдадып оламай, эр шей, санки, пус ичинде.

— Дэви, — деди Бен, козьлерини ачмайып. — Аякларыма не олгъан?

— Сенинъ къолларынъ... — деген Дэвининъ къалтырагъан сесини эшитти, — къолларынъ яралангъан, дешет!

— Билем, — деди Бен ачувнен, тишлерини сыкып. — Аякларыма не олгъан, дейим?

— Бутюн къан ичинде, олар да яралангъан...

— Пек яралангъанмы?

— Э, амма къолларынъ киби дегиль. Мен не япайым?

Бен эллерине бакъты — сагъ эли бутюнлей къопарылгъан, тек териси салынып къалгъан, къан деерлик акъмай. Сол эли чайналгъан эт парчасыны анъдыра ве пек къанай; о, акъкъан къанны токътатмакъ ичюн, элини буклеп, омузына таба чекти ве кескин агърыдан ынтырданды.

Вазieti пек фена олгъаныны анълады.

Амма бир шей япмакъ керек: эгер о, ольсе, бала янгъыыз къаладжакъ, буны тасавур этмек биле къоркъунчлы. Бу — онынъ шимдики вазietetинден де бетер вазietet. Кунеш эр ерни бутюнлей куйдюрген бу улькеде баланы, эгер тапсалар биле, вакъытында тапып оламазлар.

— Дэви, — деди о къатиетликнен, зорнен эсини топлап, — мени динъле... Меним кольмегимни ал, оны йырт ве сагъ къолумны багъла. Эшитесинъми?

— Э.

— Сол къолумны, къан токътамасы ичюн, яраларнынъ тёпесинден сыкътырып багъла. Сонъ элимни омузыма чектирип багъла. Кучюнъ еткени къадар, сыкътырып багъла. Анъладынъмы? Эки къолумны да багъла.

— Анъладым.

— Сыкътырып багъла. Башта сагъ къолумны, ярасыны да къапат. Анъладынъмы? Анъладынъмы, дейим санъа...

Бен огълунынъ джевабыны эшитмеди, чюнки кене эсини джойды, амма бу сефер эссиз алда чокъ вакъыт ятты. Озюне кельгенде¹, огъланчыкъ онынъ сол къолунен огъраша, огълунынъ ап-акъ кесильген бети къоркъудан къыйышкъан, о, озъ вазифесини джесюрликнен эда этмеге тырыша эди.

— Дэви, бу — сенсинъми? — деп сорады Бен ве айткъан сёзлери анълашылмагъаныны озю эшитти. — Огълум, динъле, — девам этти о, зар-зорнен. — Кене эсимни джоя билем, шунынъ ичюн мен санъа эр шейни бир кереден айтмалым. Чокъ къан гъайып олмамасы ичюн, къолларымны яхшы этип багъла. Аякъларымны бир низамгъа кетирип, аркъамдаки аквалангны чыкъарып ал. О, мени богъа.

— Мен чыкъармагъа тырыштым, — деди Дэви тюшкюнлик сеснен. — Лякин беджерип оламадым, насыл чыкъараджагъымны бильмейим.

— Чыкъармакъ керек, анъладынъмы? — Бен баланынъ устюне адеттеки киби къычырды, амма шу анъ анълады ки, озюни де, баланы да къуртараджакъ бирден-бир умют бу — Дэвини мустакъиль тюшюнмеге, япаджакъ ишини эминликнен япмагъа меджбур этмек. Буны огълангъа, насыл олса да, анълатмакъ керек.

— Огълум, мен санъа айтайым, сен исе анъламагъа тырыш. Эшитесинъми? — Бен озъ-озюни зорнен эшите эди ве атта агърысыны,

¹ озюне кельгенде — айынгъанда, эси башына кельгенде

бир саниеге олса да, унутты. — Сен, гъарип балам, эр шейни озюнъ япмагъа меджбурсынъ, не чаре, бойле алгъа тюштик, иште. Сенинъ устюнъе къычырсам, джанынъ агъырмасын. Шимди джан агъырмагъа сыра тюшмей. Бунъа къулакъ асма, анъладынъмы?

— Э, — деп баш саллагъан Дэви бабасынынъ сол къолуны багълай ве онынъ айткъанларыны эшитмей эди.

— Аферин! — деп, Бен сабийге гонъюль береджек ола, амма бу шей онынъ къолундан кельмей. О, баланынъ гонълуне ёлны насыл этип тападжагъыны бильмей, амма оны мытлакъа тапмакъ керек. Он яшындаки бала инсан акълына сыгъмайджакъ дереджедеки ишни япмагъа меджбур оладжакъ. Эбет, джаныны сакълап къалмагъа истесе. Амма эр шей озъ ёлунен кетмек керек...

— Белимдеки къушакънынъ арасындан пычакъны чыкъар, — деди Бен. — Аквалангнынъ бутюн тасмаларыны кес... Индже пычкыны ишлет, тездже олур. Сакът ол, бир еринъни кесме.

— Яхшы, — деди Дэви еринден туруп. О, озюнинъ къангъа булангъан эллерини корип, къоркъты, чырайы сиярды. — Эгер сен бираз башынъны котерип олсанъ, къушакъларнынъ бир данесини чекип алырым, мен оны чездим.

— Яхшы, арекет этерим.

Бен башыны котереджек олды ве тааджиplenди — къыбырдамагъа биле алы ёкъ. Бойнуны бураджакъ олып, кене эсини джойды. Бу сефер о, сонъу корюнмеген азапларнынъ тюпсюз къара чукъурына батты. Баягъы вакъыттан сонъ, яваш-яваш озюне келип, насылдыр енгиллик дуйды.

— Дэви, сенсинъми? — деп сорады о, узакълардан кельген сеснен.

— Мен устюнъдеки аквалангны чыкъардым. Амма аякъларынъдан акъкъан къан токътамай, — деди огъланчыкъ къалтыравукъ сеснен.

— Аякъларыма къулакъ асма, — деди Бен, козьлерини ачып. О, насыл вазиетте олгъаныны бакъмакъ ичюн, башыны котереджек олды, лякин кене эсини джояджагъындан сакъынды. О, аякъ устуне турмакъ бир четте турсун, атта отурып оламайджагъыны анълады, бала онынъ эллерини багълагъан сонъ, кевдесининъ юкълары къысмы да арекетсиз олды. Энъ кыйыны илериде эди, эр шейни тюшюнипташынмакъ керек.

Баланы къртара биледжек бирден-бир ишанч учакъ эди, эм оны айдамакъ да Дэвининъ бойнуна тюшеджек. Бундан башкъа, уют де ёкъ, чаре де ёкъ. Амма энъ эвеля яхшы тюшюнмек керек. Сабий къоркъмасын. Эгер Дэвиге, сен учакъны айдайджакъсынъ, деп айтсанъ, онынъ отю патлар. Буны онъа насыл айтмакъны тюшюнмек керек, онъа бу фикирни насыл еткизмели, энъ муими — оны къандырмакъ керек. Баланынъ дешет сарып алгъан анъына яваш-яваш ёл тапмакъ керек эди. О, огълуна дикъкъат иле бакъты ве онъа чокътан берли кереги киби бакъмагъаныны хатырлады...

— Балабан безни алып, меним яныма тѣше, мен онынъ устуне чевирилирим ве биз, къыйынлыкънен олса да, учакъкъа етермиз.

— Мен сени машинагъа миндирип оламам, — деди огъланчыкъ. Онынъ сесинде гъам-къасевет сезиле эди.

— Э-эй! — деди Бен йымшакъча олмагъа тырышып, амма бу онынъ ичюн буюк сынав эди. — Япып бакъмагъандже, неге икътидарлы олгъанынъны бир вакъыт бильмейсинъ. Сувсадынъмы, амма сув да ёкъ, э?

— Ёкъ, сувсамадым...

Дэви без кетирмеге кетти, Бен исе айны о тавурнен девам этти:

— Бир даа кельгенде, янымызгъа къутуларнен кока-кола алырмыз. Буз да алырмыз.

Дэви бабасынынъ янына безни тѣшеди; Бен бир тарафына чевирельмеге ынтылды, кокюси, къоллары, аякълары парчалангъан киби олды, амма, табанларынен къумгъа тирелип, безнинъ устуне ятты, эсини де джоймады.

— Энди мени учакъ тарафкъа тарт, — деди Бен зорнен эшитильген сеснен. — Сен чек, мен исе табанларымнен тирелип, ярдым этерим. Сарсынтыгъа къулакъ асма, энъ муими — тездже барып етмек!

— Я учакъны насыл айдайджакъсынъ? — деп сорады онынъ тёпесинде тургъан Дэви.

Бен козьлерини къапатты: шимди огълунынъ башында долангъан тюшюнджелерни тасавур этмеге истеди. «Учакъны онынъ озю айдамагъа меджбур олгъаныны бала бильмемек керек — къоркъудан отю патлар».

— Бу кичик «Остер»нинъ озю уча, — деди о. — Онъа тек ёлуны бельгилемек керек, бу исе къыйын дегиль.

— Амма сен къолларынынъны кыбырдатып оламайсынъ да. Козьлеринъ де ачылмай.

— Сен раатсызланма. Мен кёр-кёране де айдап олам, машинаны исе тизлеримнен идаре этерим. Сен токътама, тарт...

Олар чекише-чекише тёпеге котерильдилер. Дэви чеке, Бен исе эр дакъкъа эсини джоя ве, кене озюне келерек, табанларынен тирелип, итериле; эки кере ашагъы тыгъырып тюшти ве кене котерильдилер, ниает, учакънынъ янына келип етилер. Бен, машинанынъ къуйрукъ тарафына аркъасыны берип, отурмагъа арекет этти, этрафына козь ташлады, амма отурмакъ джеэннем азабы эди, эп эсини джоя...

— Энди, — деди о, къуругъан тилини зорнен айландырып, — учакънынъ къапысы янына таш обаламакъ керек. — Бираз раатлангъан сонъ, девам этти, — чокъча обаласанъ, мени кабинагъа миндирип олурсынъ. Копчеклер тюбюндеки ташларны ал.

Дэви аман ишке киришти, о, мерджан ташларыны сол къапу — учуджынынъ ери олгъан тарафкъа обалап башлады.

— Ёкъ, бу къапу янында дегиль, — деди Бен мукъайтлыкънен. —

О бир кѡапугѡа алып бар. Мен бу тарафтан минеджек олсам, манѡа дюмен кедер этер.

Огѡланчыкѡ бабасына шубели назар ташлап, гѡайретнен ишке киришти. О, пек балабан ташларны котереджек олгѡанда, Бен онѡа: — Котерме, агѡырлыкѡ этер, — деп тенбиеледи.

— Эгер бир ишни джанынѡны чыкѡармай, ичинѡни узьмей, кучюнѡе коре япсанѡ, омюрге истеген ишинѡни япа билирсинѡ, Дѡви, кобегинѡни тюшюрге, ашыкѡма... — деди бабасы зорнен эшитильген сеснен.

— Кѡаранлыкѡ тюшеджек де, — сесленди ишини битирген Дѡви.

— Кѡаранлыкѡ, дейсинѡми? — деп Бен козьлерини ачты. Юкѡугѡа далгѡанмы, я да кене эссиз яткѡанмы? — Бу — кѡаранлыкѡ дегиль. Бу хамсин ели эсе.

— Биз учып оламайджакѡмыз, — деди огѡланчыкѡ. — Сен бу алда учакѡны айдап оламазсынѡ. Эм ынтылма.

— Эх! — деди о, япма йымшакѡлыкѡнен, бу незакетлик оны даа зияде кедерлендире эди. — Эвге бизни ельнинѡ озю алып кетер.

Ель оларны эр анги тарафкѡа алып кете биле, тек эвлерине дегиль, шиддетли ельден олар ердеки не кѡонув бельгилерини, не аэродромны, — ич бир шейни корип оламазлар.

— Кѡана, — деди о, ве огѡланчыкѡ, оны кене сюйреклеп, кабинагѡа отуртмагѡа арекет этти, Бен исе, аякѡларынен тирелип, эп йылыша ве, ниает, мерджан ташларындан япылгѡан басамакѡнынѡ устюне чыкѡты. Энѡ кѡыйыны — огде, амма ял алмагѡа вакѡыт — ёкѡ.

— Кокюсимни безнен багѡла, учакѡкѡа мин де, мени чек, мен аякѡларымнен ярдым этерим.

Э-эй, аякѡларынен арекет этип олса эди! Бель кемигине бир шей олды, гѡалиба; ахыр-сонѡу оледжегине деерлик шубеленмей эди. Муими — Каирге етип, учакѡны насыл кѡондурмакѡ кереклигини балагѡа косьтермек эди. Буны япса, етер. Бу, онынѡ бирден-бир истеги, бирден-бир макѡсады эди.

Бу истек ве умют учакѡкѡа минмеге кучь берди; о, экиге букленген, эссиз алда сюйрекленип, машинагѡа кирди. Сонѡ о, балагѡа не япмакѡ кереклигини анѡлатмагѡа истеди, амма бир сѡз айтып оламады. Огѡланчыкѡны кѡоркѡу сарып алды. Онынѡ тарафына башыны чевирген Бен буны сизди ве бар кучюни топлап:

— Мен киноаппаратны сувдан чыкѡардыммы? Я да оны денѡизде кѡалдырдыммы? Сен корьмединѡми? — деп сорады.

— О, ашагѡыда, ялыда.

— Бар, алып кель. Плѡнка олгѡан кичик чантаны да ал, — деди ве сувастыны чыкѡаргѡан плѡнкасыны кунештен сакламакѡ ичюн, учакѡнынѡ ичине кѡойгѡаныны шимди хатырлады. — Плѡнка керекмей. Тек аппаратны ал...

— Бабанѡнынѡ чаресизлигини коресинѡми, э? — деди Бен ве озь

аджизлигини ачыкътан-ачыкъ бойнуна алгъанындан насылдыр мемнюнлик сизди. Ишозъ ёлуна минди, гъалиба. О, баланынъ гонълюне ёл тапа бильди. — Энди динъле... — О, кене терен къара чукъурларгъа тюшип, бир даа къайтып кельди. — Ишни озъ къолунгъа алмасанъ, олмайджакъ, Дэви. Башкъа чареси ёкъ. Динъле. Копчеклернинъ тюбюнде бир шей къалмадымы?

— Ёкъ, мен бутюн ташларны алдым, — деди Дэви. О, тишлерини сыкып, индемей отура.

— Бизни не саллай я?

— Ель.

Бен ель олгъаныны унуткъан.

— Дэви, не япмакъ кереклигини билесинъми? — деди о, яваштан. — Газнынъ сапыны бир дюймге чек, зияде олмасын. Бир кереден. Энди аягъынъны педальнинъ устюне къой. Яхшы. Аферин! Энди меним янымдаки къара дёгмени бур. Аферин! Энди ана о дёгмени бас, мотор кочъкен сонъ исе, газнынъ сапыны бираз даа чек. Токъта! Аягъынъны сол педальге къой. Мотор чалышып башлагъан сонъ, газны берип, ельге къаршы чевириль. Эшитесинъми? Башла! Моторны кочюр.

Дэви онынъ устюнден эгилеп, стартёрны кочюргенини анълады ве мотор акъсыргъаныны эшитти. «Мотор чалышмаздан эвель, сапны бир кереден чекмесе эди! Машалла! Догъру япты. Беджерди! Валлаи-билляи, беджерди!» — кокус кечирди Бен мотор чалышкъан сонъ. О, башсаллады ве зорукъкъанындан кене ярамай олды. Бен, огъланчыкъ, газ берип, учакъны айландырмагъа тырышкъаныны анълады. Сонъ насылдыр азаплайыджы шамата оны бутюнлей юткъан киби олды; сарсынтыларны сезип, эллерини котереджек олды, лякин котерип оламады ве моторнынъ кучлю гурюльтюсинден озюне кельди.

— Газны эксильт! — деп кычырды бар кучюнен.

— Яхшы! Ель учакъны айландырмагъа кедер эте де!

— Биз ельге къаршы турамызмы? Сен учакъны ельге къаршы чевирдинъми?

— Чевирдим, лякин ель бизни авдарыр.

О, учакъ, бешик киби, саллангъаныны сизди, тышкъа бакъмагъа истеди, амма котерилип, бир шей корип оламайджакъ; бутюн ишанчы балада эди.

— Тормозны ёлла, — деди Бен. Буны эвельден айтмагъа унуткъан экен.

— Олды! — сесленди Дэви. — Мен оны ёлладым.

— Эбет, ёлладынъ! Коръмей, беллейсинъми? Къарт ахмакъ... — деп Бен озюни сёгди.

Моторнынъ гурюльтисинден онынъ сеси эшитильмегенини энди хатырлады ве кычырып:

— Мени динъле! Бу пек къолай. Сапны озюнге таба чекип, оны

ортада тут. Эгер машина секирип башласа, зарарыёкъ. Анъладынъмы? Суръатны эксильт. Догъру тут. Машинаны ельге къаршы тут, мен айтмагъандже, сапны озюнге чекме. Башла. Ельден къоркъма...

Бен зорнен козьлерини ачып, де ашагъы, де юкъары саллангъан машинанынъ бурну устюнден назар ташлады. Буюк аэродромгъадже эки юз фут къадар месафе къалгъан, амма олар ойле тезликнен кетелер ки, мытлакъа оны кечип кетеджеклер. Эбет, кечип кетеджеклер. Дэви къоркъудан сапны озюне чеккенини Бен аман сизди.

— Чекме, мумкюн дегиль! — деп кыгчырды Бен. — Ашагъы бас.

Учакънынъ бурну тёпеге котерильди, суръат бир кереден эксильди. Бойле юксекликте ве бойле ельде суръатны джойсалар, олар парча-кесек оладжакълар.

— Ель! — деп кыгчыра огъланчыкъ, онынъ къатып къалгъан уфакъ бетчиги фаджиалы маскагъа чевирильген.

Бен сонъки дюйм якъынлашкъаныны ве такъдир бу огъланчыкънынъ къолунда олгъаныны биле...

Къонмагъа бир дакъкъа вакъыт къалды.

— Алты дюйм! — деп кыгчыра о, Дэвиге. Зорукъкъаны ве агърыдан Беннинъ зорнен айлангъан тили де шишкен, бетинден ашагъы исе сыджакъ козьашлар чыбырмакъта. — Алты дюйм, Дэви!.. Токъта! Даа эрте... — о, агълай.

Оларны ерден айыргъан сонъки дюймде Бен озюни тутып оламады; онынъ къальбини дешет сарып алды, бутюн вуджудыны олюм сарып алды ве онынъ артыкъ не лаф этмеге, не кыгчырмагъа, не де агъламагъа чареси ёкъ эди; о, тахтагъа таянды; онынъ козьлеринде, учакъ къонаджакъ къара ёл, тоз булутлары арасындан санъа таба чапкъан вакъыттаки баш айландырыджы бу сонъки къонув алдындаки къоркъу, озъ джаны ичюн къоркъу бар эди. Амма учакънынъ къуйругъы ве копчеклери ерге тийдилер — бу сонъки дюйм эди. Ель учакъны саллады, о, токъталып ерде бир кере айланды, сонъ исе бир ерде къатып къалды. Сукюнет тюшти.

Къулакъларны охшайыджы сукюнет! Теселли! Бен бу шейлерни эшитти, бутюн вуджудынен сизди! О, сагъ къаладжагъыны анълады — о, олюмден къоркъа ве теслим олмагъа ич де истемей эди.

— Дэви, насыл? Аджайип олды, э? — деди Бен чекинген сеснен.

Дэви баш саллады.

копек-балыгъы — *рус.*: акула

чёкюч-балыгъы — *рус.*: рыба-молот

къартал-балыгъы — *рус.*: орляк

мерджан — *рус.*: коралл

абайлады — сизди, коръди

1. Метинни ифадели окъунъыз, Бен насыл ишнен огъраша эди?
2. Бенни бойле хавфлы ишнен огърашмагъа не меджбур этти?
4. Беннинъ сув астында мышыкъ-копек балыгъынен тутушув левхысыны озъ сёзлеринъизнен икяе этинъиз.
5. Къараманларгъа хасиетнаме беринъиз. Бу икяеде Беннинъ насыл хасиетлери тасвирленген? Девининъ арекетлерине насыл къыймет кесесинъиз? Бу эсер парчасы сизде насыл теэсуратлар догъурды?

1. *Къоркъу сарып алды, сербетлик дуйгъусы* ибарелерининъ маналарыны аңлатынъыз.
2. Метинде расткельген балыкъларнынъ адыны язып алынъыз.

«Агъыр вазиетте инсаннынъ арекетлери» мевзуда субет кечиринъиз.

СЮРГЮНЛИК ДЕВРИ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН

**ЭШРЕФ
ШЕМЬИ-ЗАДЕ
(1908 — 1978)**

Къырымтатар халкъынынъ танылгъан шаири Эшреф Шемьи-заде Кезлев шеэринде оджа къорантасында догъды. О, балалыкътан эдебияткъа авеслене, халкъ агъыз яратыджылыгъыны топлай ве огрене. Байрамларда, джыйынларда халкъ йырларыны, чынъ ве манелерини динълеп, зевкълана.

Лякин омюр Эшрефке чокъ кульмей. Он учъ яшында олгъанда, бабадан оксюз къала. Яныкъ ве хорлукъ оны чокъ эзиетлей.

Башлангыч мектепни битирген сонъ, орта мектепте окъуй. Сонъра Москвадаки кинематография институтынынъ сценарий болюгини битире. Онынъ иджадий ёлу эрте башлай. 15—16 яшында олгъанда, биринджи шиирлери басыла. Зиядин Джавтобели Эшреф Шемъи-заде акъкъында ашагъыдаки хатырлав сатырларыны яза:

«Къырымтатар шиириетинде парлакъ ве, текрарланмайджакъ киби, излер къалдыргъан шаиримиз Эшреф Шемъи-заде эдебиятымызда танылгъан ве халкъ тарафындан урмет этильген шаирдир.

Биз Эшрефнен ильк оларакъ Акъмесджит шеэринде корюшкен, танышкъан, достлашкъан эдик. Бу достлукъ бутюн омрюмиз бою девам этти. О, энди «Козъайдын» журналынынъ кятиби, эдебий хадими¹ олып чалыша эди. Ильки корюшювимизде Эшреф мени озюне мефтюн этти. Шу кунъден башлап, экимизнинъ достлукъ багъымыз узюльмеди. Бу якъынлыкъ экимизнинъ сыкъ-сыкъ корюшмемиз ичюн онъайтлы эди. Базы кунълери уйле вакътында къаршыдаки шеэр багъчасына кире, раатлана, балалыкътан эдебияткъа олгъан авеслигимизни икяе эте, ильк бейитлер, шиирлеримизни хатырлай эдик. Онынъ джеп дефтеринде янъы язылгъан сатырлары, эсерлери де ола тургъан, оларны меракънен манъа окъуй эди. Эшреф Шемъи-заде къырымтатар халкъынынъ тарихыны, медениетини, эдебиятыны, тилини темельден биле² эди, рус тилини мукеммель огренген, рус эдебиятынен де яхшы таныш эди».

Э.Шемъи-заде «Козъаш дивар» ве «Алиме» поэмаларыны ве даа чокъ шиирлер яза. Шаир чынълар, манелер, масаллар, риваетлерни яхшы биле ве олардан кенъ файдалана.

«Озбекистан балладасы» эсеринде меджаз (метафора) усулы вастасынен къырымтатар халкъынынъ сюрдюнлик фаджиасы косътериле. Эсерде тасвирленген сакъсавул терегининъ башына тюшкен белялар къырымтатар халкъынынъ сюрдюндеки аджыныкълы, агъыр алыны анъдыра.

Сакъсавул пытагъы дженнетдайын кошеде озюни бахытлы сезмей. О, ватан асретлигини чеке, озюнинъ сахрасыны, «сувукъ, титис» ювасыны арз эте. Шаир кинае усулынен, сакъсавул пытагъынынъ образы вастасынен къырымтатар халкъынынъ такъдири, арзуларыны акс этти.

«Озбекистан балладасы» язылгъан девирде сюрдюнлик фаджиасы акъкъында язув ясакъ эди. Шаир, кинае усулыны къулланып, халкънынъ эм озюнинъ дуйгъулары ве арзусыны ифаде этти.

«Алиме» поэмасында шаир къырымтатар халкъынынъ федакар къызы, белли разведкаджы Алиме Абденнанова ве онынъ

¹ эдебий хадим — *мында*: бедий метинни неширге азырлагъан адам (ишчи)

² темельден биле — *мында*: терен, яхшы биле

сафдашларынынъ къараманлыкълары ве азатлыкъ, Ватан огърунда эляк олгъанлары тасвирлене. Поэмада, баарь гулю киби дюльбер, назик, Ватанына, халкъына садыкъ, челик киби ирадели, чыдамлы яш дживан къызнынъ джанлы образы яратылгъан.

Разведкаджылар мектебинде азырлыкъ кечкен сонъ, Алимени арбий вазифенен Къырымгъа ёллайлар. Алиме Керчь этрафындаки Джермай Къачыкъ коюнде гизли группа тизе. Оларнынъ макъсады немселер акъкъында муим малюмат топламакъ ве душмангъа къаршы зарар кетириджи арекетлер япмакътан ибарет эди. Алиме ве онынъ сафдашлары гестаподжылар къолуна тюшелер, чешит кыйналувларгъа огъратылалар. Поэмада шаир, Алименинъ гестаподжылар къолунда кыйналувларыны, озюни къараманджа тутувуны тасвир эте. Алиме экинджи джиан дженкининъ белли къараманлары сырасына кирди.

Шаир Шемьи-заде «Алиме» поэмасында окъуйджыларгъа яныкъ, къайгъы ве гъурур толу сёзлернен мураджаат эте:

Эй, яш ана, яш келинлер!
Халкъымызнынъ ифтихары
Алименинъ акъкъычюн...

Янъы дюнья юзю корьген
Къыз балаларынъызгъа
Алиме деп, ад беринъиз
Алимемиз ашкъына.

Онынъ азиз ады да...
Ер юзюнде акъ, адалет,
Тенълик ичюн урушсын!
Азиз руху, яш несиллер
Юрегине авушсын!

1. Э. Шемьи-заде ве З. Джавтобели арасындаки достлукъ акъкъында икяе этинъиз.
2. Э. Шемьи-заде насыл эсерлер ве не акъкъында язды?
3. Не ичюн халкъымыз озь шаирини буюк севги ве урметнен хатырлай?

ОЗЪБЕКИСТАН БАЛЛАДАСЫ

«Къургъакъ иль» деп, намы кеткен
Къадим Хива илинде,
Къаракъумнынъ джалын бурккен¹
Къызгъын, къавракъ чёлюнде,
Барханларнынъ ортасында,
Ёлдан-ыздан кенарда,
Осе эди бир сакъсавул
Озь башына тенада.
Догъып-осип корьгени — тек
Акъчилъ, сары кок юзю,
Къум бораны, тоз бораны
Геджеси ве кунъдюзи.
Тамырлары арасында
Тек йыланлар сызгъырша,
Къум устюнде бир-биринен
Къаракъуртлар кырылша.
Бир кунъ, кунеш яман якъып,
Яндыргъанда сахраны,
Уфукътаки ойнакъ сагъын²,
Анъдыргъанда дерьяны,
Янъгъызлыкътан джаны янъган
Сакъсавул, пек ынджынып,
Танърисине опыке эте,
Такъдирине аджынып:
«Догъдым, осьтим шу къумлукъта,
Бир акъар сув корьмедим,
Отти омрюм янъгъызлыкъта,
Яшав недир бильмедим.
Ич бир къушчыкъ, далларыма
Къонып, дердин тѣкмеди,
Ич бир инсан, колеткемде
Отурып, джал этмеди³»
Деп, окюне, тасалана
Сакъсавул озъ-озюне...
Шу арада кунъбатыда
Барханларнынъ устюнде
Пейда ола паттадакътан

¹ джалын бурккен — пек сыджакъ

² сагъын — сахрада козьге корюнген, лякин акъикъатта олмагъан голь

³ джал этмеди — раатланмады

Бир кочъмеджи керваны.
Сес-шамата толып къала
Къумтепенинъ эр ягъы.
Байгъуш терек: «Мурадыма
Ириштим, — деп, севине, —
Махлюкъларнынъ энъ анълысы
Буюрды, — деп, — эвиме».
«Энъ анълылар» алмай-бермей,
Алып балта, курекни,
Тутуналар абрамагъа гъарип терекни.
Бизнинъ сакъсавулны, тамырындан
Талынаджек балталап,
Джемий чыкъкъан агъачыны
Тюелерге аркъалап,
Джуръдек керван агъыр-сабыр
Бухарагъа ёл тута,
(Бу вахшийлик йыланларны
Инлеринден къачырта).

Бухарада одун кесат¹,
Бухара зар къорайгъа²...
Керван башы сакъсавулны
Сата бай бир наввайгъа.
Наввай да о агъачларнынъ
Барын якъа тандыргъа,
Тек бир тегиз пытачыкъны
Откъа атмай, къалдыра.
Алып кире пытачыкъны
Озюнинъ гуль багъына,
Багълап къоя, къазыкъ этип,
Бир гультерек талына.
Айлар оте, йыллар оте,
Кузь артындан къыш келе.
Омюр тюшдай кечип кете,
Бааръ келе, яз келе.
Сельбилернинъ талдасында,
Дженнетдайын бир ерде,
Демев болып, тура пытакъ
Гъонджелерге, гуллерге.
Артыкъ оны ызлы боран
Къум ичинде чайкъатмай,

¹ одун кесат — одун къытлыгъы, одун азлыгъы

² зар къорайгъа — чалы-чырпыгъа мухтадж

Такъырларнынъ сыджакъ ели,
Нефесини къаплатмай.
Гедже-кундюз янчыгъында
Арыкъ акъа, шырылдап,
Этрафында къарылгъачлар
Учушалар, чырылдап.
Къокъу сача янындаки
Гуль, мелевше, сумбуллер,
Хош эзгинен шенълендире
Эшлерини бульбуллер...
Эр ер кейфте, иш ве назда,
Эр шей ширин юкъуда.
Эр осюмлик зевкъта, азда,
Тек сакъсавул къайгъыда.
Сакъсавулнынъ дерди буюк,
Озю кичик олса да,
Хырпалангъан гонълю куюк,
Тыштан кулип турса да,
Эркетайлар ортасында
Озюн сезе огийдай,
Арабанынъ копчегинде
Он учюнджи кегийдай.
Бильмей байгъуш — залым фелек
Даа нелер азырлай...
Озю исе хаялында
Эр дакъикъа арызлай
Алты ай яз къакърап яткъан
Кийик, санърав сахрасын.
Алты ай къыш бузлап яткъан
Сувукъ, титис ювасын.
Къум устюнде эркеленген йыланларны сагъына,
Шайтан-тойдан океленген
Боранларны сагъына.
Истей тувгъан сахрасыны
Бир кере даа корьмеге,
Янса биле, шу сахрада,
Янып, кульге дёнмеге¹.
Дар дюньяда бир арзусы —
Шу къаргъышлы ювасы,
Шу къаргъышлы къум дерьясы...
Ах сен, дама дюньясы!..

¹ кульге дёнмеге — янып гъайып олмагъа

вахшийлик — джанаварлыкъ, зулум
окюнмек — ынджынмакъ
акъчиъ — агъаргъан, тюссюз, ачыкъ тюсю
паттадакътан — апансыздан
сахра — къумлукъ, къургъакъ ер
байгъуш — *мында*: гъарип
махлюкъ — *мында*: инсан
ин — къоба, юва
кочъмеджи — кочип юрген
демев — тиреме, таяма
кегий (кегей) — копчек ичиндеки пармакълар
санърав — титис, къоркъунч
дама — уют, ишанч
фелек — такъдир, талий
наввай (*узб.*) — фурунджы

1. Сахраны тасвир эткен сатырларны тапып окъунъыз. Козюнъиз огюнде насыл левха джанлана?
2. Сакъсавулнынъ опыкеси акълымы?
3. Апансыздан сахрада кимлер пейда ола? Сакъсавулгъа бу вакъиа насыл тесир эте?
4. Не ичюн йыланлар юваларындан къачалар?
5. Сакъсавул пытачыгъы, демев олып, насыл ерге тюше? Шу багъчаны тасвир этинъиз.
6. Не ичюн зевкълы багъчада сакъсавул озюни бахытсыз сезе?
7. Сакъсавулнынъ хаялына нелер келе? О, нени арызлай?

1. Бу эсернинъ эсас гъаесини озъ сёзлеринъизнен тариф этинъиз.
2. Сакъсавулнынъ такъдирини кимнинъ такъдиринен къыяс этмек мумкюн? Не ичюн шаир бу эсеринде кинае усулыны къуллаана?

Ашагъыдаки ибарелернинъ манасыны насыл анълайсынъыз:
сакъсавулнынъ дерди — буюк, хырпалангъан гонълю — куюк.

БАТАН КЪЫЗЫ

(Къыскъартылгъан)

1943 сенеси октябрь айынынъ сыджакъ куньлеринден биринде, Краснодар шеэри янындаки Пашков аэродромында эки яш къыз пейда олды. Оларнынъ бири орта бойлу юфкъа эндамлы¹, ири мавы козьлю, кестане тюс гурь сачлы дюльбер бир къыз эди. Сорагъанларгъа: «Адым Анядыр» — дей эди. Экинджи къызнынъ ады Инна эди.

Олар, уфакъ бир эвнинъ софасына кирип, къапу алдында токъталдылар. Экиси де пек эеджанлы эдилер. Бираздан оларны кабинетке чагъырдылар. Анда язы масасы башында отургъан серт чырайлы² адамнен козьме-козь расткелиштилер. Арбий адам еринден турды, кулюмсирегендай олды ве къызларнен селямлашты.

Арбий адам, креслодан котерилип, диваргъа асылгъан хаританынъ алдына кельди ве онынъ устюндеки пердени ачты. Бу — Керчь ярымадасынынъ харитасы эди. Арбий адам, бу харитадан Азов денъизи ялысы якъынындаки койлерни косътерип, Анягъа шойле деди:

— Мына бу ерде Джермай Къачыкъ кою булуна. Сизни анда ташлайджакъмыз. Сен, Аня, дженктен эвель бу койде яшагъан эдинъ. Тувгъанларынъ шимди де Джермай Къачыкъталар. Эвельде сен чалышкъан Ленинск де шу ерлерде булуна. Районынъызны яхшы билесинъ. Бизлерни Керчь ярымадасындаки немсе аскерлерининъ тургъан ерлери ве демир, таш ёлларында оларнынъ къатнашувлары меракъландыра. Топлагъан малюматларынъны бизге афтада эки кере хабер этерсинъ. Ярдымгъа ишанчлы адамларны джелъп этмеге тырыш, чюнки бир озюнге ишнинъ астындан чыкъмакъ зор олур. Сакът ол, конспирация къаиделерине риает эт. Мына санъа янъы весикъалар. Оларны, козь бебегинъ киби, сакъла.

Арбий адам Анянынъ элине немсе муурьлери урулгъан кягъытлар туттурды. Онынъ акъикъий ады — Алиме, сойады Абденнанова эди.

— Огъурлы ёллар олсун!

Алиме, койге келип тюшкен сонъ, тувгъанларыны ве танышларыны гизли тешкиляткъа джелъп эте башлады.

Бойледже, Алиме гизли антифашист тешкилятына темель къойды.

Алиме тарафындан мейдангъа кетирилген³ тешкилятта йигирмиден зияде адам бар эди. Яшлар гедже-куньдюз демир ве таш ёллардаки арекетни козетип тура эдилер. Эгер олардан бир группасы

¹ юфкъа эндамлы — арыкъ, назик беденли

² серт чырайлы — къаба юзьлю

³ мейдангъа кетирилген — тешкиль этильген

ёлдан кечкен эшелонны козьден къачырса, оны мытлакъ экинджи группасы коре ве, «Буюк топракъ»къа хабер этмек ичюн, Алимеге бильдире эдилер. Койлер арасы къатнамакъ къатиен ясакъ олса да¹, гизли тешкиятнынъ азалары ашайт ве илядж тапа, оларны Эски Къырым дагъларындаки партизанларгъа алып кете эдилер.

Эр шей ёлунда эди. Беля бекленильмеген ерден келип чыкъты. 1944 сенеси январь айынынъ орталарында Николай Белый къапатылды. Бу ирадесиз эриф, джеза ве атылуудан къоркъып, Кефедеки гизли тешкиятнынъ азасы олгъаныны айтты, ветанперверлерни туттурды.

Бир къач куньден Алиме, радист къыз Инна ве даа еди адам — Абдуракъип Болатов, Баттал Батталов, Хайрулла Мамбетджанов, агъа-къардаш Сафедин ве Джеват Эннановлар, Неджибе Баталова ве Васфие Аджиева къапатылдылар.

Оларны, бирер-бирер чагъырып, къоркъунч, инсан чыдап оламайджакъ джезаларгъа огъраттылар: пармакъларыны, къапу арасына къойып, сыкътылар, тенълерини атеште къыздырылгъан демир чубукъларнен якътылар, резина сопаларнен котекледилер.

Олар гизли тешкиятта даа кимлер барлыгъыны ве бу тешкият азаларынынъ кимлернен багълы олгъанларыны бильмек истедилер.

Гитлерджилернинъ джанаварлыкъларына бакъмадан, къапалылар агъызларыны ачмадылар, агъыр джезаларгъа къараманджа чыдадылар.

Джермай Къачыкъ гизли тешкиятнынъ азаларыны, Эски Къырымнынъ сыртындаки Агъармыш дагъынынъ этегине чыкъарып, аттылар. Бу адий адамлар Ватангъа сонъунадже садыкъ къалдылар.

Алиме бу гизли тешкиятнынъ ёлбашчысы ве фааль разведкаджы олгъаны ичюн, агъызындан сёз алмакъ мумкюн олмагъаныны анълагъан сонъ, бу федакяр къызны 1944 сенеси апрельнинъ он бешинджи куню Акъмесджит шеэринде аттылар.

Олар озъ жанларыны бугунъки бахтлы, сербест омрюмиз эшкъына феда эттилер. Алиме ве, онынъ киби, джесюр, федакяр ветанперверлернинъ азиз хатиреси, эбедий оларакъ, халкъымызнынъ юрегинде къалыр.

*Джемиль Сейдамет
Сулейман Асанов*

феда этмек — джаныны бермек, ольмек
джеза — *мында*: джанаварджа къыйнавлар

¹ къатиен ясакъ олса да — разылыкъ олмаса да

1. Бу икяеде тарифленген вакъиа не вакъыт ве не ерде олып кече?
2. Алименинъ тышкы корюнишини тарифленъиз.
3. Анягъа насыл вазифе бериле? Бу телюкели ишни насыл адамлар беджере билир? Анянынъ акъыкый ады ве сойады насыл эди? Не ичюн онынъ акъыкый ады денъиштирильди?
4. Не себептен бу ишни Алимеге буюрдылар?
5. Алиме онъа авале этильген вазифени насыл беджерип башлады? Тешкиляткъа кимлер кирди?
6. Гизли тешкилят азалары насыл ишлер беджере эдилер?
7. Гитлерджилер, тешкилят азаларыны къапагъан сонъ, олардан нени талап этилер? Оларны насыл джезаларгъа огъраттылар?
8. Бу къараманлар озъ джанларыны не огърунда феда этилер?
9. Алиме Абденнанова ве онынъ киби ватанперверлерни насыл сёзлернен хатырламакъ керекмиз?

Экинджи джиан дженки девринде хызмет эткен белли разведкаджылар акъкъында насыл китаплар окъудынъыз, я да кинофильмлер коръдинъиз? Бильгенлеринъизни икяе этинъиз.

Джесаретли, къатты ирадели, ишанчлы сёзлеринен джумлелер тизинъиз.

АЛИМЕ

(Къыскъартылгъан)

ИЛЬ ИНЪЛЕЙ

Бинъ докъуз юз къыркъ дёртюджи
Йылнынъ сувукъ феввали.
Къызыл Орду фашистлерни
Джебэ бойлап къувмакъта.
Азатлыкъкъа асрет
Ярым ада да озъ сиялы
Къуветинден медет беклеп,
Олип-талып турмакъта.
Там отуз ай — «СС»чилер
Къылынувы алтында,
Шеэр ве кой эалиси
Къан къуса, джан талаша.
Онлап татар коюн якъып,

Орманларнынъ къатында
Ач къашкъырлар сюрюсидай
Карателлер долаша.

Там отуз ай — партизанлар
Кучьлерине очь къатып,
Къыйраттылар душман сила
Амбарларын, солдатын.
Подпольщиклер уджджет йыгъып¹,
Листовкалар даркъатып,
Ичериден юлкъа гитлер
Къарталынынъ къанатын.

Тышта боран эп бората,
Кок къарара, ель инълей.
Ель инълемей, свастика
Панджасында иль инълей.
Джарылгъачтан — Азавгъадже,
Чатыртавдан — Оргъадже,
Къолу багълы, козю багълы,
Тили багълы къул инълей.

БАСТЫРЫКЪ

Кок къуббеси бугунъ гедже
Зиндан киби къаранлыкъ,
Акъ кефинден къар орьтюнген
Эски-Къырым шеэри.
Эр ер чым-чырт, ич бир ерде
Ёкъ «йылт» эткен бир ярыкъ.
Тек липильдей аван ельде
Бастырыкънынъ фенери.

Бу таш дивар ичерсинде,
Титис тар бир уджреде,
Котеклерден гуль тенининъ
Эр бир ери эзильген,
Гурь сачлары куйдюрильген,
Юзю шишик Алиме,
Устю-башы ал-реван къан,
Такъыр сетке серильген.

¹ уджджет йыгъып — *мында*: керекли малюмат топлап

Отурмагъа, турмагъа ве
Юрьмеге ёкъ меджалы.
Чеврилейим бираз десе,
Тамарлары тартыша.
Агърылардан, сызлавлардан
Джан чекише заваллы,
Эр мучеси джансыз киби,
Тек зеини чалыша.

Озь алына янып, агълап,
«Анайчыгъым, анам!» — деп,
Яшлыгъына тоймай ольген
Анайчыгъын чагъыра.
«Алимемни бу итлерден
Озюнь къуртар, Аллам!» — деп,
Къол котерип агълап къалгъан
Битайчыгъын къайгъыра.

Эгер де пек алсызланып,
Козю кетсе уйкъугъа,
Озь тешкилят азалары
Келе деръаль тюшюне.
Эсинде де эп оларнынъ —
Баттал баба, Хайрулла,
Неджибелер, Джеватларнынъ
Такъдирина тюшюне.

Зиндан, зиндан! Ким къатланыр
Эди сенинъ къахринге,
Бу дюньяда эр энишнинъ
Бир ёкъушы олмаса?
Эгер эр бир акълы-акъсыз
Туткъынынънынъ къальбинде,
Азатлыкъкъа къатты умют,
Ынтылышы олмаса?

Алиме де нелер, нелер
Ойланмай озь башына:
«Бир де-бирев хабер эткен
Олса орман халкъына...
Бугунъ гедже олар бирден
Бастырыкъны бассалар...
Сонъ къачсалар бизни алып,

Айсерезнинъ дагъына...
Амма да иш олур эди,
Амма дызман дубара...
Озюмизге кельгенден сонъ,
Бизлер кене озъара,
Янъы баштан тиклер эдик
Группаны орманда...» —
Деп, чокъ шейнинъ аслын бильмей,
Озь гонълюни озю ала.

Бильмей гъарип, «Алименинъ
Группасы», деген сёз,
Сакът олмайып Ивановнынъ
Агъызындан къачкъанын.
«Озюмизнинъ киши» беллеп,
Бир хаинге козьме-козь
Джермай Къачыкъ тешкилятын
Шу Иванов ачкъанын.

Хабери ёкъ шу Иннанынъ
Сёзлеринен Джеватнынъ
Ве дигер беш ватандашнынъ,
Чыкъарылып зиндандан,
Отъкен гедже Агъармышнынъ
Этегинде джеллятнынъ:
«Феуэр!» — «Атеш!» эмиринен
Къуршунлангъанларындан...

Тышта боран эп бората,
Кок къарара, ель инълей.
Ель инълемей, свастика
Панджасында иль инълей.
Джарылгъачтан — Азавгъадже,
Чатыртавдан — Оргъадже
Къолу багълы, козю багълы,
Тили багълы къул инълей...

СОНЪКИ ЁЛ

Алименинъ Эски-Къырым
Тюрмесинден меркезге —
Акъмесджитке ёллангъаны
Энди бир ай толса да,

Камерада яткъан койлю
Къадынлардан кимсеге,
О, шу аджиз алында да,
Юк олмагъан олса да,

Куреш эшкы тюкенмеген
Бу яралы шаинде¹,
Акъ огърунда тешвикъатчы
Олмагъа кучъ тапыла.
Бу учъ сафдиль татар ве рус
Къадынынынъ къальбинде,
Мердлик руху² уянтмагъа,
Тюкенмез очъ тапыла.

Эр уджейре аят ичюн
Курешкендай дюньяда,
Алименинъ бедени де
Эйилеше баягъы.
Талийдашлар ярдымынен,
Къалкып, гъарип, бир айда,
Яваш-яваш ерге басып
Башлай къырыкъ аягъын.
Лякин, бирден, сес-солукъсыз,
Апрель он беш танъында,
Бу камера халкъына да
Невбет келип, алайыны
Ёлгъа айдап чыкъаралар
Саба къаранлыгъында.

«Давай энди чалышмагъа,
Лагеръге!» — деп, окюрип,
Итештирип, Алимени
Шу меджалсыз алында
Устю ачыкъ машинанынъ
Кузовына отуртып,
Чыкъаргъанлар буларны да,
Къатнав шоссе ёлуна.

Камеранынъ сасыгъындан,
Кюфюнден сонъ, тышарда

¹ яралы шаин — *мында*: джесюр, къоркъубильмез дюльбер Алимени
муэллиф шаин къушунен къыяслай

² мердлик руху — батырлыкъ, джесюрлик руху

Темиз ава махбюслерге
Дуюла бир тюш киби.
Кокте «къар, къар!» къаркъылдагъан
Къаргъа биле бу анъда
Корюне бу мазлумларгъа,
Бахт кетирген къуш киби.

Кабинагъа зорнен чыкъкъан
Къарт фельдмайор къасапкъа —
Кузовнынъ дёрт кошесинде —
Дёрт гестапо солдаты.
Немсе, румын патруллерин
Къатмагъанда эсапкъа,
Ёллар бом-бош, даа битмей
Комендантлыкъ саати.

Ёл боюнда кемирильген
Кемик киби, тереклер,
Даа къышлыкъ юкъусындан
Уянмагъан копуси.
Иште, кумюш сельбилер де
Корюнмекте эректен,
Мына — сквер, мына — Салгъыр,
Мына — Кефе копюри.

Партизанлар ятагъындан
Чыктып кельген абадан,
Эпкин Салгъыр джоша, таша,
Акъыл етмей сырына.
Язгъа барып къуруйджагъын
Бильмей, о, да дагълардан
Алгъан сувун къарт Сивашкъа
Тез тѣкмеге уруна.

Бильмей шимди узеринден
Кечейткъан машина
Ичиндеки дёрт къадыннынъ
Неге махкюм олгъанын¹.
Бильмей бу дёрт бичаренинъ
Эр бирининъ башында
Бу дакъкъада не киби гъам,
Дерт, къасевет олгъанын.

¹ махкюм олгъанын — къарар чыкъарылгъанын

Алиме, сонъ саатлери
Чалынгъанын¹ сезсе де,
Айтып, бу саф къадынларны
Абдыратмакъ истемей.
Намевджудлик дешети² яш
Юрегини эзсе де,
Бу дешетке юрексизлик
Иси къатмакъ истемей.

Бу эзиджи бельгисизлик
Узеринде дёгюнип:
«Джойма сувукъкъанлыгъынъны,
Къоркъма, тынчлан, гонълюм!» — деп,
Чаресизден озю алып
Озь теляшлы гонълюни,
Ольсе биле, ольмек истей:
«Я Ватан, я олюм!» — деп.

Титис къоркъунч бу ойларны
Атмакъ ичюн башындан,
Де ичинден йырламагъа
Башлай севген йырларын,
Де хатырлай, агъламсырап,
Тююлип козь яшына,
Анайчыгъын, бабайчыгъын,
Битайчыгъын, сойларын.

Хатырлай... Не хатырлар яш
Бир къыз олюм алдында?..
Авто исе эп илерлей,
Вокзал бетке догърула.
Вокзалдан да отип кетип,
Тегирменлер артындан,
Дос-догърудан куньдогъушкъа,
Ачыкъ чёльге бурула.

Озю киби, бир чокъ
Олюм машинасы къаршыдан
Келип тура, кене толып
Къайтмакъ ичюн янъыдан.
Алименинъ исе, ич де

¹ сонъ саатлери чалынгъанын — оледжеклерини дуйса, да

² намерджудлик дешети — олюм къоркъусы

Хабери ёкъ байгъушнынъ,
Учъ кунъ даа ольмеселер,
Сагъ къаладжакъларындан.

* * *

Эки яны къарасабан
Киби терен сюрюльген,
Кузгюдайын ялт-ялт эткен
Таптав ёлдан машина
Келип кире ызлы-ызлы,
Та эвельден-эзельден
«Бойня» намы чыкъкъан, совхоз
Территориясына.

Аркъадашлар! Бу ягъыны,
Тарифке ёкъ такъатым...
Кучюм етсе, сёз джевэрин
Серпер эдим авучлап...
Машинаны бир эндекнинъ
Кенарында токътатып,
«Тюшюнъиз!» — деп эписини
Тюшюрелер, тарткъычлап.

Къадынчыкълар, энди барып
Бу алдавынынъ фаркъына,
Джан-алямет багъырыкълай,
Къычыршалар къоркъудан:
«Вай анайым!» «Сабийлерим!»,
«Вай хынзырлар! Бу не?» — деп
«Ой, мамочка! Ой, не надо!
Родненькие! Боже!..» — деп.

Алименинъ сеси чыкъмай,
Тура, къатып, чукъурнынъ
Кенарында, тишлерини
Сыкъып, джоймай озюни.
«Ма, атынъыз!» — деген киби,
Тикилип фельдмайорнынъ
Козълерине, тартып йыртып
Кофтасынынъ огюни.

Козълери къан, синъирлери
Тартышкъан торс бетинен,
Къарт фельдмайор, кабинадан

Биле чыкъмайып,
Беш сание ичерсинде,
Озь автомат кольтынен
Махкюмлернинъ дёртюни де
Ата, озюн сыкъмайып.

Кунеш сёнди, нефес тынды,
Чёкти ерге къаранлыкъ,
Къуртулышнынъ арфесинде
Къыран тюшти шеэриме.
Коралмайып озюнинъ пак
Йигирминджи баарин,
Ачылмагъан гонъдже киби,
Ачмай солды Алиме.

ЭПИЛОГ

Эй, яш ана, яш келинлер,
Багъры яныкъ къандашлар!
Алимеге акърандашлар,
Алимеге къардашлар!
Шу къыссанынъ ахырына
Къулакъ салып, джумленъиз,
Бир къач агъыз теклифимни
Агъырсынмай, динъленъиз!

Халкъымызнынъ ифтихары,
Алименинъ акъкъычюн,
Онынъ азми, джесарети
Къатиети, акъкъычюн,
Мунафыкълар, къафиелер,
Саткъынларнынъ ахтычюн,
Келеджек яш несиллернинъ
Гъурурычюн, бахтычюн,

Янъы дюнья юзю корьген
Къыз балаларынъызгъа,
Алиме деп, ад беринъиз
Алимемиз ашкъына.

Онынъ азиз ады да —
Бу адларнен бир сафта,

Ер юзюнден акъ адалет,
Тенълик ичюн урушсын!
Онынъ къуджакъ баласынынъ
Козъ яшыдай мусаффа
Азиз руху яш несиллер
Юрегине авушсын!

аджиз — такъатсыз, кучъ-къуветтен тюшкен
очъ — ахтыман, интикъам
сафдиль — темиз гонъюлли, виджданлы
меджалсыз — чаресиз, такъатсыз
махбюс — апсханеге къапалгъан адам
эпкин — кучъю ве тез акъкъан
абадан — *мында*: кенъ, бол сувлу (Салгъыр озени)
торс — залым
ифтихар — гъурур, менлигини сакълав
мунафыкъ — эки юзъю
мазлум — гъарип, заваллы
мусаффа — темиз

1. «Алиме» поэмасында насыл фаджиалы вакъиа тасвирлене?
2. Фашистлер панджасында халкънынъ чекишювлерини ве курешювини тасвирлеген сатырларны къайд этинъиз. Ярымада эалиси душмангъа къаршы насыл куреш алып барды?
3. Бастырыкъта Алимени насыл къыйнайлар?
4. Алиме, меджалсыз алда олса да, озюни насыл тутты?
5. Алименинъ мушкюль алыны тасвир эткен сатырларны окъуп, талиль этинъиз.
6. Муэллиф Алимени ненен къыяс эте?
7. Фашистлер махбюслерни не деп алдаталар?
8. Алименинъ юрегини насыл дуйгъулар эзе?
9. Алименинъ севимли шеэринен сагълыкълашувуны тасвирлеген сатырларны тапып окъунъыз.
10. Сонъки дакъикъаларында Алиме кимлерни хатырлай?
11. Не ичюн муэллиф поэмасынынъ бу къысымына «Сонъки ёл» деп серлева къойгъан?
12. Эпилогда шаир яш несиллерге насыл насиатларнен мураджаат эте?
13. «Сонъки ёл» парчасында тасвирленген табиат левхалары окъуйыджыларда насыл дуйгъу, фикирлерни асыл этелер?
14. Халкъымызнынъ къараманы Алиме Абденнанованынъ фаджиалы олюмини тасвирлеген сёзлерни къайд этинъиз.

Алиме Абденнанова акъкъында окъугъан икяе, шиирлерингъизни хатырланъыз.

СЕИТУМЕР ЭМИН (1921—2004)

Сеитумер Эмин Къырымнынъ энъ дюльбер кошесинде, аджайип дагълар, къаялар арасында ерлешкен Албат коюнде догъды. Онынъ балалыгъы, яшлыгъы тувгъан коюнде, ве онынъ этрафларындаки Диванкойде ве Буюк Озенбаш койлеринде кечти. Орта мектепни битирген сонъ, Сеитумер Эмин район газетасында, эдебий хадим оларакъ, чалыша ве шу вакъыт озю де шиир язып башлай. Лякин апансыздан Экинджи джиан дженки башлай. Сеитумер Эмин, гонъюлли оларакъ, джебэге кете. Агъыр урушларда фашистлернен дженклеше ве бир къач кере яралана. Дженкнинъ сонъки йыллары Къырым дагъларында партизанлыкъ япа.

Бутюн дженк девамында душмангъа къаршы курешкенине бакъмадан, 1944 сенеси майыс 18-де Сеитумер Эминни бутюн къырымтатар халкъынен берабер ватанындан сюргюн эттилер. О, Озбекистанда Бекабад шеэринде яшады, халкънен берабер сюргюнлик хорлукъларыны, акъсызлыкълар, зулумны башындан кечирди.

Корип кечирген фаджиаларны озюнинъ эсерлеринде тасвирледи. Сеитумер Эмин къырымтатар Миллий арекетнинъ фааль иштиракчисидир. О, бутюн омюр бою талмай иджат этти. Чокъ китаплар язды. Онынъ шиириетинде халкъ мевзусы, ватангъа асретлик, ватангъа, халкъына садыкълыкъ мевзулары эсас ерни алды.

Сеитумер Эмин ана тилимизнинъ зенгинлигинден усталыкънен файдалана, ифадели ибарелер, ве тасвирий васталарнен меракълы образлар ве левхалар ярата. «Гузель Къырым» шииринде тувгъан юрту — аджайип Къырымны тасвир эте, озюнинъ Ватанына сынъырсыз севгисини ве садыкълыгъыны ифаде эте.

Онынъ шиирлери халкъны Ватан огърунда курешке чагъырды ве онъа рух, кучъ-къувет берди.

2004 сенеси шаир вефат этти.

САБАЛАРЫ ЭСКЕН ЕЛЛЕР

ГУЗЕЛЬ КЪЫРЫМ

Сабалары эскен еллер
Алан боюндан,
Бешигимни тепреттилер
Ана Юртумда.

Оксюз къалдым
 генчлигимде,
Сюргюн олдым геджелери,
Марум къалдым
 эв-баркъымдан —
Ана юртумдан.
Шу Албаттан эскен
 еллер
Гонълюмни охшай.
Сербест гузель юртум меним,
Гуллерге ошай.

Мен бу ерге сюргюн кельдим,
Яшлыгъыма тоялмадым.
Мен юртума къайталмадым.
Эй, гузель Къырым.

Гуль багъчалар, чал къаялар
Козюм алдында.
Акъ далгъалар шувулдайлар
Меним ялымда.
Мен Албаткъа
Къайталмадым,
Дертлерими айталмадым.
Асрет къалдым
Мен юртума.
Эй, гузель Къырым.

Анам-бабам гъурбет олды,
Татарсынъ, — деп, сёгюльдим мен,
О куньлерде
Бинъ-бир тильде.
Козьяшларым къурумады,
Акъсыз ерде котеклендим,

Комендантлар дурулмады.
 Бекабаднынъ чёллеринде
 Къопты фуртуна.
 Къушлар киби, къанатлансам,
 Учсам Юртума.
 Къуртулмадым
 Бу сытмадан¹,
 Къуртулмадым коменданттан,
 Чыкъар эдим бу зиндандан
 Эй, гузель Ватан.

Сабалары еллер эссе
 Къара денъизден,
 Дерсинъ, опе, фералана
 Меним юзюмден.
 Гуль багъчалар гульге толса,
 Тунч геджелер виран олса,²
 Къайтыр эдим Ватаныма.
 Эй, гузель Къырым.

Гуллер киби ачмай, солдым,
 Санъа чокътан асретим мен,
 Асретинъден янар-олерим.
 Эй, гузель Къырым...

марум къалдым — айырылдым
 гъурбет — сюргюн

1. Балалыгъыны хатырлагъанда, шаирнинъ козю огюнде насыл левхалар джанлана? Къырым табиятыны тасвир эткен сатырларны къайд этинъиз.

2. Шаирни насыл дуйгъулар къыйнай? Не ичюн шаир тувгъан юртуна къавушып оламай?

Шаир насыл фаджиалы вакъиа акъкъында икье эте? Къырымтатар халкъынынъ сюргонлигини косьтерген даа насыл эсерлер окъудынъыз? Бу акъкъында не билесинъиз?

¹ сытма — хасталыкъ, *мында*: асретлик

² тунч геджелер виран олса — *мында*: кечсе къара куньлер

БААРЬ КЕЛЬДИ

Баарь кельди.
Кунеш нур сачты.
Къаялар джапында наргюзлер ачты.
Коксюмни къокъулар дельди.¹
Булутлар илинде,
Дженюпке учкъан турналар корюнди.

Мен оларгъа бакъып къалдым.
Ойландым...
Тувгъанлыкъ сездим мен
Оларнынъ йырында.
Олар Къырымгъа къайталар, мен къалдым.
Меним де бир авуч топрагъым бар анда!

Инсангъа да
къуш олмакъ мумкюн олса,
о да
учар эди асретли юртуна.
Онынъ да
юреги къуванчнен толса,
Ах, не къадар бахт олур эди Дюнъяда!

1. Шиирни эзберленъиз.
2. Зевкълы баарь левхалары шаирге нени хатырлата? Шаир не ичюн турналаргъа сукълана? Не ичюн оларнен берабер олмакъны арз эте?
3. Инсангъа, бахытлы олмакъ ичюн, не керек?

Окъугъан эсерлерге эасланып, «Ватаным меним» серлевалы инша языкъыз. Иншанынъ планыны тизип, метинде ватан акъкъында аталар сёзлерини къулланынъыз.

¹ коксюмни къокъулар дельди — къокъулар эеджанландырды

ДЖЕВАИРЕ (1913 — 1994)

Джеваире (Меджитова) Керчь районынынъ Чалтемир коюнде догъды. Дженктен эвель Акъмесджит педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болюгини битирди. Бу йыллары Къырым педагогика институтында баягъы истидатлы яшларымыз, келеджекте эдебият саасында озюни косътерген¹ языджыларымыздан Риза Халид, Лёман Сулейман ве башкъалары окъуй эди. Джеваире Меджитова да оларнен берабер окъуй, эдебият саасындаки ишлерге фааль къатнаша, халкъ агъыз яратыджылыгынен меракълана.

Дженктен сонъ Джеваире оджа олып чалыша. Чокъ йыллар девамында Чырчыкъ шеэринде къырымтатар балаларына ана тили ве эдебиятындан дерс бере. О, озюнинъ зенгин оджалыкъ теджрибесинен яш оджаларнен даим пайлаша, оларгъа якъындан ярдым эте. «Ленин байрагъы» газетасы ве «Йылдыз» меджмуасынынъ саифелеринде Джеваиренинъ шиирлери ве халкъ агъыз яратыджылыгына багъышлангъан макъалелери даима басылып тура. Онынъ эксерий шиирлери, тынчлыкъ, окъув, тербие, аналыкъ мевзусында язылгъан.

Джеваиренинъ шиирлери тиль ифаделигинен айрылып туралар. «Кельди бааръ, кульди ер» шииринде шаире бааръ левхасыны яратмакъ ичюн, инсанларнынъ зевкъ, къуванч дуйгъуларыны акс этмек ичюн эпитет, къыяс, метафораларны къуллаана: *«Юрек охшар назлы бааръ... Яш келиндай, джиезленди табиятнынъ эр ери... Этраф ешилъ антер кие..., Гонъюллерни эсир ала шенъ баарнинъ саари...»*

дердж этильмек — нешир этильмек, басылмакъ
саз — къадимий музыка аleti

¹ озюни косътерген — язгъан эсерлеринен озюни таныткъан

ДЖАНЫМДАН АЗИЗИМ

Джанымдан азизим,¹ козюмде нурум,
Эр шейден кыйметли, урметли ана!
Бахтым, кыуванчым, кыальбимде сырым,
Гуль багычам, баарим, севимли ана!

Сабийлик чагымнын² саари — ана,
Осьмюрлик девримнин баари — ана.
Умютим, хаялым, багылыдыр санга,
Омрюмнин гонджеси — севимли ана!

Гедже юкунъны чокъ кере больгенсинъ,
Ойнасам севинип, мен кульсем — кульгенсинъ.
Кейфимни бозганда, сарарып-солгансынъ,
Дердимнин девасы — севимли ана!

Сёзлерин денъизге, дерягъа сыгъмаз,
Сен ичюн ачылган гуллер де солмаз.
Дестанлар язсам да, эллерим талмаз,
Гонълумни охшаган — севимли ана!

нур — ярыкъ, зия

сааръ — сабанын эрте вакъты

гондже — ачмагъа азырланган чечек

кыайд этмек — бельгилемек, айырмакъ

дева — хасталыктан кыуртулув, мельэм

кыяс — тенъештирюв

1. Баланын анагъа севгисини, урметини ифаделемек ичюн, шаир насыл сёзлерни кыулана?

2. Шиир серлевасынын терен манасыны насыл анълайсынъыз?

3. Балалар аналаргъа озъ урмет-севгилерини насыл ифаделемек кереклер?

Ана ве аналык акъкъында насыл меракълы эсерлер билесинъыз? Бу акъкъында озъара субет кечиринъыз.

Шиирдеки кыясларны кыайд этинъиз ве дефтерлеринъизге язып алынъыз.

¹ джанымдан азизим — кыйметли

² сабийлик чагымнын — сабийлик вакътымнын

ОДЖАПЧЕМ

Биринджи сыныфтан башымны сыйпап,
Гонъялумни охшагъан, экинджи анам!
Къыйметли сёзлеринъ къальбимде сакълап,
Мен сени омрюмнинъ гъонджеси санам.

«Бош вакъыт кечирме, низамны бозма,
Сыныфнынъ алдында борджунъны акъла¹.
Диваргъа, къапугъа, ралеге язма,
Девлетнинъ мулъкюни козюнъдай сакъла².

Озюнъден буюкнинъ гонъялуми къырма³,
Адий ол, эвлядым, олма сен киббар.
Озюнъден кичикни мугъайтма, урма,
Мулайим адамны халкъ север-саяр.

Илимсиз, япракъсыз терекке бенъзер,
Озюни къаврагъан отлардай сезер.
Бу илим — юректе тюкенмез хазине,
Омюр де илимнинъ гулюнен безене...»

Бу сёзлер омюрлик чыкъармы эстен?
Гонъялумде эбедий къурдылар юва!
Омюрге анаhtar алдым мен сенден,
Атладым аджайип сеферли ёлгъа.

гонъяуль охшамакъ — *мында*: къуwandырмакъ
тюкенмез — битмез; сынъырсыз
сефер — сеят
эбедий — омюрлик, даима

1. Оджапчесине олгъан севги, урьметини шаире къайсы сатырларда ифаде эте?
2. Насыл насиятлар шаиренинъ гонъялуме эбедий синъип къалдылар?
3. Илим, бильги акъкъында сатырларны тапып окъунъыз.
4. Шаире илимсиз адамны ненен къыяс эте?

¹ борджунъны акъла — борджунъны эда эт

² козюнъдай сакъла — къорчала

³ гонъялуми къырма — ынджытма, джаныны агъырттырма

КЕЛЬДИ БААРЬ, КУЛЬДИ ЕР

Юрек охшар назлы баарь, кулип кельдинъ коюме,
Кунеш айдын джилъвеленди, эльбет, гонълюм севине; —
Назландырып чевре-четни, опе алтын теллери,
Санки денъиз толкъуныдай, ялдай хафиф еллери.

Яш дживансынъ — ешилъ баарь-мевсимлернинъ дюльбери,
Яш келиндай, джиезленди табиатнынъ эр ери,
Баарь кельсе, ер де куле, бутюн барлыкъ гурьлене;
Этраф ешилъ антер кие, небататлар бурьлене.

Гонъюллерни эсир ала шенъ баарьнинъ саари,
Нидже-нидже гуллер такъты омюримнинъ баари.
Яраштылар чименликлер, санки дерсинъ, гульдесте,
Шанлы эмек зевкъы къайнай эр чехре, эр нефесте.

Мис къокъулар сача гуллер, яш юреклер хазлана.
Юксек дагълар, гурь орманлар джилъвелене, назлана.
Этрафымда йырын соза, сув фышкъыртып, чокъракълар,
Ниметлерни боллаштырсын берекетли топракълар.

Сулъх омюрнинъ эзгисинен куле баарь, куле ер,
Сербест аят къучагъында эмек, турмуш пек дюльбер.
Даим кунеш кулип турсун, баарь кульсюн, ер кульсюн,
Сабийлернинъ шенъ юзюне акълаш нуру сепильсин!

хафиф — енгиль, сакин
небатат — осюмлик
хазлана — зевкълана
нимет — *мында*: берекет
сулъх — тынч

1. Баарь мевсимини шаире насыл сёзлер ве ибарелернен тасвир эте? Нелернен тенъештире?

1. Сиз насыл тюшюнесинъиз, не ичюн шаирлер баарь мевсимини тасвир эткен чокъ шиирлер язалар? Баарь мевсими сизлерде насыл дуйгъуларны уянта?

2. Баарьде адамлар насыл ишлернен огърашалар? Иш чокъ олса да, не ичюн баарь мевсими инсанларгъа къуванч, хаз бере? Сиз баарь акъкъында даа кимнинъ шиирлерини окъудынъыз я да эзберлединъиз?

КЪЫЯС АКЪКЪЫНДА

Языджы тасвирленген предмет, адам, адиселерни башкъа предмет, адиселернен тенъештире.

«Джанымдан азизим» шииринде меракълы денъиштирювлер къулланылгъан: *козюмде нурум, гуль багъчам, дердимнинъ девасы, шан-шериф чокърагъы, омрюмнинъ гъонджеси.*

Сизге таныш олгъан «Ана тили» шииринде шаир Лёман Сулейман ана тилимизнинъ зенгинлигини, ифаделигини косътермек ичюн, оны чешит адисе, предметлернен тенъештире:

Ана тили бешигимнинъ *йыры* олды...

О, эркелей, башым сыйпай, *ана* киби.

О, кучълюдир, о, къавийдир, *къая* киби.

Шаир ана тилини *йыр*, *ана* ве *къаянен* тенъештире. Бойле тенъештирювге **къыяс** дейлер. Къыяслар тасвирленген адисе, предметлернинъ муим ве меракълы тарафларынынъ ачылмасына хызмет этелер¹.

Тенъештирювнен языджы озюнинъ дуйгъу фикирлерини, тасвирленген предметке мунасебетини ифаде эте.

Къыяслар бедийй эдебиятта кенъ къулланыла. Хусусан, халкъ агъыз яратыджылыгъында чокъ меракълы къыяслар расткеле: *ель киби тез, ай киби дюльбер, сув киби темиз.* Эксерий къыяслар *киби, санки, гуя* сёзлеринен бирликте ишлетиле.

хусусан — айрыджа

къулланылмакъ — ишлетьильмек

тенъештирмек — къыясламакъ

¹ хызмет этелер — ярдым этелер

ЧЕТЭЛЬ ШИИРИЕТИНДЕН

ШИИРЛЕР ДЕМЕТИ

Давид КУГУЛЬТИНОВ
Къалмыкъ шаири

БИЗЛЕР ИНСАН ОСЬТЮРЕМИЗ

Бизлер беслеймиз эвлятлар,
Эм пек сербестлик косьтеремиз.
Тюшюнип бакъайыкъ, ана-бабалар,
Бизлер Инсан осьтюремиз.
Балаларчюн джан аямай,
Не япсалар, даянамыз.
Хусурыны якъын алмай,
Севгимизге таянамыз.
Лякин бизим къолумызда,
Олар даим оладжакъмы?
Инсаниетли ёлумызда
Инсан олып къаладжакъмы?

Эр дамарда та яшлыкътан
Къанымызгъа синъип къала.
Яманлыкъ да, яхшылыкъ да —
Бала оны бизден ала.
Бахтиярмыз эвлятлардан,
Эркелесек, эркелейик.
Эркеликнен бирге эр анъ,
Рухий къуветлер берейик!

Къутби КИРАМ
Таджик шаири

НУР ОЛСАМ

Саф виджданлы аркъадашнынъ юзюне
Яман козьнен къыя бакъып ёл алсам,
Я хиянет олурсам ер юзюнде,
Азлыкъ этер козьлеримден айырылсам...

Бойле дейим: къальби чокъракъ, пак адам
Кок юзюнде юксек учар къушлардай.
Сёнмез достлукъ чырагъына айлансам,
Нур багъышлап, янар эдим, гуя ай.

Чешмелерде истейим сув олмагъа,
Къаранлыкъта къалгъангъа нур олмагъа.
Халкъым ичюн кунъ парчасы олып да,
Хызметинде парлакъ омюр олмагъа.

Саранбай ДЖУСУЕВ
Къыргъыз шаири

ДОСТУМА

Озен олсанъ, достум, сен,
Акъ даима шырылдап,
Йылдыз олсанъ, танъгъадже
Кулип тур сен парылдап.

Шаир олсанъ, къардашым,
Йырла, юрек ургъанда.
Къартал олсанъ, юксек уч,
Кучъ гъайретинъ олгъанда.

Достум олсанъ, ачыкъ ол,
Душманынъдан сакъла сыр.
Садыкълыкъкъа, севгиге,
Къондурма ич тоз ве кир.

Йигит олсанъ, арлы ол,
Иль-юртунъны сев эр анъ.
Алевленсенъ тютемей,
Сыджагъынъны бер, янсанъ.

Бронеслав КЕЖУН
Рус шаири

ЧОКЪРАКЪ

Ер багърынынъ къатламындан
Чыкъа, бакъ,
Буллюр киби, къайнакъ сувлу —
Бу чокъракъ.

Гуя апте киби, онъа
Эгип баш,
Бакъа салкътым, суву — дерсинъ,
Бир козьяш.

Буллюр суву — бузданмы?
Къол бузлата,
Ичер исенъ, тамагъынъны
Сызлата.

Озю кичик олса биле
Бу чокъракъ,
Сувун ичер асырларнен
Нидже халкъ.

Эгер де сен:
«Сель ол», — десенъ,
Мен азырым
Сагъанакълап ягъмагъа!
Эгер де сен:
«Куль ол», — десенъ,
Мен азырым
Бахтынъ ичюн янмагъа!
Къар олмагъа,
Ель олмагъа
Азырым, тек эмир бер!
Денъизлерге
Эм далмагъа
Мен разым, тек эмир бер!
Не истесенъ,
Ред эталмам,
Беджерим бир минсиз.
Тек бирини
Мен япалмам,
Яшап оламам сенсиз.

1. Четэль шаирлерининъ шиирлерини дикъкъатнен, ифадели окъунъыз. Бу шиирлернинъ мевзу ве гъаелерини бельгиленъыз.
2. Шиирлерден бир де-бирини сечип эзберленъыз.

ЗЕМАНЕВИЙ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН

**РУСТЕМ МУЕДИН
(1919)**

Рустем Муедин Акъмесджит шеэринде догъды. Орта мектепни битирген сонъ, арбий хызметке чагъырылды. Экинджи джиан дженкининъ башындан урушларда иштирак этти. Лякин оны, дженкявер хызметине бакъмадан, бутюн къырымтатар халкъынен барабер сюргюн эттилер. О, Озбекистанда яшай ве сюргюнлик хорлукъларыны башындан кечире.

Дженктен эвель, мектепте окъугъан вакътында, Рустем Муедин эдебияткъа авеслене. Бу йылларны яzydжы бойле хатырлай: «Иште, шу агъыр девирде менде эдебияткъа авеслик догъмагъа башлады. Тиль ве эдебият дерси берген оджамыз бу саагъа адым атмама ярдым

эти. Эдебият авескярлары төгерегини алып баргъан шаир, Ибраим Бахшыш исе, бильгимни къавийлештирди».

Рустем Муединнинъ биринджи икяеси 1937 сенеси нешир олды. Языджы чокъ икяе, повесть ве пьесалар язды.

«Асанчыкъ ве Къашкъачыкъ» икяесинде языджы къырымтатар халкъынынъ насыл сюргюн этильгенини, насыл хорлукъ ве зорлукълар чеккени акъкъында икяе эте. Языджы бир къорантанынъ фаджиалы такъдирини косьтере. Эмирусейн агъа партизан сафларында душмангъа къаршы дженклеше ве эляк ола. Шефикъа апте сюргюнликте агъыр иштен ве ачлыкътан оле. Асанчыкъ, янгъызы къалып, ачлыкъ азабындан къатты къыш сувугъында, ёл четинде бузлап къала. Онынъ чеккен хорлукълары ве аджыныкълы олюми эр бир инсанны агълата ве гонъюллерде яныкъ, аджынув дуйгъуларыны асыл эте.

Икяеде Асанчыкъ ве Къашкъачыкънынъ такъдирлерини языджы къыяс этип косьтере. Достундан айырылгъан ве койде янгъызы къалгъан Къашкъачыкъ да, Асанчыкъ киби, ачлыкътан сувукъ къышта хорланып, бузлап оле. Бу икяе къырымтатар халкъынынъ сюргюнлик фаджиасыны косьтерген энъ тесирли эсерлерден биридир.

АСАНЧЫКЪ ВЕ КЪАШКЪАЧЫКЪ

(Къысқартылгъан)

I

Яры гедже вакътында пенджеренинъ джамына бир-бири артындан учъ кере, бираздан сонъ исе, эки кере даа чертильди. Шефикъа апте, тёшегинден турып, пенджереге дегиль де, къапу тарафкъа ашыкъты. О, къапунынъ мандалыны чеккени киби, къапу явашчыкътан ачылып, ичери, дагъда партизанлыкъ эткен къоджасы — Эмирусейн кирди.

— Кимсе корьмедими? — деп сорады къарысы.

— Ёкъ. Бутюн кой терен юкъуда. Немселернинъ бекчилери ялынъыз озьлери яшагъан эвлернинъ этрафында доланалар, — деди къоджасы.

Бу арада, инджечиктен, выйкъылты сеси чыкъты.

— Вай...Бу да не я? — деди Шефикъа апте, къаранлыкъ ода ичинде ич бир шей корамайып.

— Къоркъма, къоркъма. Элинъи бер, шимди не олгъаныны билирсинъ, — деп къоджасы онынъ элини озюнинъ къойнуна

тартты. Шефикъа аптенинъ эли йымшакъ бир шейге тийгенде, кене выйкъылты сеси чыкъкъанынен:

— Къойнунъда не бар я? — деп, сорады.

— Къоркътынъмы? Бу, ич бир зарарсыз кучелек, — деп къоджасы кучелекни ерге къойды.

— Я о да шимди неге керек? Оны нenen бакъаджакъмыз? Озю де даа сют ичкен чагъында олса керек, — деп Шефикъа апте, кучелекни къучагъына алып, сыйпакълады.

— Мытлакъ сют бермеге имкян ёкъ эбет. Лякин савут-саба ювундыгъынен бакъылыр кетер.

— Шимдики вакъытта ювундыкъ да сийрек ола.

— Мен сизге дагъда пиширильген тыгъыз пителерден кетирдим.

— Бутюн вакъыт койлерден ашайт маллары истей эдинъиз. Энди дагъдан пите кетирдинъми?

— Немселернинъ эрзакъ обозыны тутып алгъан эдик. Командиримиз мени мында хабер алмакъ ичюн ёллагъанда: «Эп бир эвинъе де бараджакъсынъ, мынавы учъ питени алып кет», — деди. Фырсааттан файдаланып, Асанчыкъкъа бахшыш оларакъ, бир де кучелек алып кельдим.

Эмирусеин агъа, къарысындан немселернинъ койге келювлери, кетювлери, микъдары ве эсас сиялары акъкъында малюмат алгъан сонъ, сагълыкълашып, кестирме ёлларнен дагъгъа кетти. Шефикъа апте оны озгъаргъан сонъ, тёшегине, Асанчыкънынъ янына барып ятса да, юкълап оламады. О, кечмишнинъ чешит адиселерини хатырламагъа башлады.

Шефикъа апте, тюшюнджелерине терен далып, ерге ярыкъ тюшкенини дуймай къала. Тёшектен турып, сабалыкъ бираз чаймача пиширген сонъ, Асанчыкъны уянтмакъ ичюн, кучелекни онынъ янына къойып кете. Айванчыкъ, бу ерде энъ яхшы досту юкълагъаныны сезсе керек, барып онынъ устюне чыкъмагъа, бетини яламагъа башлады. Асанчыкъ, раатсызланып, ынъырданды ве бетини сыйпайджакъта, эли йымшакъ шейге тийгенинен, козьлерини ачты. О, неге огърагъаныны анълап оламаса да, бирден бель устюне котерилип, кучелекке бакъып къалды. Сонъ дигер одадаки анасына багъырып:

— Анам! Бакъынъыз, тюшюме копек баласы кельген, — деди.

— Бу, тюш дегиль, огълум, — деп, анасы кельди. — Оны сангъа гедже бабанъ кетирди. Адыны не къояджакъсынъ?

— Копек, — деди огълу.

— Ёкъ, о озю копек. Эр бир айваннынъ да ады ола. Манълайында къашкъасы олгъаны ичюн, адыны Къашкъа къояйыкъмы?

— Къояйыкъ, — деп, Асанчыкъ кучелекни сыйпакълады.

— Бу куньден итибарен,¹ сен оны чагъыраджакъ олсанъ, Къашкъа деп чагъырырсынъ. Алышкъан сонъ, адына риает этер, — деди анасы.

Иште шу куньден сонъ Асанчыкънен Къашкъачыкънынъ достлукълары кунь-куньден артты. Къашкъачыкъ эв ичинде бир къач кере аджетини япкъан сонъ, онъа азбарда юва ясап, сувукъ олмамасы ичюн, устюнден джаювнен къапатып, ичине эски быджакъ джайдылар. Лякин ярамаз Къашкъачыкъ, энди авалар къызып кетеджегини сезсе керек, тюбуне тешельген быджакъны тышары чыкъарып, йырткъычламагъа тырыша. Асанчыкъ, онъа мани олмакъ² ичюн, быджакъны алып къачкъанда, Къашкъачыкъ онынъ пешине тюшип, тишлеринен быджакъкъа я да Асанчыкънынъ балагъына япышып, тарткъычлай. Ойле ойнашып, экиси де кейфленелер.

Асанчыкъ, саба сайын юкъудан уянгъанда, тешек устюнде эркеленип ойнай тургъан. Шимди исе, козылерини ачар-ачмаз, аман тура да башта барып Къашкъачыкънен ойнай. Экиси де бир-бирине ойле алыштылар ки, эгер Асанчыкъ юкълап къалгъан киби олса, досту барып эвнинъ къапусыны тырмалай ве чанъкильдемеге башлай. Ахыры, Асанчыкъны уянта ве азбарда чапкъалашмагъа башлайлар. Бутюн куньлерини берабер кечирелер. Атта, Асанчыкъ тюшюнде биле достуны корип: «Йибер! Тартма! Йыртарсынъ! — деп кулюмсирей.

1944 сенеси майыснынъ докъузында, Акъяр шеэри немселерден азат олунгъан сонъ, эр кес тезден дженк битеджегине умют этти. Япыладжакъ ишлернинъ уджу-буджагъы корюнмей. Саба эрте турув ниетинен, Шефикъа апте ярын япыладжакъ ишлерни къарарлаштырып, он еди майыс акъшамы эртедже ятты. Яры гедже вакъытларында эвнинъ къапусы ойле дюмбюрдеди ки, Шефикъа апте тешегинден атылып турды да, оданынъ кошесине сыкъынаракъ, къалтырап къалды ве: «Фашистлер къайтып кельдилерми, не?» — деп тюшюнди. Къапу даа зияде дюмбюрдеп, тыштан рус тилинде, къапуны ачмасыны эмир эттилер.

— Сиз кимсиз? Сизге не керек? — деп сорады Шефикъа апте къалтыравукъ сеснен.

— Къапуны ачынъыз! Биз НКВДден кельдик, — деди къаба сес.

— Саба келирсиз, меним балам юкълай, — деди Шефикъа апте шашмалап.

— Эгер ачмасанъ, къапуны парлап кирермиз, — деди кене шу сес.

Шефикъа апте къапуны аралыкъ этип бакъты. Акъикъатен, бир офицер ве боюнларында автоматлары асувлы эки аскер туралар. Къапу аралыкъ олгъаныны корьгенлеринен, арбийлер одагъа сокъулдылар.

— Вай, озюмизнинъкилер экен де. Мен, фашистлер къайтып

¹ бу куньден итибарен — бу куньден башлап

² мани олмакъ — кедер этмек

кельгендирлер деп, к'юрк'ытым, — деди Шефик'а апте.

— Лампан'ны як'! — деди офицер, онын' айтк'анларына к'улак' асмайып.

Шефик'а апте, эмирге таби олып¹, к'алтыраг'ан эллеринен маса устюндеки керосин лампасыны як'ты. Офицер:

— Сизге он беш дак'к'а муддет бериле. Эн' керекли сайг'ан шейлерин'изден йигирми кило алып, тышары чык'мак' керексиз, — деди де, — алтын, кумюш, сия киби к'ыйметли шейлерин'изни ман'а теслим этин'из², — деп иляве этти.

— Сиз мында ян'ылып кельгенсиз...

— Сен, чок' лак'ырды этип, берильген муддетни к'ыск'артма да, джыйышын! Партия ве укюметнин' эври муджиби, к'ырымтатар миллетине менсюп олг'анларнын' эписи, сатк'ынлар сыфатында К'ырымдан чык'арылалар.

— Биз — сатк'ынлар дегильмиз. Меним к'оджам партизан эди. Даа уч' ай эвельси даг'да эляк олды, — деди Шефик'а апте. — Бизим ич бир тюрлю к'абаатымыз ёк'. Биз совет адамларымыз, — деп иляве этти.

— Тез балан'ны уянт да кийинин'из! — деп, офицер Шефик'а аптени, ич бир шейден хабири олмайып юк'лаг'ан, Асанчык'к'а таба итеди.

Башк'а чаре к'алмаг'аныны ан'лаг'ан Шефик'а апте, аджелеликнен озю де кийинди, ог'луны да котерип кийиндирди ве: «Бу ян'лышлык' тезден тюзельтильмек керек», — деп тюшюнди. Коз'лерини ачамаг'ан Асанчык' — коз' к'ыйыг'ынен арбийлерни корьгенинен, темелли уянып, шашып к'алды.

— Муддетин'из толды. Лампаны сёндюр де, тышк'а чык'ын'ыз! — деп эмир этти офицер.

Шефик'а апте, Асанчык'ны к'учаг'ына алып, азбарг'а чык'ты. Онын' артындан арбийлер де чык'тылар. Адамларны корьген К'ашк'ачык', оларнен ойнамаг'а истесе керек, келип офицернин' чызмасыны к'апты. Офицер К'ашк'ачык'ны ойле тепти ки, заваллы кучелек, вайвылты чык'арып, топ киби, учып кетти ве, ерге тюшкенинен, сеси тынып к'алды. Асанчык', он'а аджынып, офицерге:

— Урмаоны! — депбаг'ырдыда аг'ламаг'абашлады. О, анасынын' к'учаг'ындан тюшип, достуны бак'аджак' олды. Лякин анасы: — «Олмай, ог'лум, олмай», — деп, ог'луны сык'ып тутты.

Сок'ак'к'а чык'к'ан сон', эр бир эвден койдешлерини клуб янына топлаг'анларыны корьген Шефик'а апте: «Бу беля ялын'ыз меним эвиме кельмеген экен», — деп, озь-озюни тынчландыраджак'

¹ эмирге таби олып — буйрук'ны ерине кетирип

² теслим этин'из — берин'из

олса да, юрегинден къркъу ве къасевет дуйгъусы чыкъып кетмеди. Бу, инсаннынъ къафасына сыгъмагъан адисени анъламакънынъ чареси ёкъ эди.

Ерге ярыкъ тюшмеге башлагъанда, койде яшагъан кырымтатарлар клуб янындаки мейдангъа топлангъан эдилер. Юкъусыз, ёргъун ве телешкъа тюшкен койдешлернинъ чырайлары сытыкъ олып, терен тюшюнджелерге далгъанлар. Олардан базылары, керек олур деп, ёргъанларыны къаталакълап алгъанлар, богъчалап чул-чубурларыны алгъанлар. Лякин Шефикъа аптенинъ элинде огълундан башкъа шей ёкъ эди.

Бу адисени эр кес, озюнинъ бильгисине коре, музакере эте¹.

— Бу бея бизим койдешлеримизнинъ башларына ничюн кельди, аджеба? — деп сорады бир къадын.

— Ялынъыз койдешлернинъ башына олгъайды. Бутюн семетдешлернинъ башына тюшкенге ошай. Къомшу койден къачып кельген киши бар. Бу дубарагъа оларны да огъраткъанлар, — деди эсли къадын.

— Бу бея койдешлернен, семетдешлернен сынъырланмай. О, бутюн миллетимизнинъ башына тюшти, — деп анълатты бир къартбабай.

Бир къач юк машинасы кельген сонъ, халкъны оларгъа юклемеге башладылар. Шаматаны эшитсе керек, Къашкъачыкъ, башыны котерип, инъильдеди ве козьлерини юмып, башыны кене ерге къойды. Адамлар юкленип, эвлер бир даа аджелеликнен тешкерилип чыкългъан сонъ, ёлбашчылыкъ япкъан офицер машиналар ёнемесини эмир этти. Машиналарнынъ моторлары гурюльти котергенде, Къашкъачыкъ, башыны текрар котерип, сокъакъ тарафкъа бакъты. О, еринден котериледжек олса да, арт аякълары онъа таби олмадылар.

Хорлукъкъа укюм этильген адамларнен юкю машиналар ерлеринден кочкенлеринен, эр кес агъламагъа ве койлеринен сагълыкълашып такъмакълламагъа башладылар. Орталыкълны феръят сеси сарды. Къашкъачыкъ, бар кучюни топлап, ог аякъларынен ерге тирелерек, суйреклене-суйреклене сокъакъ тарафкъа кетмеге башлады. Лякин о, даа азбарнынъ ортасында олгъанда, машиналар, тоз-думан котерип, чыкъып кеттилер. Къашкъачыкъ, Асанчыкънен сагълыкълашмагъа етишмегенини анъласа керек, токъталып динъленген сонъ, башыны ог аякъларынынъ устюне къояракъ, бир нокътагъа бакъып къалды. Шу ерде нелердир тюшюнип, баягъы яткъан сонъ, суйреклене-суйреклене барып ювасына кирди.

Демирёл станциясында ана-баба куню² эди. Чешит койлерден кетирильгенлер багъырышып, озьлерининъ якъынларыны

¹ музакере эте — анълата, тариф эте

² ана-баба куню — кыямет

сораштыра, джоюкъларыны кыдыралар. Халкъны юк вагонларына юклеген сонъ, къапуларыны пекитти ве тезден кочип кеттилер. Эр бир вагондан агълав ве такъмакълав сеслери гурюльдеп кетти. Бу, кырымтатар миллетининъ озъ ватанларынен сагълыкълашувлары эди.

ювундыкъ — савут ювгъан сонъ кълалгъан сув

чаймача — буламыкъ

уджу-буджагъы — сонъу

муддет — бельгиленген вакъыт

дубара — бекленмеген беля

ферят — яйгъара; кучлю бакъырув

1. Икяеде тасвирленген вакъиа кълайсы вакъытта олып кече?
2. Эмирусеин агъа койге не ичюн гедже гизли келе? О, къладынындан насыл малюмат ала?
3. Асанчыкъ бабасы кетирген кучелекни насыл къларшылай?
4. Асанчыкънынъ айвангъа олгъан севгисини языджы насыл сатырларда тасвирлей?
5. Шефикъа апте кельген офицерни насыл сълзлернен къларшылады? Шефика апте ве офицер арасындаки диалогны окъуп, онынъ манасыны изаланъыз.
6. Шефикъа аптени ве онынъ койдешлерини офицер ве сиялы аскерлер эвлеринден насыл чыкълардылар?
7. Офицер Кълашкълачыкъкъа насыл уджум этти? Кълашкълачыкъ насыл алгъа кельди?
8. Кой клубу янында топлашкълан халкълнынъ юрекleri насыл дуйгълуларнен толу эди?
9. Сюрдюнюликнинъ биринджи кунюни муъллиф насыл тарифлей?

II

Кълырымдан чыкълкъанларынынъ экинджи куню, бутюн кунге бир тилим чавдар отъмегинен бир чомуч ювундыкъ бермеге башладылар амма, о да эр кеске етмеген вакъытлары ола. Эм, «шорба» деп, берген ювундыкъларынынъ ичинде не пишкенини бильмек кълыйын эди. Не кълыйгълан олсалар да, оны кълайната-кълайната быланыкъ сувгъла чевирип бере эдилер. Яхшы ки, базы адамлар шашмаламайып, базы бир ашайыт маллары алгъланлар да, Шефикъа апте киби, ич бир шейсиз чыкълкъанларгъла да эль узата эдилер.

Гедже-куньдюз дынгълырдай-дынгълырдай, бир афта къладар кеткен сонъ, ешилликке комюльген шеэр ве койлер олгълан ерлерни артта

къалдырып, уфукъларгъа къадар ич бир терек яхут чалы олмагъан чёллюкке етилер. Бу вакъыткъа къадар къапавлы олгъан къапуларгъа сербестлик бердилер¹. Эшелон чёльде токътап, саатлернен ненидир беклеп тургъанда, вагондан тюшмеге, атта бир шейлер пиширмеге биле разы олдылар. Я ачыкъ чёльде нени ве насыл пиширеджексинъ? Бунунъ къолайыны тапкъанлар да чыкъып къалдылар.

Эки къатлы ятакънынъ биринджи къатында, Шефикъа аптенинъ янашасында ерлешкен учъ балалы къадын, даа поезд кеткенде, янына алгъан унундан хамыр басып, тегерек таванынъ ичине ерлештирип къоя. Поезд токътагъанынен, къыскъа саплы чапачыгъыны ве тавасыны алып тюше де бир чукъурчыкъ къазып чыкъаргъан топрагъыны онынъ эки тарафына обалай. Таваны шу эки обачыкънынъ устуне ерлештиргенинен, этрафтан къуру къорайлар топлап, тава тюрбуне атеш якъа. Къойгъан къорайы янып биткендже, даа топлаштырып сокъа. Бойлеликле, питеси базыда пишип ете, базыда исе пишмейип къала. Паровоз гудок бергенинен, тышарыда олгъанлар, савутларыны алып, озьлерининъ вагонларына чапышалар.

Къашкъачыкъ, агъзына ич бир шей алмайып, бир афта къадар яткъан сонъ, озь-озюни бир къач кере сынап нетиджесинде, агърыларына зорнен даянып, арт аякъларына да басаракъ, тентирментир юрьмеге башлады. О, башта къапулары ачыкъ къалгъан эвге догърулды. Оны бир тарафтан агърылары къыйнаса, экинджи тарафтан ачыкъ ыстырап чектире², учюнджи тарафтан исе, энъ якъын досту Асанчыкъкъа асретлиги хырпалай эди.

Оданынъ ортасында тургъан алчакъ къонанынъ устунде, ягъбезнен орътювли къатып къалгъан эки кесечик отъмекнинъ къокъусы Къашкъачыкъны джелъп этти. О, йыкыла-тура, чекише-чекише къона устуне тырмашаракъ, пексимет олып къалгъан куфлю отъмек парчаларыны къытырдатып ашамагъа башлады.

Поезд ачыкъ чёльде токътагъанынен, вагонларнынъ къапулары ачылып, адамлар секирип тюшмеге башладылар. Бу дефасында, Шефикъа аптенинъ янында ерлешкен къадын питесини яхшы этип пиширмеге наиль олды. О, вагонгъа чыкъкъан сонъ, эллерини пишире-пишире сыджакъ питени парчаламагъа тутунды. Оны беш парча этип, учъ баласынен озкуне пайлаштыргъан сонъ, бир парчасыны да Шефикъа аптеге узатты. Шефикъа апте де оны Асанчыкънен болюшип ашадылар.

Шу къадыннынъ торбасында учъ-дёрт кило къадар ун къалгъанына

¹ сербестлик бердилер — ачтылар

² ыстырап чектире — къыйнай, чекиштире

бакъмадан, энди къачынджы дефа Асанчыкънен анасына да пай чыкъаргъаны ичюн, Шефикъа апте тешеккюрини бильдирип, пите пиширюв ишлерине къарышмагъа башлады. О, инсанлар фукъаре олгъанда, бир-биринен сонъки локъмасыны биле пайлашмагъа тырышкъанларына эм айретленди, эм севинди.

Къашкъачыкъ эв ичини эр кунъ доланса да, энди ашаладжакъ киби шей тапамайып, койде къалгъан дигер миллетлерге менсюп олгъанлар тѣккен чѣплюклерни къарыштырып, бир шейлер тапкъан киби ола. Онынъ бутюн кунъки къайгъырувы, бир шей тапып, ашамакътан ибарет олды.

Поезд, кичкене демирѣл станциясынынъ четиндеки едек демирѣлуна барып токътады. Адамларны, къойлар киби, дане-дане сайып, сыранен тургъан ат арабаларына юклеп, чешит эмек больгелерине ѣлладылар. Шефикъа апте тюшкен ерде канал къазыла экен. Сюргюнге огъратылгъанлар яшамалары ичюн, эвельден ертолелер азырлагъанлар. Къоранта азаларынынъ сайысына коре, буюкли-кичикли ертолелерни пай эттилер.

Шефикъа апте озюне берильген ертолеге тюшти. Онынъ табанына тобан джайдырылгъан. Лякин пенджереси ѳкъ. Къапу сайылгъан еринде де ялынъыз ара бар. Къапунынъ озю — ѳкъ. Шу алчакъ таванлы оданынъ ичинде, я тиз устюнде, я да эгилип юреджексинъ. Асанчыкънынъ боюна къарарлаштырып къазсалар керек. Онынъ ичинде юрьмеге де ер ѳкъ я. Узунлыгъы эки бучукъ метр, эни исе эки метр къадар. Чалышып кельген сонъ, ялынъыз ятаджакъсынъ я да отураджакъсынъ. Айванлар ичюн къурулгъан ахырларда шараит бундан чокъ яхшы ола.

Къашкъачыкъ, эр кунъки киби, озюнинъ азбарыны бир даа зиярет эткенде, Асанчыкъ яшагъан эвнинъ ичинде чыкъкъан инсан лакъырдысыны эшитип, къувангъан киби олды. Шимди, бириси чыкъып, оны кореджегини ве аш береджегини умют этсе керек, ерге отурып, эвнинъ къапусына бакъып къалды. Арадан баягъы вакъыт кечсе де, ич кимсе чыкъмады. Къашкъачыкъ, бельки, досту къайтып кельгенини умют эткендир, барып къапуны тырмалады. Ниает, къапу ачылды ве эвден, тырашы оськен¹, мазаллы бир адам чыкъты. О, кучелекни корьгенинен, аягъыны ерге урып, къаба сѣзлернен къычырыкълады. Кучелек оны анъламаса керек, еринден къыбырдамады. Чюнки омрюнде даа бойле муамелеге расткельмеген эди. Шу киши, ерден алгъан чубугъыны котерип, оны урмагъа ниетленгенинен, къачып кетмеге меджбур олды.

¹ тырашы оськен — сакъалы оськен

Бу вакытта бир-кѳач бинѳ километр узакѳлыгында булунѳан мемлекетте кунешнинѳ якѳыджи сыджагындан ертоледе сакѳланѳан Асанчыкѳ, анасы уйлелик кѳайткѳанда, бир коше отѳмекнен бир чанакѳ ювундыкѳ кетиреджегини сабырсызлыкѳнен беклеп, севимли Кѳашкѳачыкѳны хатырлай эди. «Тойѳгѳандже олмаса да, мен бир шейлер кѳапынам, я Кѳашкѳачыкѳ не ашай экен?» — деп тюшюнди о.

кѳона — алчакѳ тѳгѳерек маса

чапачыкѳ — уфачыкѳ кѳазмачыкѳ

едек — эсас ѳлдан четтеки, поезд токѳтап турѳган демирѳл

ертоле — диварлары топракѳтан япылѳган басыкѳ эвчик

муамеле — мунасебет; кѳонушув

табан — *мында*: ертоленинѳ тѳбю

1. Вагонлар ичиндеки халкѳ джанларыны кѳуртармакѳ ичюн, балаларѳа бир кѳапым аш бермек ичюн насыл бир имкянларны араштыра эдилер?

2. Шефикѳа аптенинѳ янында ерлешкен кѳадын онѳа насыл ярдым этти?

3. Асанчыкѳ вагон ичинде хорланѳганда, Кѳырымда кѳалѳган Кѳашкѳачыкѳнынѳ алы не олды?

4. Сюрѳюн этильген халкѳны не ерлерге кетирдилер ве насыл ерлештирдилер?

5. Шефикѳа апте ве Асанчыкѳ насыл шараитте яшамаѳа меджбур олдылар?

6. Койге кельген ят адамлар Кѳашкѳачыкѳкѳа насыл бакѳтылар?

7. Кѳырымдан пек узакѳ олѳган мемлекетте Асанчыкѳ нелерни тюшюне эди?

III

Койде бошап кѳалѳган эвлерге кѳайдандыр башкѳа адамлар келип кирдилер. Кѳашкѳачыкѳ олар башкѳа тильде лакѳырды эткенлерининѳ фаркѳына барды. ѳм олар оны, ничюнدير, севмейлер. Корѳген сайын, таш атып, кѳувалайлар. Шефикѳа аптенинѳ эвинде яшаѳанлары да ойле мунасебет косьтергенлерине бакѳмадан, Кѳашкѳачыкѳ о эвни узакѳтан сейир этип, озюне теселли бере эди¹. ѳр алда, бир кунѳ ола шу азбарда севимли досту пейда оладжаѳыны умют этсе керек.

¹ теселли бере эди — *мында*: гонѳлюни ала эди

Иштен эр кунъ къарардан зияде ёрулып къайткъан Шефикъа апте, ноябрьнинъ сонъки кунълеринден биринде, акъшам: «Не япсалар, япсынлар. Ярын ишке чыкъмайджагъым», — деп тюшюнди. Къадын алында эр кунъ ер къазмакъ я да аркъасына асылгъан махсус савуткъа юкленген топракъны каналнынъ тюбюнден, джапкъа тырмашып, тёпесине чыкъармакъ ве отуз-къыркъ метрлик месафеге алып барып төкмек, бутюн вуджудыны ипрандыраджагъы белли эди. Бугунъ бутюн тенинде бир зайыфлыкъ ис этти ве юреги буланды. О, созулып ятты да, огълуна:

— Ал, отъмекни ач да аша. Меним ашайджагъым кельмей, — деди.

Асанчыкъ, чырмавлы отъмекни ачып, бираз ашагъан сонъ, къалгъан парчаны чырмап, ерине къойды ве анасына:

— Сизинъ пайынъызны къалдырдым. Истегенде, ашарсыз, — деди. Анасы индемеди. Асанчыкъ онынъ янына ятты да, къучакълайджакъ олып, бир элини анасынынъ устуне къойды ве тезден юкълап къалды.

Къашкъачыкъ шу куню, чёплюк обаларыны эшкелеп чыкъса да, ашаладжакъ киби, ич бир шей тапып оламады. Эбет, инсанлар отъмеклерини эр кунъ куфлендирип атмайлар ве пиширген ашларыны да, эр кунъ экшитип, төкмейлер. Къашкъачыкънынъ агърылары темелли кечмеселер де, арт аякъларына мукъайтлыкънен басып юрьмеге имкяны олды. Лякин ачлыкъ азабы оны зиядесинен хырпалады. Ойле олып къалды ки, санки скелетининъ устуне тери тарттыргъанлар. Эр бир кемиги тюртип тура. Чёплюктен ашамагъа ич бир шей тапамагъан сонъ, Асанчыкънынъ эви тарафкъа кетти. Къыйышып къалгъан арабакъапу арасындан азбарны, эвни ве озюнинъ ювасыны козьден кечирди. Асанчыкънен чапкъалашып ойнашкъанларыны хатырлады ве, баягъы вакъыт кыбырдамайып тургъан сонъ, айланып, тентир-ментир дагънынъ тереклигине догъру кетти.

Сербест юрьген айванлар озьлерининъ оледжеклерини сезип, кимсе корьмеген ерге барып, джан бере экенлер. Къашкъачыкъкъа да ойле дуйгъу кельди де, шунынъ ичюн Асанчыкънынъ эвинен эльвидалашып кеттими, аджеба? О, тереклер арасында баягъы юрьген сонъ, токъталды. Сагъгъа-солгъа бакъынды ве козюне чалынгъан, авлакъча ердеки, чалыларгъа догъру адымлады. Чытырманлыкъ арасында ер тапып ятты.

Уйле вакътында Асанчыкъ, анасыны беклеп, бир шейлер къапынаджагъыны умют этсе де, башкъа ертолелерге кельгенлер олды, лякин онынъ анасы кельмеди. О, зиядесинен ачыкъкъанындан, анасына къалдыргъан отъмек парчасыны ачып бакъты. Лякин

ашамагъа джесарет этмеди. Чырмап, ерине къойды да: «Анавы куню олгъаны киби, бельки кене отъмек кетирип етиштирамазлар», — деп тюшюнди о. Ертоледен чыкъып, узакъларгъа бакъса да, анасыны коръмеди. Этрафкъа бакъына-бакъына, къаршыламагъа кетти. Юре-юре канал оладжакъ эндекнинъ янына барып чыкъты. Лякин анда кимсе ёкъ эди.

Асанчыкъ, кери къайткъанда, авлакъча ерде корюнген койнинъ эвлерине бакъып къалды. «Анам бельки анда кеткендир», — деп тюшюнди ве о тарафкъа адымламагъа башлады. Кой сокъагъы бою кеткенде, эвинден чыкъкъан бир къадын, онынъ огюнден кечип, арыкъ кенарына бир шей тёккенини коръди. Шу ерге барып чонъкъайды да, ерге тёкюльген къартоп къабукъларыны ашамагъа башлады. Шу къадын, артына айланып, оны коръгенинен:

— Сен не япасынъ? Чёплюк ашалырмы? — деди озъбек тилинде.

— Мен ач олдым, — деди Асанчыкъ эшитилир-эшитильмез.

Къадын онынъ агъаргъан чырайыны ве азгъын эльчиклерини корип, аджыса керек:

— Бу якъкъа кель, — деди.

Асанчыкъ онынъ янына баргъанынен, къадын, онынъ устюнде бир къач бит юргенини корип:

— Анавы ерге барып тур, — деп авлакъча ерни косътерди де, — мен шимди келирим, — деп, эвине кетти.

Асанчыкъ, къадын айткъан ерге барып, беклеп турды. Чокъкъа бармадан, шу къадын онъа бир бутюн пите, бир къач дане де отъмек парчасы кетирип берди. Асанчыкъ, къуванчыннан не япаджагъыны бильмейип, отъмек парчаларыны ашай-ашай къайтты. О: «Бельки анам энди къайткъандыр», — деп тюшюнди ве, бутюн питени онъа бермек ичюн, къойнуна кыстырды. Койнинъ сонъки эвининъ янашасында челик ойнагъан балалар оны коръгенлеринен: «Тиленджи, тиленджи...», — деп багъырмагъа башладылар. Элинде таягъы олгъан бала, юуруп барды да, Асанчыкънынъ аркъасына бир таякъ тюшюрди ве: «Бир даа мында кельме!» — деди. Асанчыкъ, кучю еткенине коре, юуруп къачмагъа башлады. Балалар онынъ артындан таш атсалар да, тийдирип оламадылар.

Ертоледе Асанчыкънынъ анасы ёкъ эди. Акъшамнынъ къаранлыгъында да кельмеди. Онынъ юреги ташкъынланды ве: «Аначыгъы... ым, аначыгъым къайда... а?» — деп, агъламагъа башлады. Къаранлыкъ ертоле ичерисинде баягъы вакъыт агълап отургъан сонъ, ерге тёшельген тобан устюнде юкълап къалды. Гедже тюшюне анасы кельди. Темиз-пак кийинген, чырайы яшаргъан. Элин-дебалабан биртёгерек отъмек тутып, хоштебессюмнен онъа якъынлаша да: «Энди раат олурмыз, огълум, мен санъа да мекян азырладым¹», —

¹ санъа да мекян азырладым — сени де озюмнинъ яныма аладжакъым

дей. Асанчыкъ юкъу арасында: «Анам!» — деп багъырды ве, уянып, бель устуне котерильди. Лякин анасы ёкъ эди. О, кене агъламагъа башлады ве, бираздан сонъ: «Бельки анамны текрар корерим», — деп, ятты ве, чокъкъа бармай, юкълап къалды.

1944 сенесининъ къышы эм эрте кельди, эм сувукъ олды. Къашкъачыкънынъ азапларына даа зияде къыйынлыкъ къошулды. Чёплюк тёкюльген ерлерни къар орытти. Чайнамагъа мумкюн олгъан киби бир шейни тапмакъ ичюн, чокъ вакъыт къыдырмакъ керек ола. Базы кунълери исе ич бир шей тапып оламай.

Асанчыкъ анасындан къалгъан антерлерден эки данесини къапу сайылгъан арагъа, чырпы парчаларынен мыхлагъан киби, пекитип къойды. Озюнинъ урбалары устюнден мевталардан къалгъан кийимлерни де кийди. Гедже юкълагъанда, яз бою топлагъан чул-чубурнынъ ярысыны тюбуне тёшей, ярысыны да ёргъаннынъ устюнден къапата. Кунъдюзлери биле, ушюмемек ичюн, чокъусы вакъыт ойле ята. Янъы йылгъа учъ кунъ къалгъанда, онъа отъмек иссесини берювни ред эттилер. Анасы къазангъан пара биткен экен. Энди ашамагъа бир шей тапув даа зияде къыйынлашты.

Тюкяндан бош къайткъан Асанчыкъ, юкъудан безгенине бакъмадан, ертолесине кирип: «Бельки тюшюмде бир шей ашагъанымы корерим», — деп, кене юкъламагъа ятты. Лякин ачлыкъ азабы юкъу бермеди. «Шимди яз олгъан олса, аджджы олмагъан отлардан я да терек япракъларындан ашар эдим. Лякин къатты къышта не тапарсынъ да, не ашарсынъ», — деп тюшюнди о.

Экинджи куню, яни отуз декабрьде, башындан аягъына къадар бир талай чул-чубурны сараракъ, бостан къоркъулыгъына ошап, ашаладжакъ киби, бир шей къыдырмагъа кетти. Якъын ерлерден ич бир шей тапамайджагъыны билип, койге бармагъа ве пите берген къадындан отъмек истемеге ниетленди. Лякин, яры ёлгъа барыр-бармаз, къурсагъынынъ ичинде ойле агъры пейда олды ки, белини букип, токътап къалды. Ойле алда баягъы тургъан сонъ, козюне ярыкъ кирген киби олды¹. Яни, агърылары тынчланды, лякин энди ёлуны девам этмеге козю батмады. Яваш-яваш ертолесине къайтты ве, имдат къыдырып: «Ана-а-ам... Ана-чы-гъы-ым», — деп, агълай-агълай, юкълап къалды. О, юкъусына тойып уянгъанда, тышта къаранлыкъ ве аджджы сувукъ укюм сюре эди. Асанчыкъ, баягъы вакъыт къалтырап яткъан сонъ, устуне япкъан ёргъанынен башыны да къапатты. Озюнинъ нефесинен бираз исинген сонъ, кене юкълап къалды.

Экинджи куню, яни отуз бир декабрьде, Асанчыкънынъ къурсагъы

¹ козюне ярыкъ кирген киби олды — озюни эйи дуйды

ичинде бир шей бурып-бурып алды. О, ашамагъа ойле истей ки, даянмакънынъ чареси ёкъ. Лякин не чаре? О: «Койге кетсем, барып чыкъар экенимми?» — деп тюшюнди. Баягъы вакъыт шубеленип отурса да, башкъа чаре олмагъаны ичюн, кетмеге къарар берди. Терен къаргъа бата-бата, корюнмеген ёлны къарарлаштырып, ельге къаршы де артыны чевирип, де огюни кетерек, койнинъ эвлерини корьгенинен, ичине бир исинти кирген киби олды. О, язда кой балалары уджюм эткенлерини хатырлады. Лякин олар бу сувукъта сокъакъкъа чыкъмайджакъларыны тюшюнип, озъ-озюни тынчландырды.

Кой сокъагъы бою кетип, догъру таныш къапугъа барса да, о килитли эди. Сонъ бир-къач къапугъа даа окъталды. Олар я килитли, я да бузлап къалгъан эдилер. Ушюген ве азгъан эльчиклеринен къапуны къакъса, эли агъыраджакъ эм эвлерине бастырылып отургъанларгъа эшиттирип оламайджагъыны биле эди. Бу себептен, бельки бириси расткелир деп, бош сокъакъ бою кете берди.

Асанчыкъ къарлы боран арасында бир къадын келеяткъаныны корьди. О, эп якъынлашмакъта эди. Араларында бир-къач адым къалгъанда, Асанчыкъ, къадыннынъ дикъкъатыны джелъп этмек ичюн, токъталды да:

— Манъа отъмек берсенъиз, — деди явашчыкътан.

— Не дединъ? — деп сорады къадын.

— Отъмек истедим, — деди Асанчыкъ утана-утана.

— Вай, бичаре... е. Меним эвлятларым да эвде ач отуралар. Бельки оларгъа ашамагъа бир шей тапарым деп, кеткен эдим. Мына, бош къайтам, — деп къадын эллерини косътерди. Сонъ, сёзюни девам этип, — Биревлер ашап, ичип байрам япалар, дигерлери янъы йылны ач къаршылайджакълар. Ана, анавы юксек эвде байрамгъа азырланалар. Отъмекни олардан истесенъ, бельки берирлер, — деп къошты.

Асанчыкъ, къадын косътерген, шу юксек эвге догъру насылдыр ишанчнен адымлады.

Узакъ Къырымда койнинъ сокъагъы бою, къаранлыкъ геджеге ярыкълыкъ берген къар устюнде изчиклер къалдырып, Къашкъачыкъ къайдадыр кетмекте. Аджджы ель уфюргенде, ыйыкъ ерге сакъланып, ель токътагъанынен, ёлуны девам эте. Онынъ гъает азгъын кевдеси, ель уфюргенде, учып кетеджек киби келе эди. Бойле кеч вакъытта кой юкъугъа дала ве ич кимсе корюнмей тургъан. Лякин бу гедже базы адамларнынъ аджелеликнен къайдадыр кетювлери оны айретлендирди. О, Асанчыкънынъ азбары янына баргъанда, бурнуна аш къокъусы кирди. Токъталып, азбар ичини ве озюнинъ ювасыны козьден кечирди.

Эвнинъ къапусы базада бир ачылып, кимлердир де тышары чыкъалар, де ичери кирелер. Къапу ачылгъан сайын, сыджакъ эвден,

лампа ярыгынен къарышып, був чыкъа ве, къапу къапалгъанынен, гъайып олып кете. Къашкъачыкъ, инсанлар бу гедже 1945 сенесини къаршылап аладжакъларыны, бильмей эди. Онынъ бутюн тюшюнджеси бир шей тапып ашамакътан ибарет эди. Азбаргъа кирмеге джесарет этамай. «Бу адамлар шу къокъулы ашларынынъ къалымтыларыны бир ерге т керлер, я», — деп тюшюнди де, шу бахтлы дакъикъаларны беклемек ичюн, дивар тюбюнде къалачланып ятты. Баягъы вакъыт кечкен сонъ, юкъу арасында явашчыкътан выйкъылдап алды. О, тюшюнде севимли досту Асанчыкънен ойнашкъаныны коре эди.

Орталыкъ къаранлыкълашмагъа башлагъанда, юре-юре темелли ёрулгъан Асанчыкъ, ап-ач алында, къаранлыкта узакъ ёл кечип, озюнинъ ертолесине къайтмагъа джесарет этмеди. О, шу юксек эвнинъ янына къайтып кельди. Ёлкъапу къапавлы олып, азбар ичи корюнмесе де, орталыкъкъа джайрагъан, кескин ве хош къокъу, бурнуны йыртаджакъ киби, келе эди. Эбет, ичериде кебап пиширмекте эдилер. Онынъ къокъусы Асанчыкъны йипсиз багълап к ойгъан киби олды. О, энди ич бир якъкъа кетип оламай. «Бу адамлар шу къокъулы ашларынынъ къалымтыларыны бир ерге т керлер», — деп тюшюнди де, шу бахтлы дакъикъаларны беклемек ичюн, дивар тюбюне ч кти. Баягъы вакъыт кечкен сонъ, Асанчыкъ, козь к апакълары агъырлашк аныны сезип, шу ерде топланып ятты. Арадан чокъ кечмеден¹, юк лап к алды. Юк у арасында онынъ юзюнде тебессюм пейда олды. О, тюшюнде юрегине энъ якъын олг анларны коре эди. Язнынъ кунешли кунюнде анасынен бабасы чечекликте юрелер. К ашк ачыкъ да оларнынъ этрафында секиреклеп чапк алай. Олар, Асанчык ны корьгенлеринен, ток талып: «Кель, кель. Мында ачлыкъ ве к асевет деген шей — ёк », — дей де, эллерини саллап, чаг ыралар, лякин оз лери яваш-яваш арт-артларына кете берип, сыджакъ сувда ириген буз киби, г айып олалар.

месафе — узакълыкъ
ипрандырмакъ — *мында*: зайыфлаштырмакъ
чырмавлы — сарылг ан
эльвидалашып — саг лык лашып
чырпы — к уру пытачык лар
имдат — *мында*: ярдым
ок талды — барып урунды

¹ арадан чокъ кечмеден — тезден

1. Койде Къашкъачыкъ насыл алгъа къалды? О, нелерни умют эте эди?

2. Шефикъа апте насыл ишлерде чалыша эди? Бу агъыр ишлер онъа насыл тесир этти?

3. Сиз насыл тюшюнесинъиз, Асанчыкънынъ анасы, Шефикъа апте не ичюн ертолеге къайтып кельмеди? Онъа не одлы?

4. Янгъыыз къалгъан Асанчыкъ сонъки кунълеринде насыл хорлукълар чекти? О, сагъ къалмакъ ичюн не япты?

5. Сиз Асанчыкънынъ арекетлерине насыл бакъасынъыз? Онынъ насыл табият чизгилерини къайд эте билесинъиз?

6. Асанчыкъ ве Къашкъачыкъ олюм юкъусында насыл тюшлер корелер?

7. Асанчыкъ ве Къашкъачыкънынъ аджыныкълы омрю ве олюминде кимлер къабаатлы деп саясынъыз?

1. Икяенинъ эр бир къысмына манасына коре серлевалар къоюнъыз.

2. Икяенинъ мундериджесине эсасланып, инша язынъыз. Тарифленген адисе ве вакъиаларгъа шахсий мунасебетинъизни косьтерип, изаланъыз.

АЙДЕР ОСМАН (1938—1997)

Сюргюнлик девринде къырымтатар халкъынынъ медениети, эдебияты сакъланып къалмасы ве инкишафы огърунда дегерли хызмет эткен яzydжылардан бири Айдер Осман эди. О, Къырымнынъ Сеитлер районындаки Бешкъурткъа Вакъуф коюнде оджа къорантасында догъды. 1944 сенеси майыс 18-де оларнынъ къорантасы бутюн къырымтатар халкъынен берабер Озбекистангъа сюргюн этильди. Окъувгъа авес осьмюр Айдер, яшайышнынъ кыйынлыкъларына бакъмадан, Маргъылан шеэриндеки педагогика техникумына окъумагъа кирди. Бу техникумда окъув вакътында расткельген маниалар, кедер ве ынджынувлар, комендантнынъ кылынувларыны Айдер Осман озюнинъ «Аметнинъ козьяшлары» икяесинде тасвир этти.

Айдер Осман чокъ йыллар «Йылдыз» меджмуасында чалышты ве, онынъ мундериджели, меракълы, популяр олмасы ичюн, гонъюльден арекет этти, чокъ кучъ-къуветини сарф этти.

Айдер Осман озюнинъ эсерлеринде къырымтатар халкъынынъ сюргюнлик фаджиасыны, гъурбетте аджыныкълы алыны акс этти. «Аметнинъ козьяшлары» икяесинде яzydжы озюнинъ башындан кечирген кыйынлыкълар, акъаретлерни хатырлап яза. Амет, техникумгъа кирмек ичюн, озюнинъ къырымтатар олгъаныны гизлемеге меджбур ола, чюнки къырымтатарларына яшагъан районларындан тыш чыкъмакъ ясакъ этильген эди. Инсафсыз, инсан сыфатыны гъайып эткен комендантнынъ козюне Амет, чибин къадар, корюнмей.

Аметни кърккъу, къасевет сарып ала. Онынъ бир тюрлю къабааты олмаса да, озюни оджалар ве талелелер огюнде, джинаетчи киби, дуя.

Шу ернинъ джемааты Аметке берильген джезанынъ акъсыз олгъаныны анълайлар, оны аджыйлар ве ярдым этмеге тырышалар. Айдер Осман бу икяеде сюргюнлик деврининъ джанлы левхасыны яратты ве аджыныкълы адисени тасвир этти.

Айдер Осман сюргюнлик йыллары осип-етишкен ве эдебияткъа

кирген языджылардан. Онынъ биринджи китабы «Эмдженъден селям» серлевасынен 1972 сенеси нешир этильди. Айдер Осман несир саасында иджат этти. О, муреккеп мундериджели, меракълы сюжетли икяе ве повестьер язды. Онынъ «Таныш козьлер», «Йыллар ве достлар», «Тутушув» адлы китаплары нешир олды.

АМЕТНИНЪ КОЗЬЯШЛАРЫ

Бааръ, эр ерде бааръдир. Тазелик ве къуванч кетириджи мевсим. Сабанынъ салкъынлыгъы ичинде бааръ къокъусы дуюла. Педагогика техникумынынъ ятакъханесинде эр кес уянды ве азбаргъа чыкъты. Балалар азбар ичинде акъып кечкен арыкъта эшкънен ювуналар, лаф-сёз, шакъа-къората, шенъ кулькю орталыкъны чынълата. Сонъ, экишер-учер олып, чайханеге чай ичмеге кетелер. Эвинден пите кетиргенлернинъ иши яхшы. Питенинъ янына бир чайник чай алса — сабалыкъ емеги азыр. Лякин питеси олмагъан, эр афта эвлерине барып, бир богъча пите кетирмеген балаларнынъ иши — къыйын. Талелелер арасында бойлелери аз. Амет де олар сырасында. Онъа комендантынъ изинисиз эвге бармакъ мумкюн дегиль. О, бир кере озъбашына эвге барып кельди ве бунынъ ичюн аладжагъыны алды. Директор онъа къыйыш бакъа, селямыны алмай, завуч Калантаров оны инсан ерине саймай. Калантаровны корьгенде, Амет къатып къала, юреги токътагъан киби ола, нефес алмай. «Санъа мында окъумакъ мумкюн дегиль, — деп фышылдай зеэрли сеснен Калантаров. — Бар кет озюнъизнинъ койге, анда окъу!»

Аслыны алгъанда, эписине Аметнинъ озю къабаатлы. Не къадар масхаралыкъ! Балалар онынъ устюнден кулелер. «Къана, Амет, айтса, сенинъ миллетинъ — ким? Озьбекми? Ха-ха-ха!» Амет бойле вакъытларда не ишлейджегини бильмей. Оларнен берабер кульсюнми ёкъса къавгъа этип башласынмы? О, энди эм ойле, эм бойле этип бакъты. Котекте о, енъмей, чюнки бутюн талебер — яшча ондан буюклер. Амет даа якъынларда он дёртке кирди, окъув юртунда исе 18—20 яшлы балалар окъуйлар. Амет айнеджиликнен йылмая ве мыскъылджынынъ¹ янындан узакълашмагъа бакъа.

О, ана-баба зенаатыны кутип, оджа олмакъ истеди. Къырымтатарларына исе озълери яшагъан ерден беш километрден узакъ кетмек мумкюн дегиль. Амет озюнде бир айнеджилик тюшюнди. О, отуз километр узакълыкътаки Маргилан шеэринде барды ве, Ахмад Хасанов деп языларакъ, оджалар техникумына

¹ мыскъылджы — бирисининъ устюнден кульген адам

документ теслим этти. Онынъ элиндеки едиджи сыныфны битиргени акъкъындаки шеадетнамеде ады Ахмад деп, язылгъан эди, о, тек Асанов фамилиясыны Хасанов япты. Бойле тюзетювден сонъ о, эминликнен окъумагъа кетти, имтианлардан кечти, ятакъханеден ер алды. Озбек тилини озбеклернинъ озлеринден эксик бильмей. Эр шей — сырасында¹. Окъувны битирген сонъ, кене койге къайтыр ве къырымтатар олур. Онынъ мында, озбек олып, окъугъаныны кимсе бильмез.

Эки бучукъ ай памукъта олгъан сонъ, Амет курсдашлары арасында озъ адамы олып къалды. Бея корюнмейип келе, дейлер. Бир кере дерс маалинде сыныф одасына директор, завуч ве оларнен берабер арбий урбалы адам кельди. Бойле вакъытта адет олгъаны киби, балалар деръал ерлеринден турдылар. Директор, элини саллап: «Отурынъ», — деди. Сонъра, Аметнинъ янына келип:

— Тур еринъден! — деп окюрди.

Амет турды. Директор арбий адамгъа ишмар этти:

— Мына, озъ миллетини гизлеп юрьген адам будыр!

— Сенинъ миллетинъ — ким? — деп сорады завуч фышылдагъан даушнен.

Амет эр шейни анълады. Ред этмек — файдасыз.

— Татар, — деди яваштан.

— Ёкъ, сен адий татар дегиль, къырымтатарсынъ! — деп къычырды арбий урбалы адам ве элинен янбашындаки пыштавыны тутты.

— Ёкъ-ёкъ, бу ерде дегиль, — деп фысылдады директор. — Озюнъиз билесинъиз, балаларнынъ анында олмай. — Сонъра, Аметке бакъып, къычырды: — Къана чыкъ!

Амет коридоргъа чыкъты, онынъ артындан кельгенлер де чыкътылар. Шу арада тенеффюске чанъ къакъылды. Бутюн талелелер азбаргъа тѣкюльди ве Аметни сарып алдылар. Амет, башыны салындырып, яваш-яваш кете, онынъ артындан, пыштавыны тиклеп, арбий адам келе. Бу манзараны корьген талелелер шаштылар, бири-биринден бойле алнынъ себебини сорап башладылар. Аметнен бир группада окъугъан базы бошбогъаз² балалар деръал анълатып башладылар: «О, къырымтатар экен, яни саткъын экен, миллетини яшыргъан ве бизим техникумгъа окъумагъа кирген». «Ёкъ, тек бу дегиль, — деп анълата экинджиси, — Амет Къырымда немселерге ярдым эткен!» «Сен не айтасынъ? — дей учюнджиси. — Амет дегиль, онынъ бабасы ярдым эткен. Бизим разведкаджыларда онынъ бабасынынъ немсе урбасында чыкъартылгъан ресми бар экен... Пулемѣттан атып тура экен...»

Окъув бинасы буюк азбарнынъ ортасында булуна эди. Азбарнынъ

¹ эр шей сырасында — эр шей яхшы

² бошбогъаз — тюшюнмейип олур-олмаз лаф эткен адам

четинде — ятакъ одалары. Ятакъханедеки талелелер де атылып чыкътылар. Бир кере бу азбаргъа аюв ойнатыджы адам кельген эди. Бурнундан къалын зынджыр кечирильген аювны сабысы сопанен ура, аюв окюре, арт аякълары устуне тура ве айланып ойнай эди. Балалар аювны пек аджыгъан эдилер. Шимди тамам шу ерде Амет кетмекте, этрафта — сейирджилер. Аюв сабысы еринде исе элинде пыштав туткъан арбий адам булунмакъта. Амет козь къыйыгъындан арбий адамгъа бакъып алды. Арбий бу бакъышны сизди ве: «Къолларынынъ котер, хаин!» — деп окюререк, кокке къуршун патлатты. Эр кес эр якъкъа къачты, къызлар къычырыштылар, кимдир агъламсырагъан даушнен такъмакълады: «Ой, бойле кичкенечик балагъа къуршун аталар!..»

— Мен сенинъ кибилерни дженкте озъ къолларымнен ольдюрдим, — деп хырылдады арбий адам. — Сен менден къачып къуртуламазсынъ.

Онынъ юзю къып-къырмызы, саргъуш олгъаны корюнип тура эди.

Амет, къолларыны котерген алда, эгилип-эгилип кете, артындан исе арбий адам сёгюнип-къычырып келе.

Ниает, олар азбар къапугъа якъынладылар. Къапу янында къаравул, завуч Калантаров, химия оджасы Сабырджанова ве дигер оджалар тура эдилер. Олар Аметнен арбийни къоралап келеяткъан балаларны токътаттылар. Энди о ягъына Аметнинъ бир озю кетеджек.

— Арбий аркъадаш, сиз пыштавынъызны сакъланъыз, — деди Сабырджанова юксек ве кескин даушнен. — Къаршынъыздаки баладыр.

Арбий адам сёгюнди, амма пыштавыны къылыфына къойды ве Аметке эллерини тюшюрмекни эмир этти. Азбар къапуны кечкен сонъ, олар тек экиси кеттилер.

Арбий адам эп фышнай, чыкътылдай, кекире, саллана-сюрюне ве эр сефер сёгюне. Аметнинъ бурнуна кескин ракъы къокъусы де сагъдан, де солдан уруна. Олар шу якъын ердеки чиркин бир баракъа кельдилер. Арбий адам баракнынъ одаларындан бирини ачты. Аметни ичери кирсетерек, янагъына ойле бир шамар урды ки, Амет атылып кетип, оданынъ дигер четиндеки собагъа башынен урулды. Бундан сонъ къапуны къапатты, тыштан килит шыкътырдады ве эр шей тынып къалды. Амет баягъы вакъыткъадже къыбырмамай ятты. Шамар урулгъан къулагъы алевленип яна, ичинден пув-пув эткен сес келе. Эппи вакъыттан сонъ, яваш-яваш еринден турды ве демир чильтерли пенджеренинъ янына кельди. Ерге акъшам кольгелери энип башлагъан. Пенджере артында Аметнинъ акъранлары ойнайлар. Аметнинъ, оларгъа бакъып, авеси кельди: «Олар озьлерининъ насыл бахтлы олгъанларыны биле экенлерми?»

Орталыкъ къаранлыкълашты. Балалар эвлерине кеттилер. Кичик, алчакъ ода ичинде Амет озъ яныгъынен янгъыз къалды. Энди

бабасыны чагъыртырлар. О, бабасынынъ бурюшик ве мераметли юзюни тасавур этти, агъасыны, аптесини хатырлады... Оны энди атаджакъларыны бильселер, кимсин насыл яныкъларлар. Кене яхшы, бу кунни анасы корьмейджек... Онынъ юреги толукъты ве о, акъырын давушнен агълап башлады.

Мудхиш гедже дешетли къоркъулар ичинде кечти. Амет курсю устюнде отура, козьлери юкъугъа кеткенинен, озюнинъ атувгъа алып кетейткъанларыны коре, сескенип уяна. Кокрегини бир шей аджыта, нефес алмасы агъырлаша. Амет яры юкъу, яры уяныкъ алда де агълап, де токътап сабаны тапты. Саба пенджере тюбюнде кене дюньки балалар пейда олдылар. Амет, не ишлейджегини бильмейип, кене агълап башлады. Балалар онъа дикъкъат этмегендже, агълады. Ниает, балаларнынъ бири, уйкендже сою, оны эследи, пенджере янына келип, ондан: «Сен не ичюн агълайсынъ?» — деп сорады. Амет эр шейни, олгъаны киби, айтты, ич бир шейни гизлемеди ве сонъунда иляве этти:

— Энди мени атсалар керек.

— Сен не айтасынъ? — деди бала. — Балаларны атмакъ къайда корюнген шей?

— Лякин мен къырымтатарым да, къабаат ишледим, озь миллетимни гизледим...

— Сонъ, не олгъан экен? Чешит шейлер уйдурма. Бойле шейлер ичюн атмайлар. Сени не заман къападылар?

— Тюневин, уйле маалинде, саат учьлер къарарында.

— Сен о вакъыттан берли чыкъмадынъмы?

— Ёкъ. О, къапуны килитлеп, къаяккъадыр кетти.

Сорагъан бала элесленди.

— Сен ач олсанъ керек?

Амет, тасдыкъ манасында, башыны саллады.

Балаларнынъ кими анасыны, кими бабасыны чагъырды. Демир чильтерли пенджере янында адамлар топланып башладылар. Уйкенлер, пенджере артына туруп, Аметтен сорадылар. О, исе тек акъикъатны айтты. Уйкенлер пек раатсызландылар.

— Бугунъ базар куню де. Комендант кельмез. Заваллы бала ярынгъадже мында отураджакъ, — деди бир къадын.

Пенджере артында халкъ топланды. Вакъиадан хабердар олгъан адамлар ачувландылар. Сонъра бир къач адам къаяккъадыр кетеджек олды. Башкълалар оларнынъ артындан кыгычырдылар;

— Айтынъыз, эгер о, деръал кельмесе, бунынъ ичюн джевап берир. Керек олса, Сталиннинъ озюне мураджаат этермиз.

— Айтынъ, къоркъманъ о ичкиджи джинабеттен, баланы къапагъан ве озю чыкъып кеткен, бакъ сен бу къарамангъа...

Чильтерли пенджере артындан юзю когерген арыкъ огъланчыкъ къырмызы ве шишик козьлеринен адамларгъа бакъа ве, ичинден

Аллагъа ялварып, адамларнынъ кетмей тургъанларыны истей. О, анълады ки, эгер бу адамлар мында олсалар, оны къорчаларлар. Тек олар кетмесинлер.

Адамлар кетмедилер. Пенджере тюбюнде андан-мындан лакъырды этип турдылар. Балалар, эвлерине барып, Аметке отъмек, сув кетирдилер. Уйлеге якъын сепетли мотоцикл келип токътады ве онынъ сепетинден комендант тюшти. О, аякълары устюнде зорнен тура эди. О, къапуны ачты ве Аметке шашкъынлыкънен бакъып къалды. Сонъра хырылдагъан сеснен:

— Сен кимсинъ? — деп сорады.

— Мен, Амет Асанов, къырымтатар, миллетимни гизледим, тюневин техникумда сиз мени апске алдынъыз. — Амет бу сёзлерни тыныш алмайып айтты.

— А! Сен!

— Эй, сен, яваш ол, баланы чыкъар! — деди къалын сесли эркек. Башкъалары онъа къолтуттылар: «Тез чыкъарынъ! Бир суткадан берли сизни беклеп отура!»

— Мумкюн дегиль, — деди комендант ве кекирди. Орталыкъта ракъы сасыгъы сезильди.

— Эй аюв, — деди къалын сесли эркек, — мен Берлинни алдым, сени исе тез абарарым!¹ Чыкъар баланы, дейим санъа!

Комендант, къырмазы оппа козьлерини тегереклендирип, кишини сюзди, онынъ шакъа этмегенини анъласа керек, Аметке бакъып, яваштан:

— Чыкъ, — деди. — Эр ай бешинджи числода имзагъа келирсинъ. Сен манъа айын-оюн япма, къуйругъынъны узип алырым!

Бу фаджиа учъ ай эвель олып кечти. Ондан Амет озюне аит хуляса чыкъарды. Омюрге ялан айтмамакъ керек. Тек керчекни айтмакъ керек. Амет буны пек яхшы анълады.

Техникумда чокъ лакъырдылар олды. Оджалар кенъешинде Аметни техникумдан чыкъардылар, лякин химия оджасы Сабырджанова, яш ве дюльбер къазан татары, бойле къараргъа къатиен разы олмады. «Талевени миллети ичюн окъувдан чыкъарув акъкъында къанун ёкъ, — деп кестирди, о. — Ёкъ! — О, кычырып-кычырып айтты. — Керек олса, мен Москвагъа язарым. Сталинге язарым, амма бу ишни бойле къалдырмам. Бир баланы къорчалап оламагъан адамлар акъикъатны къорчалайджакъ олалар...»

Оджалар кенъешининъ къарары авада салланып къалды. Кимсе оны кутъмеди. Шимдилик Аметни тынч къалдырдылар. Оны эр корьгенде фышылдап, озю гонъюлли оларакъ техникумны терк этмек кереклигини хатырлаткъан къап-къара черели Калантаровны назаргъа алмагъанда, оны раатсызламайлар.

¹ сени тез абарарым — урып йыкъарым

Амет коменданткъа имзагъа бара, узун невбетлерде тынышыны чыкъармайып тура¹. Невбетте тургъанда, имзагъа тек он алты яшыны толдургъанлар къатнагъаныны анълады, амма бунъа дикъкъат этмеди. Онъа: «Кель», — дедилер, демек, кельмек керек. О, кимсеге тиль къайтармакъ истемей. Онъа озъ янълышыны тюзетмек имкяныны бергени ичюн, талийинден миннетдар².

Амет бутюн фенлерден зияде химияны окъуй. Бир шей анъламаса да, бутюн формулаларны эзберлеп ала, дерслерде, даима къолуны котерип, истекнен джевап бере. Химия оджасы ондан пек мемнюн. Даима: «Асановдан адам олур. Мына корерсинъиз. Ондан огренинъиз», — дей ве Амет химия дерслерини, тюфекнинъ къуршуны киби, гедже-кунъдюз азыр тута эди.

Амет башыны саллады, бир кереден сюрип кельген хатырлавлардан арынмакъ истеди. Онынъ бугунъ саба ашайджакъ ашы ёкъ, амма эписи бир чайханеге барды. Бир чайник чай алып, четке отурды ве ичип башлады. Янашада отургъан балалар, пите ашап, чай ичелер. Олар Аметни озъ софраларына давет эттилер. Амет, чайнигини алып, оларнынъ янына авушты.

— Балалар, тюкян ачылса, мен бир буханка отъмек алырым, бизлер берабер уйлелик ашармыз. Мен керчек айтам, — деди.

— Сен буюр, чекинме, — дедилер балалар, — сенинъ отъмегинъ олса, оны да ашармыз. Сен эр вакъыт бизим софрамызгъа отур. Отъмегинъ бар-ёкъ олгъанына бакъма.

— Эбет, теклиф беклеп отурма...

Амет къуванды. Насыл яхшы балалар. Мына шимди бир кесек пите ашаса, уйлегедже етер. Уйледе исе о, отъмек сатын алып ве оларны мусафир этер.

Саба куннинъ айдын оладжагъындан делеялет бермекте эди. Амма сонъундан эр шей денъишти. Талелелер сыныф одаларына кирип башлагъанда, эр кес залгъа топланмакъ керек олгъаныны айттылар. Ятакъ одаларынынъ бир четинде, азбарнынъ тёрюнде, табаны топракъ олгъан балабан одагъа зал дениле. Балаларнынъ айткъанларына коре, бу эвлернинъ эписи бир заманлар зенгин бир адамнынъ мулъкю олгъан, шимди «зал» денильген кениш ве узун ода исе онынъ ахыры экен. О залда афтада бир кино косътериле, кимерде топлашувлар ола. Эр кес мудхиш сукюнет ичинде туруп къалды, затен, мында отурмакъ ичюн, скемлелер де ёкъ. Оджалар кошедеки бирден-бир столнынъ этрафына топланды, устюне бир приёмник къойды ве шимди, онъа бакъып, сусмакъта эдилер. Ниает, приёмник сёйленип башлады ве Сталиннинъ ольгени анълашылды.

Приёмник тынгъан сонъ, индже, агълавукъ сеснен директор

¹ тынышыны чыкъармайып тура — сес-солукъ чыкъармайып тура

² талийинден миннетдар — такъдиринен разы

сёйленип башлады: «Озьлерингизни эльге алынъыз, аркъадашлар, метанетли олунъыз, йиберильменъиз, чешит провокацияларгъа къапылманъыз... О, бирден: — Сен бизлерни кимге ташлап кеттинъ? — деп къычырды ве окюрип агълап йиберди. Яваш-яваш такъмакълап, дигер оджалар да агълап башладылар. Агълайдыжылар даиреси эп кенишледи ве энди талебелерге кечти. Талебелер де агълай ве агълав арасында: «Бабачыгъымыз, сен бизлерни кимлерге къалдырдынъ?..» — дейлер. Агълав сеслери эр якътан эшитиле, тезден бутюн зал агълап башлады. Биревлер окюрип агълай, биревлер исе озюнден кетип¹ йыктыла, зал гувульдей эди. Амет де агъламакъ истей, о, эп тырыша, амма козьашлары кельмей. Адетте о, анасыны, онынъ олеяткъан дакъикъаларыны хатырлагъанда, агълайджагъы келе эди, амма шимди бу да ярдым этмеди. О, даа якъынларда комендантнынъ пыштавы астында бу азбардан кечкенини, балаларнынъ айткъан сёзлерини хатырлады, амма козьашлары кельмеди. Балалар арасында: «О, агъламай! О, агъламай!» деген фысылты кечти. «О — къырымтатар, онынъ ичюн агъламай!» Атта уйкен яштаки бир къыз козьашлары арасындан: «Эв, козьлеринъ патлап чыкъсын!» — деди. Дерсинъ, Сталиннинъ олюмине о, къабаатлы эди.

Амет агълаяткъан талебелер арасында тура ве озь аятынынъ энъ къыйын, энъ фаджиалы аньлерини хатырлай, амма, эписи бир, козьлеринден яш кельмей. О, Сталинни башкъалардан аз севмей, бельки, атта, чокъ севедир ве озюнинъ улу дайиге севгисини, садакъатыны косьтермеге азыр, амма, эп бир, козьашлары кельмеди.

Ниает, агълав-сызлав яваш-яваш эксилип башлады. Эслерини джойгъанлар айындылар. Азбаргъа чыктып башлагъанда, зайыфларны къолтугъындан туттылар, олар манасыз бакъышнен, ёлуны коръмейип, кете ве кимерде-бир инълеп алалар. Амет Къырымны, баба эвини, эв артындаки чименликни, анда отлап юрген къой-къозуларны, оларнынъ арасында озюни коръди. Пенджерени ачып, оны чагъырайткъан анасынынъ мераметли, севимли юзюни тасавур этти. Мына, сельбилер шувулдап тургъан ёл бою куле-куле бабасы кельмекте, аякъларында чарыкъ, башында къалпакъ, шимди келип, Аметни къучагъына аладжакъ ве, оны котерип, ичери киреджек, анасы оларны къаршылайджакъ, бабасыны ве Аметни опеджек, олар экиси эки якътан Аметни охшайджакълар. Мына шимди...

Аметнинъ юреги сыкъылды: «Насыл яхшы яшайыш эди!» — деп тюшюнди. Азбар бою кетер экен, янакълары сылангъаныны сезді. О, озю дуймагъан алда, агъламакъта эди.

— Эбет, агъланаджакъ кунъ, балам!

Амет башыны котерди. Къаршысында къаравул къарт турмакъта эди.

¹ озюнден кетип — эсини джойып

изинсиз — разылыкъсыз

сабысы — саиби

барак — бир къатлы узун ве чокъ одалы бина

мудхиш — къоркъунчлы

тасдыкъ — *мында*: нетидже; фикир

метанет — *мында*: чыдамлыкъ

1. Амет не себептен сойадыны денъиштirmeге меджбур олды?

2. Комендант Аметни оджалар ве талeбелер огюнде насыл къоркъузды ве ашалады? Арбий урбалы адам Аметке къаршы насыл арекетлер япты? Онынъ насыл инсан олгъаны ачылды? Сизде арбий урбалы адамгъа насыл бир дуйгъулар догъды?

3. Оджалар ве талeбелернинъ сёзлери ве арекетлерине сиз насыл къыймет кесесинъиз?

4. Амет баракта къапавлы аджыныкълы алда къалгъанда, онъа кимлер ве насыл ярдым эттилер?

5. Сталин ольгени акъкъында хаберни эшиткен оджалар ве талeбелер озьлерининъ кедер ве яныкъ дуйгъуларыны насыл ифаде этелер? Не ичюн Амет агълап оламады? Амет эр тарафтан озю акъкъында насыл сёзлерни эшите эди?

6. Амет балалыкъ девринден насыл куньлерни хатырлай? Козю огюнде джанлангъан левха не ичюн Аметни агълата? Джевабыны, эсерден тапып, окъунъыз.

Икяеде тасвирленген аджыныкълы вакъиа къайсы девирде олып кече? Сюрюнликте къырымтатар халкъы насыл вазиетте эди?

Икяени окъуп, мундериджесине коре, къысымларгъа болюнъиз. Эр бир къысымына серлева къоюнъыз ве план тизинъиз. Тизильген план боюнджа Аметнинъ башына кельген аджыныкълы вакъиа акъкъында икяе этинъиз.

ЭМИЛЬ АМИТ (1938—2002)

Эмиль Амит белли кырымтатар шаири Осман Амитнинъ огълудыр. Сюрюнлик йыллары Озбекистанда Эмиль анасынен берабер чокъ зорлукъ ве хорлукълар чекелер. Яшайышнынъ кыйынлыгына бакъмадан, анасы екяне огълуны окъутмагъа тырыша. Эмиль, орта мектепни битирип, Ташкент педагогика институтына кире. Институтта окъугъан йыллары о, очерк ве икяелер язып башлай. «Ленин байрагъы» газетасында онынъ биринджи эсерлери басыла. Эмиль, бабасынынъ изинден кетерек, бедий эдебиат саасында иджат эте. Истидатлы яшны Москвадаки Эдебиат институтына ёллайлар. Анда Эмиль Амит белли яызджылардан дерс ала. Институтны битирген сонъ, Ташкентке къайтып келе ве «Ленин байрагъы» газетасында чалыша. Бу йыллары онынъ яызджылыкъ усталыгъы осе ве темеллеше. Газета саифелеринде онынъ очерк, икяелери басылып тура. Эмиль Амит гъайретнен иджат эте. Онынъ икяе, повесть джыйынтыкълары нешир этиле: «Учурымлы ёл», «Севгиден кучлю», «Буюк арзунен», «Сыгъын чокърагъы», «Ишанч» романы ве дигер эсерлери.

Эмиль Амит бир сыра эсерлерини балаларгъа багъышлап язды. Оларнынъ сырасында «Учурымлы ёл» икяеси де бар.

Бу икяеде Экинджи джиан дженки вакъытында Къырымнынъ дагълыкъ тарафында олып кечкен вакъиа тасвирлене. Кой джемааты айванларыны топлап, дагъда зорлукъ чеккен партизанларгъа, айдап кетмеге къарар этелер. Сувукъ кышта учурымлы ве тайгъакъ ёллардан къой сюрюсини Абибулла деген огъланчыкъ айдап кете.

Абибулла бутюн кыйынлыкъларгъа чыдай, айванларны учурымлы ёлдан кечирип, яйлагъа чыкъара. Анда оны партизанлар къаршылап алалар. Абибулла, къартбабасынынъ буйругъыны беджерип, эвлерине къайтып келе.

Яызджы уфакъ къараманнынъ образыны севги ве урьметнен тасвир эте. Абибулла вазифенинъ муимлигини яхшы анълай. Чюнки партизанлар ачлыкъ чекелер. Абибулланынъ сувукътан

эллери, аякълары къатып къала, лякин о, къамчысыны быракъмай, айванларны эп айдай. Учурым устуне кельгенде, онынъ башы айлана, лякин Абибулла озюни къолгъа алып, ёлуны девам эте.

О, бар кучюни, ирадесини топлап, айванларны яйлагъа чыкъармагъа тырыша. Партизанлар ве койлюлер онъа миннетдарлыкъларыны бильдирелер, онъа «Сагъ ол!» дейлер.

Языджы Эмиль Амит озюнинъ эсерлеринде балаларнынъ меракълы образларыны яратты.

УЧУРЫМЛЫ ЁЛ

I

Тозлу, чакъыл тешельген кышлакъ ёлу узакъларгъа кете ве памукъ тарлаларынен къурашкъан багъ-багъчалар ичинде гъайып ола. Ёл бою чанталарны саллап, учъ огълан адымлай. Ташларны шытырдатып футбол киби тепелер. Олар якъынлашкъанда, ёл четинде гуръ оськен дут тереклериндеки торгъайлар суса, кечип кеткен сонъ исе — кене пытакътан-пытакъкъа уча, чивильдеше эдилер.

— Уф, — деди Салим, такъиесини чыкъарып.

— Даа узакъ, — деп иляве этти Рашид. — Бойле юрсек, биз акъшамгъа да етишип барамамыз.

— Мен болдурдым, достлар, келинъ азчыкъ раатланайыкъ, — деди Салим.

Олар дут терегининъ салкынына кечип, арыкъ боюнда ешилъ отчыкълар устуне отурдылар. Салим, чантасындан бир пите чыкъарып, учъке больди, балалар чайнай башладылар.

Копчеклерини чыйкъылдатып, араба кечти.

— Абибулла агъа, бизни де алтынджы бригадагъа алып кетсенъиз, — деп багъырышты балалар, артындан чапып. Арабаджы атынынъ тельбевини чекти. Балалар юксек копчеклерге тырмашып, арабагъа миндилер.

— Къана, таксини къаергедже айдайыкъ? — деди арабаджы, ёлджуларгъа чевирилип.

— Алтынджы бригадагъа!

— Алтынджы? О къадар узакъта не кыдырасынъыз я?

— Алтынджы бригадада Суннат ака деген адам яшай. О, Берлингедже баргъан. Гъалебе куню биз дженкчилернен корюшюв кечиреджекмиз. Бу меселени анълатмагъа кетемиз.

— Сизге Берлингедже баргъан дженкчилер керекми? — деди арабаджы, кулип.

— Бизге эписи бир. Лякин, ким олса да дженк акъкъында яхшы икяе этмеге бильмели.

Ат, узун ялыныны силькитип, тез-тез кете эди. Араба таш чакъыллар устюнде секириклей, гъыджылдай, лафкъа кедер эте эди.

Бир къач дакъкъа сусып отурдылар. Сонъ арабаджы:

— Мен шаир дегилим, дюльбер лаф этмеге бильмейим, — деди. — Кунъ бою субетдешим — атымдыр. Сёйлесенъ де, эр шейни анълай.

Бираз сускъан сонъ, девам этти:

— Мен сизинъ яшынъыздаки огъланчыкънынъ дженк маалинде башындан кечиргенлерини икяе этмек истейим. О, эбет, фашистлернинъ ювасынадже, шу Берлингедже баргъаны ёкъ... Чюнки о заман он бир, он эки яшларында эди. Душмангъа къаршы автомат я да пулемёттан атеш де сачкъаны ёкъ. Бунынъ ичюн сиясы да ёкъ, кучю да ёкъ эди.

Балалар, яхшыджа ерлешип, меракълы икяе динълемеге азырландылар.

— О огъланчыкъ кичкене, Айсерез деген койчикте яшай эди, — девам этти арабаджы. — Вадиде кичкене, копюктен даима бем-безд тюзлю олып, озенчик акъа эди. Адамлар эвлерини таш устюнде къура, ашада, вадиде исе, берекетли топракъта багъ-багъчалар осьтюре эдилер. Шойле бир аджайип манзараны тасавур этинъ: эр ер таш, чакъыл, оларнынъ ортасында — гуль киби, койчик... Эр бааръ байырлар ешере, гуллернен тёшеле эдилер. Бу маальде кызы ве огъланчыкъларгъа дагъгъа чыкып кетмек — буюк бахыт эди. Огълан балалар сыгъыр, эчки ве къозуларны отлата, кызылар исе, гуль джыя ве, гультаджы ясап, аналарындан эшиткен дюльбер йырларны йырлай эдилер. Огъланлар дженк оюныны ойнай, къаяларгъа тырмаша, къобаларгъа сакълана эдилер...

иляве этмек — *мында*: къошулмакъ

тельбев — атны идаре этмек ичюн къайышлар

къоба — ер тюзюндеки терен оюкълар, бошлукълар

гультаджы — гульден япылгъан тадж, гульчембер

вади — алчакъ, тюз ер

1. Икяенинъ биринджи къысмыны окъуп, ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз:

а) Ёлджулар къаерге ве не макъсатнен кете эдилер?

б) Абибулла агъа ким акъкъында икяе этип башлады?

2. Арабаджы Абибулла агъа ве балалар арасында олып кечкен лакъырдыны, роллерге болюшип, окъунъыз.

II

Арабаджы джебинден кисесини чыкъарды, сигар ясады, кескин тютюнни арды-сыра бир-эки тартты ве сонъ девам этти:

— Куньлернинъ биринде кой кокюнде дженк гудюрдиси къопты. Етишкен осьмюрлер ордугъа кеттилер. Силя тутмагъа ярагъанлар исе дагъгъа котерильдилер. Гедже-куньдюзер ве кокни сарсытып, душман кельгенде, койде тек къарт-къурт ве бала-чагъа къалгъан эди. Агъыр куньлер кельди, атта кунеш де къап-къара корюне эди. Балалар энди дагъгъа къачмай, ойнамай эдилер. Чюнки энди дженк оюн дегиль де, акъикъат эди. Узун къыш акъшамлары кимлернинъдир аягъы астында къар гъычырдай, сонъ бу адамлар, чувалларгъа отъмек ве пенир юклеп, кене дагъда гъайып ола эдилер.

О сене къарлы къыш эрте кельди. Юксек къар дагъ ёлларыны къапатты, къаялар уджунда ель увулдады. Фашистлер партизанларгъа къаршы тинтювни вакътынджа токътаттылар. Лякин партизанлар да койге ничюндир келип оламайлар...

Куньлернинъ биринде Зейнеп къартийчик къарт чобан Мустафанынъ эвине кельди. Козьяшларыны сюрте-сюрте:

— Сен бутюн омрюнъни шу дагълар ичинде кечирдинъ, шейтан бильмеген сокъакъларны сен билесинъ,— деди. — Партизанларгъа барсанъ да, меним огъланчыкъларым Аметнен, Селяметнинъ сагъ-эсен экенлерини бильсенъ.

— Э, къартий, дагъда юрип олсам, отурыр эдимми мен мында? — деп джевапланды тапчан устюнде яткъан Мустафа акъай.

— Фашистлер тезден къой ве эчкилеримизни тартып аладжакъларыны айттылар. Десе энди бир баш мал да туттурмайджакълар? Бала-чагъа сютсюз къалгъаны-къалгъан... О гъариплер де анда ач-чыплакъ, аллары насылдыр экен... — Зейнеп апте пештималыны козьлерине басты.

— Айванларны керчектен аладжакъ экенлерми? — Абибулла! — деп чагъырды къартбабай торуныны. — Оджакъ устюнде асылы чызмаларымны кетирчи, балам, къуругъандыр энди, бельким...

— Сизге юрмек мумкюн дегиль де, я, къартбаба! — деди торуны чызмаларыны котерип кирип.

— Не япайым, балам, муим ишим бар...

Къарт башкъа ич бир шей айтмай кийинди, чыкъып кетти. О, къайткъанда, къаранлыкъ тюшкен эди. Акъшамлыкъ сувда пиширильген къартоп сувып башлагъан эди. Къартбабай тюшюнджели, кедерли эди. Азачыкъ къапынып, четке чекильди. Абибулланынъ анасы софра джыйыштырып башлады. Къартбабай элини торунынынъ омузына къойды.

— Санъа бир шей айтмакъ истейим, — деди о, Абибулланынъ

козюне дикъкъатнен бакъып. — Ананъ да эшитсин. Джемаат санъа муим бир вазифе юкледи...

— Насыл вазифе экен о, я? — деди четтен анасы.

— Адамнынъ сёзюни больме, отур да динъле, — деди къартбабай. — Бу ишни мен озюм япмагъа борджлу эдим¹. Дагъны мен къадар кимсе бильмей. Лякин бу аякълар бармы — бу аякълар!.. Абибулла меннен чокъ кезгендир, чокъ сокъакъларны биле, шаймы?

Къарт торунына суаль назарыны ташлады².

— Э, билем, къартбаба, — башыны саллады Абибулла.

— Бугунъ гедже койдешлеримиз азбарымызгъа къой ве эчкилерни айдап келеджеклер. Танъ маалинде сен оларны «Йырлагъан дере»ге айдап кетеджексинъ. Беджерирсинъми?

— Беджеририм.

— Баба! Сен не, баланы эляк этеджек оласынъмы шу? — деди анасы агълап.

— Баламы, акъаймы, ким экенини ярын анъларыкъ, — деди къартбабай, къызына бакъмамагъа тырышып. — Айванларны артыкъ койде къалдырмакъ хавфлы... Ярын олмаса, обирси кунъ тартып алырлар.

— Дагъдан кечильмез шимди!..

— Узакъ кетме, — деди къартбабай къызыны динълемей. — Дерегедже айдасанъ, етер. Акъшамгъадже эвде олмагъа борджлусынъ.

— Яхшы.

тинтов — махсус араштырма, къыдырув
пештимал — оглюк
хавфлы — къоркъунчлы, телюкели

1. Икяеде къайсы дженк вакъты косътериле?
2. Дженк башлангъанда койде, кимлер къалгъан эди?
3. Зейнеп къартий чобан Мустафа агъанынъ эвине не макъсатнен келе?
4. Кой джемаатынынъ айванларыны, фашистлер тартып аладжагъыны эшиткен, Мустафа къарт не япмагъа къарар берди?
5. Бу парчада Мустафа къартнынъ образы насыл тасвирлене?

Метиндеки чифт сёзлернинъ манасыны анълатынъыз: *кзал-кзара, кзарт-кзурт, бала-чагъа, ач-чыплакъ* ве иляхре.

¹ борджлу эдим — меджбур эдим

² суаль назарыны ташлады — сорар киби бакъты

III

Абибулланынъ эви койнинъ четинде ерлешкен эди. Танъгъа якъын къартбабай къораны ачты. Абибулла сюрюни дагъгъа тараф айдады. Къартбабасы чешит кенъешлер берип, бираз топаллап озгъарды, сонъ ёл четинде токътап, артындан бакъып къалды. Койден баягъы узакълашкъан сонъ, Абибулла къойларны дагъгъа бурды.

Кок агъарып башлагъанда, мал сюрюси кичик дереден таракъкъа бенъзеген къаяларнынъ обир тарафына кечкен эди. Айванлар ач олды ве магърашып башладылар. Лякин бу — хавфлы дегиль эди. Абибулла буюк бир таш устуне чёкти, къоюнындан бир баш согъаннен отъмек чыкъарып, бираз къапынды. Энди энъ эсас ёл къалды — «Йырлагъан дере».

Уйле маалинедже онъа етип барса, анда партизанлар къаршылап алырлар. Бем-безд къар устунде сюрюни тёпеликтен коръмей олурмы?

— Айда! — багъырды Абибулла ве, таягъыны ойнатып, сюрюни айдады. Къой ве эчкилер, къурсагъынадже къаргъа батып, огге ынтыла эдилер. Абибулланынъ чарыкълары ичине къар толды, ирип, бузлай башлады. Сувукъ, аджджы ель уфюре эди. Сол къолда — тим-тик къара къая. Онынъ уджу булутлар арасында гъайып ола. Асырлар бою асыл олгъан тар сокъачыкъ шу къаягъа япышкъан, ашада исе — учурым. Аджеба, къарнен тёшельген бу сокъакъ хавфсызмы экен? Я барып да эшильсе?

Абибулла кокке бакъты, сарылтым арадетсиз кунеш къаялар артына гизленмеге азыр тура. Къой-эчкилер, бир-бирлерине башларыны къойып, ельнинъ увулдысына динъленелер... Партизанлар кельмеди. Эгер Абибулла къартбабасы айткъаны киби сюрюни ташлап къайтса, ким биле оларнынъ алы не оладжакъ? Борюлер ашармы, ачлыкъ ве сувукътан арам олерлерми?! Ойле экен, гъарип айванларны койден айдагъандан не файда?!

— Э-э-э! — деп багъырды Абибулла.

— Э-э-э! — деп джевапланды седа.

«Не исе, кене огге кетмек керек, эрте-кеч партизанлар илле расткелирлер», — деди Абибулла озъ-озуне ве сюрюдеки ёлбаш эчкини айдады. Эчки юрмейджек олды, лякин, бир-эки таякъ ашагъан сонъ, алдкъа ташланды. Сюрю онынъ артындан юрди...

Башы айланмамасы ичюн, Абибулла ашагъы учурымгъа бакъмамагъа тырыша эди. Къая исе, сюрю ве огъланчыкъны итеп тюшюреджек киби, эп кокюсини кере эди. Къаянынъ артына бурулмагъа бир-къач адым къалгъанда, Абибулланынъ аягъы астындаки таш еринден кочъти ве... Абибулла абынды. О, тырнакъларынен бузлу къаянынъ коксуне япышты. Къой ве эчкилер

урькип, бири-биринен итеклештилер. Абибулла зорнен аяккъа турды ве юзюнен мермер къаягъа таянды. Сюрю тар сокъакъта уюлишип тура эди.

— Айда, айда! — деп, Абибулла таягъыны саллады, лякин ушюген элинден таягъы сыптырылды, ашагъы учып кетти. Сюрю еринден кыбырдамады. Аксине, арткъа къачаджакъкъа ошай эди. Абибулла, башындан къалпагъыны чыкъарып, къойларны онынънен айдап башлады. Ёлбаш эчки сакъалыны кыбырдатып, ильки адымыны атты. Сюрю аракетке кельди.

Яйлагъа чыкътылар. Сюрю кене токътады. Абибулла не къадар тырышса да, сюрю еринден кыбырдамады. «Десе къашкырлар?» — деп тюшюнди Абибулла, къоркъунен. Лякин шу анъ, ёлбашчы эчки арткъа чевирильди, бир-эки секирип чападжакъ олды, лякин учурым устюнден без халат кийген адамлар котерильдилер.

— Токъта! Сен кимсинъ? — деген дауш янъгырады. Без халатлы адамларнынъ бойнунда автоматлары, бель къушакъларында гранаталары асувлы эди — партизанлар... Абибулла козяшларыны токътатып оламады... Партизанлар оны опладылар, сыджакъ тонгъа сардылар ве ашаттылар...

— Сагъ ол, къардашым, — деди партизанлар группасынынъ командири. Отрядымызгъа буюк бахшыш кетирдинъ. Анавы учурымгъа атылгъан эчкиге языкъ амма, биз оны да тапып чыкъарырмаыз. Кой халкъына тешеккюримизни бильдир ве чокъ селямлар айт...

Эки партизан Абибулланы гедже озгъарды. Саба маалинде Абибулла пенджерени къакъты. Юкъусыз отургъан ананен къартбаба, чапып къапуны ачтылар...

Шу сёзлернен арабаджы икяесини битирди. Араба тар ве тозлу къышлакъ сокъакъны бойлап кете эди.

— О огълан шимди къаерде, я? — деп сорады Салим.

— О огълан шимди сизинъ къышлагъынъызда яшай, — деди, кулип арабаджы.

Балалар тюшюнджели бир-бирлерине бакътылар.

— Ким о? — деп сорады кене Салим.

Абибулла агъа, къамчысыны силькитип, атыны ашыкътырды ве индемеди. Олар Суннат аканынъ эвине якъынлаша эдилер.

абынмакъ — сюрюнемек

кенъеш бермек — насиат, огют, тенби бермек

седа — акс сес

эшилъмек — авдарылмакъ, йыкъылмакъ

сарылтым — сарыджа (тюс, ренк)

араретсиз (кунеш) — къыздырмагъан (кунеш)

1. Абибуллагъа джемаат насыл вазифе юкледи?
2. Абибулла бу муим вазифени насыл беджерди?
3. Къой сюрюсини дагъгъа алып чыкъкъанда, Абибулла насыл къыйынлыкъларгъа, агъыр ве хавфлы вазиятлерге расткельди? Бу суальге джевапны тавсиятлы ве ифадели шекильде беринъиз.
4. Партизанлар Абибулланы насыл къаршыладылар?

1. *Кок агъарып башлагъанда — ибаресининъ манасыны аңлатынъыз?*
2. *Ашагъыдаки ибарелернен джумлелер тизинъиз: башындан кечирген, борджлу эдим, вазифе юкленди, сусып отурмакъ.*

Умумий вазифе

Этрафынъызда яшагъан дженк иштиракчилеринен корюшюв тешкиль этип, оларнынъ икяелерини язып, «**Кимсе унутылмаз**» серлевалы хатыра альбомыны тизинъиз.

Къырымнынъ дагъ, дере, къаяларнынъ эски адларыны эсли-башлы догъмуш, танышларынъыздан сорап топланъыз.

ЭДЕБИЯТ НАЗИРИЕСИ

БЕДИЙ ЭСЕРДЕ ТАБИАТ МАНЗАРАСЫ (ПЕЙЗАЖ)

Табиат манзарасы эсернинъ мундериджесинен терен багълы оларакъ, тасвирленген адиселернинъ манасыны аңламагъа ярдым эте, эдебий къараманларнынъ дуйгъу фикирлерининъ терен ачылмасына хызмет эте. Бедий эсерде тасвирленген табиат манзарасы терен мана таший.

Эмиль Амитнинъ «Учурымлы ёл» икяесинде эки бир-бирине акс табиат манзарасы тасвирлене:

1. *...О огъланчыкъ кичкене Айсере деген койчикте яшай эди... Вадиде кичкене, копюктен даима бем-безд тюзлю олып, озенчик акъа эди... Эр ер таш, чакъыл, оларнынъ ортасында гуль киби койчик... Эр баарь байырлар ешере, гуллернен тешеле эдилер...*

2. *...Сувукъ аджджы ель уфюре эди. Сол къолда тим-тик, къара къая. Онынъ уджу булутлар арасында гъайып ола. Асырлар бою асыл олгъан тар сокъачыкъ шу къаягъа япышкъан, ашада исе — учурым...*

Абибулла кокке бакъты, сарылтым араретсиз кунеш къаялар артына гизленмеге азыр тура.

Биринджиси, зевкълы ве аджайип манзара, дюльбер Айсере коюни, гуллернен тешельген чёллерни, копюрип акъкъан озенчикни

козюмиз огюнде джанландыра. Тынч ве бахытлы омюр манзарасы окъуйыджыны джоштыра, зевкъ ве къуванч багъышлай.

Экинджиси исе, титис ве къоркъунчлы манзара, бизге дешетли дженкни анъдыра, Абибулланынъ аджыныкълы ве агъыр вазиятини, къараманлыгъыны анъламагъа ярдым эте. Гонълюмизде дженкке нефрет, Абибуллагъа аджынув дуйгъулары асыл ола¹.

Бедий эсерде тасвирленген табият манзарасы муим малюмат берювнен берабер, къараманларнынъ арекетлерини, дуйгъу фикирлерини терендже анъламагъа ярдым эте.

Демек, табият манзарасы бедий эсерде муим ер ала.

дешетли — къоркъунчлы

нефрет — ачув, кин

анъдыра — *мында*: хатырлата

1. Языджы, табият манзарасыны тасвирлев вастасыны эсер яратувда не макъсатнен къууллана?

2. Бильген ве окъугъан бедий эсер икяелерингизден табият манзарасыны тасвирлеген бир къач нумюне кетирингиз.

¹ асыл ола — пейда ола

ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

ДАНИЕЛЬ ДЕФО
(1660—1731)

Белли англиз языджысы Даниель Дефо базиргян-къасапчы къорантасында дюньягъа келе. Омюринде, тиджарет ишлеринден гъайры, чешит мевзуларда меракълы памфлет ве трактатлар язып башлай. Амма журналистикагъа буюк эмиет бере.

Даниель Дефо «Робинзон Крузо» романыны 60 яшында язып башлай. Романнынъ тили джанлы, языджынынъ услубиети — пек енгий. Энъ адий вакъиаларны меракълы этип тасвирлей.

Языджынынъ терджимей алынен багълы ве мемуарлар шеклинде, сергузешт ве тарихий мевзуларда язылгъан «Молль Флендерс» (1722 с.), «Полковник Жакнынъ тарихы» (1722 с.), «Роксана» (1724 с.) ве дигер эсерлери бардыр.

РОБИНЗОН КРУЗО

Гамбург шеэринде Крузе сойадлы бир къоранта яшай. Бу къоранта-да ана, баба, учь огъул ве эки къыз ола. Крузе къарт туджджар олып, алып-вериш ишлеринен огъраша. О, къартлыгъыма ярар, деп бираз акъча топлай. Крузе, иштен бош вакъытларында эвде олгъанда, китап окъумагъа пек севе. Огъуллаары осип, буюген сонъ, оларны мектепке бере. «Илим къазаны ач къалмаз», — дие огъуллаарыны тенбиелей. Озю сагъ экенде, балаларынынъ эписини ерлештирмекни арз эте, бирисининъ къады олгъаныны авес эте, экинджиси арбий олгъаныны тасавур эте, учюнджисини исе озь ярдымджысы оларакъ азырлай. Амма баба тюшюнгени киби олмай. Буюк огълу озь истегинен аскерликке кете, сонъра дженк олып, оны урушлардан биринде ольдюрелер. Ортанджысы, ят иллерге пара къазанмакъ ичюн кетип, гъайып ола. Эвде Робинзон адлы тек кендже огълу къала. Ана-бабасы оны айбетлеп, козь бебеклеринден де зияде къорчалайлар. Робинзон ана-бабасынынъ къартлыгъында оларнынъ бирден-бир таянчы, къуванчы оладжакъ. Бабасы, огълуна бакъып: «Мына — меним ярдымджым, окъувыны битирсе, тиджарет ишлерине къоярым, огренип, къолу келишкен сонъ, бутюн ишимни онъа ишанып, озюм раатлыкъкъа кетерим», — дей тургъан.

Амма Робинзон китапнен достлашмай, окъувгъа ич де авеслиги олмай, алып-вериш ишлери исе оны меракъландырмайлар. О, гемилер токътагъан лимангъа бармакъны пек севе. Анда дюньянынъ бутюн кошелеринден гемилер келип кетелер. Олар чай, къаве, шекер, къокъулы махсуллар, алтын, кыйметли ташлар, фильтиш ве даа чешит маллар алып келелер. Гемилер бошатылып, мындан балыкъ, ягъ, юнь, демир, басма киби маллар юклене. Бу ерде эр вакъыт чокъ адам чалыша, базардаки киби, адам къайнап, этраф зий-чув ола. Лаф этмеге де адам тапыла, сейир этмеге де шей бар. Робинзон мында сыкъ-сыкъ келе ве эвге къайтмагъа ашыкъмай. Бабасы онынъ денъизге олгъан авеслигини корип, озь-озюне: «Бу, эйиликке дегиль!» — деп баш саллай. Робинзон окъувыны битирген сонъ, бабасы оны бештахта башына къоя. Робинзон, сеяткъа чыкъмагъа истегенини айтып, бабасына ялвара. Къарт исе бу акъта эшитмеге биле истемей. «Сен башынъа олмайджакъ шейлер алма. Бу сеятлардан файда ёкъ, олардан байлыкъ арттырмазсынъ. Агъаларынъ да дюнья бойлап озь кыйсметлерини кыйдырып кеттилер, не олды? Орта ерде гъайып олдылар. Сен де озь бильгенинъни япаджакъ оласынъ. Биз сени бунъа осьтюрип, бунъа азырладыкъмы? Биз сенден буны бекледикми?! Биз, къартларны, аджы, бу ахмакъ фикирлерни къафанъдан чыкъарып ат ве сенинъ кыйсметинъ оладжакъ азыр ишнен огъраш», — дей бабасы. Робинзон, ана-бабасыны ынджатмагъа истемей ве бу акъта бир даа агъыз ачмай.

Куньлерден бир кунь Робинзон денъиз ялысына кезинмеге бара ве

анда озь достуны расткетире. Досту геми башынынъ, капитаннынъ огълу эди. О, бабасынен берабер Ингильтеренинъ баш шеэри — Лондонгъа кетеэкен. «Истесенъ, бизенен берабер Лондонгъа кетейик», — дей досту Робинзонгъа. Сеяат узакъ, буюк денъизни кечмек керек оладжакъ. «Мен буюк къуванч иле кетер эдим, лякин анамнен бабам разы олмайлар!» — дей теэссюфнен. Досту: «Не къоркъасынъ? Биз тез къайтаджакъмыз. Къайткъан сонъ, корьген, бильген шейлеринъни тариф этерсинъ, олар да къуванырлар», — дей. «Насыл кетейим, парам да ёкъ!» — деп кедерлене Робинзон. «Сен параны тюшюнме, меним парам бар», — дей досту. Робинзон тюшюнджеге дала ве бираздан сонъ: «Яхшы, мен сеннен берабер кетмеге разым», — дей.

Экинджи куню Робинзон, саба танъда турып, азырлана ве достунынъ янына, гемиге ёл ала. Досту исе озь хызметкъарыны Робинзоннынъ бабасына ёллап, олар Лондонгъа кеткенлерини ве, учъ афтадан сонъ, къайтып келеджеклерини хабер эте. Робинзон сеяткъа чыкъкъанына пек къувана. Биринджи кунъ авасы яхшы олып, ёллары да огъурлы ола. Экинджи кунъ олар ачыкъ денъизге чыкъалар. Робинзон айретте къала: кок ве денъизден башкъа, бир шей корюнмей.

Учюнджи кунъ, ель котерилип, кокни къара булутлар къаплап ала, ягъмур ягъып, къаранлыкъ баса. Фуртуна котериле. Кок гудюрдюси, ель ве ягъмур шатырдысындан капитаннынъ ич бир эмири эшитильмей. Яшын козьлерни къамаштыра, денъиз исе ойле къутура ки, гемини чёп киби котерип, бир тарафтан экинджи тарафкъа атып ойнай. Денъизджилер, ачыкъ денъизге йыкъыладжакъларындан сакъынып, не расткельсе, онъа сарыалар. Геми гъайып оладжакъ беллеп, эр кес къоркъа. Робинзоннынъ да отю патлайджакъ — геми салланмасындан юреги быланып, ичеклери агъына келип тыкъылгъан киби ола, о, шимди оледжем, деп тюшюне. О, ана-бабасынынъ сёзюни тутмагъаны ичюн, Алла оны джезалайджакъ ола, деп ойлай.

Ель исе эп шиддетлене, елькенлер йыртыла ве артыкъ кетмекнинъ чареси олмай. Бу да азлыкъ эткен киби, гемининъ тюбю тешилип, гемиге сув кирип башлай. Денъизджилер: «Энди гъайып оладжакъмыз!» — деп, яйгъара котерелер ве эр кесни дешет дуйгъулары сарып ала. Капитан озьлери къуртулып оламайджакъларыны анълай ве, ярдым сорап, пушкалардан атмаларыны эмир эте. Робинзон, топ сеслерини эшитип, ольген адам киби, ерге йыкъыла ве къоркъусындан агълап башлай. Геми батып кетмесин дие, эр кес гемиде топлангъан сувны тёке. Денъизджилернинъ бириси Робинзонны тюртип: «Тур, корьмейсинъми ёкъса, эр кес чалыша, копек киби болдурды, сен исе ясланып ятасынъ, тур», — дей.

Робинзон, зорнен аякъ устюне къалкъып, эр кеснен берабер чалышып башлай. Капитан кене топ атмакъны эмир эте — бельки якъында олгъан гемилер эшитип, ярдымгъа келирлер, деп умют эте. Робинзон исе, топларнынъ патырдысыны эшитип, геми дагъыла,

беллей ве, кьоркъусындан, когертеде олю киби ята.

Гемидеки сувны бир тарафтан төкелер, экинджи тарафтан исе о, эп топлана. Эр кес, геми батаджакъ деп, оны бираз енгиллештирмек ичюн, олгъан юкни — пушкалар, бочкалар, ашайт малларны денъизге атып башлайлар. Бу да ярдым этмеген сонъ, мачтаны балталайлар. Кучьлю далгъа гемидеки къайыкъны еринден кьопарып, денъизге ата. Имдатолмайджагъыны анълагъан денъизджиликер, тизлери устюне чёкип, Аллагъа ялварып, дуа этелер. Геми исе эп сувгъа бата. Фуртуна онынъ бутюн донатмаларыны дарма-дагъын этип ташлай, мачтаны тубю-тамырындан йыкъыта, дюменни сувурып ала. Геми ельнинъ укюминде къала. Къутургъан далгъалар бири дигери артындан къувалап, гемининъ устюнден тыгъырып кечелер. Денъизджиликер сарсылмакъ ве агъыр иштен такъатларындан кесилип, аякълары устюнде зорнен туралар. Геджени олар бу алда кечирдилер. Эртеси куню бу этрафлардан кечкен башкъа бир геми атылгъан топ сеслерини эшитип, ярдымгъа буюк къайыкъ ёллай. Кучьлю далгъалардан себеп, къайыкъ батайткъан гемиге пек якъын келип оламай. Оларгъа аркъан аталар, олар, аркъанны тутып, къайыкъны гемиге таба чекелер. Эр кес къайыкъкъа секире, къайыкъ оларны экинджи гемиге алып бара ве эр кес олюм панджасындан къуртулгъанына къувана.

Лондонгъа кельгенде, Робинзон да, ёл азапларындан бираз озюне келип, шеэрнен танышмакъ ичюн, кезинтиге чыкъа. О, шеэр бойлап чокъ юре ве пек мемнюн ола. Къарны ач олып, бу шеэрде озь эви олгъан капитангъа къайтып келе.

Капитан софра башында отургъан Робинзондан: «Сен Лондонгъа не макъсатнен кельдинъ — бир де-бир ишинъ бармы, я да бабанъ ёлладымы?» — деп сорай.

Робинзон исе: «Ич бир тюрлю ишим ёкъ, бабамдан да гизли кеттим, дюньяны корьмеге истедим», — деп джевап бере.

Капитан, ачувланып, серт сеснен: «Сен ана-бабанънынъ разылыгъыны алмай эвден кетип, яхшы иш япмагъансынъ, эвинъизге къайт да, бабанъдан афу сора», — деп Робинзонгъа ёллу къара бере.

Робинзон лимангъа бара ве: «Мен артыкъ бабамнынъ козюне насыл корюнейим?» — деп тюшюнджеге дала ве Гамбург шеэринде бир де-бир геми кетими, деп адамлардан сорай. «Ёкъ, — дей кимдир, — Гамбурггъа кетеджегини эшитмедим, лякин шимди бир геми Африкагъа, Гвинеягъа ёл аладжакъ¹». «Я Гвинея, дегенинъ насыл ер?» — деп меракълана Робинзон. «Гвинея — дюньядаки энъ сыджакъ мемлекет, анда къара тенли инсанлар яшайлар, анда алтын ве фильтиш чокъ. Бугунъ мен озь гемимде о тарафкъа кетеджем», — дей субетдеши. «Я сен айткъан бу ер узакътамы?» — деп сорай Робинзон. Шкипер: «Эбет, якъын дегиль, меннен берабер анда бармагъа истейсинъми?» — дей. «Акъчам ёкъ,

¹ ёл аладжакъ — кетеджек

эвге, Гамбург шеэринэ барып чыкъмагъа етишеджек», — дей Робинзон. «Мен санъа пара берерим, сен балта, пычакъ, чешит ренкли джамлар ве башкъа уфакъ-тюфек шейлер ал. Мен сенден ёл акъкъыны алмам», — деп теклиф эте гемиджи. Робинзон тааджиплене: «Манъа бу шейлернинъ не кереги бар?» Шкипер: «Сен сатын ал, зенджилернинъ бу шейлерден хаберлери ёкъ. Олар санъа бу шейлернинъ ерине, чокъ алтын ве фильтиш берирлер», — деп акъыл огрете. Робинзон тааджиплене: «Фильтишнинъ манъа не кереги бар?» «Фильтиш беяз, къатты, ондан чешит эшьялар ясайлар. Фильтиш ичюн яхшы пара берелер», — дей гемиджи. «Айды, яхшы, мен сизнен берабер кетерим», — дей Робинзон. О, гемиджи айткъаны киби, чешит уфакъ-тюфек шейлер ала ве бираз вакъыттан сонъ шкипернен берабер Гвинеягъа ёл ала. Ель оларгъа ёлджу олып, геми бутюн елькенлерини котерип кете. Геджелери, сувасты къаялар я да сай олгъан хавфлы ерлерде фенерлер яна. Бойле фенерлер юксек таш сютюнлерде я да юксек къаялар устюнде къурула ве оларгъа маяк, дейлер. Оларнынъ ярыгъы узакъларгъа тюшип айдынлата ве гемилер хавфлы ерлерни айланып кечелер.

Бойлеликнен, олар Франция, Испания ялылары янындан ялдап кечелер ве Атлантик океангъа кирелер. Бир къач кунъ, кок ве сувдан гъайры, башкъа бир шей корюнмей.

Ниает, океаннынъ ортасында этрафы сув олгъан кичик топракъ адалары пейда ола. «Бу насыл топракълар?» — деп сорай Робинзон. Бу топракълар — Мадера адалары (орманлы, демектир), анда яхшы мейвалар ве мадера — шарап япылгъан юзюм осе. Бундан авлакъта исе Канар адалары ерлешкен, анда пек яхшы отъкен канарья къушларыны тутып, башкъа мемлекетлерге саталар. Юкъарыдаки аданынъ ады — Тенериф. Онынъ тёпесинден эр вакъыт алев ве тютюн чыкъа, базада исе ичинден куль, ташлар ве шинген сыджакъ балчыкъны пускюрип чыкъара. Бойле дагъларгъа алев пускюриджи дейлер. Шкипер Мадера адасына якъынлашмакъны эмир эте. «Биз мында чокъ вакъыт оладжакъмызмы?» — деп сорай Робинзон. «Эки афта къадар, бельки де ондан зияде къалабилемиз. Гемини тамирлемек ве тазе сув, ашайт алмакъ керекмиз, денъизде не о, не де бу бар», — деп джевап бере гемиджи.

Адагъа якъынлашкъанда, елькенлерни эндирип, ялыгъа тюшелер. Робинзон ерге аякъ баскъанынен, аданы айланып чыкъа.

Шкипер озъ гемисини тамирлеп башлай. Робинзон, мында учъ кунъ яшап, тарсыкъа. О, денъиз ялысында турып, узакъларгъа бакъа ве не коръсюн — башкъа бир геми догъру ялыгъа келеята. О, ялыгъа келип токътагъан сонъ, Робинзон: «Къайда кетесинъиз?» — деп сорай.

«Бразилиягъа кетемиз», — дей шкипер. «О да насыл Бразилия?» — деп сорай Робинзон. «О, бу ерден узакъ, Америкада. Анда кийик адамлар яшайлар, анда алтын къум ве къыйметли ташлар ишлеп чыкъаралар», — дей гемиджи. «Мени де озюнъизнен берабер алынъыз», — деп риджа эте Робинзон. «Яхшы, алсакъ алайыкъ да»,

— дей гемиджи. Экинджи куню олар Бразилиягъа ёл алалар.

Беш кунь пек яхшы кетелер, сонъра исе ойле кучлю фуртуна котерилеки, алты кунь сув устюнде серсемлеп юрелер, шкипер фуртуна гемини къайда алып кетип ташлагъаныны бельгилеп оламай.

Бир кунь эр кес: «Къара, къара! Топракъ корюне!», — деп къычырып башлай ве шу анъ геми сув астындаки къаягъа урулып, тюбюни теше ве онынъ ичине сув толып, чёкип башлай. Гемиде феръяд котерилип, эр кес шашмалагъанындан анда-мында чапкъалай. Сонъ буюк къайыкъны сувгъа тюшюрüp, онъа толупшалар ве ялыгъа таба ялдайлар. Къайыкънынъ ичи сувгъа тола. Шу арада буюк далгъа келип къайыкъкъа урула ве онынъ астыны устюне чевирип, авдарып ташлай. Адамлар багъырып да етиштиралмай, эписи сувгъа йыкъыла.

Гемидекилернинъ эписи богъулып, эляк ола, ялынъыз Робизонны далгъа ялыгъа алып кетип ташлай. О, чокъ вакъыткъадже олю киби ята. Козълерини ачып бакъса, не коръсюн — этрафта ондан гъайры кимсе ёкъ, эр кес эляк олгъан, геми баткъан. О, ольген аркъадашларыны хатырлап, оларгъа яна. Къартайгъан бабасы, анасы, аптелери акъылына тюшип, шимди о, таныш олмагъан адада, олардан узакъта, янъгъыз къалгъаныны анълай ве озь-озюни аджыгъанындан, къоркъкъанындан агълап башлай. Сонъра, джаны сагъ къалгъанына шукюр этип, Аллагъа дуа эте ве бу насыл ер олгъаныны бакъайым, деп тура. Юре, сейир эте ве мында захире осьмегенини коре, эвлер де ёкъ, адамлар да корюнемей. Оны дешет сарып ала. Ерге чёкип, тюшюнджелерге дала: «Энди эписи бир ачлыкътан оледжем. Ачлыкътан ольмесем, кийик айванлар ашап кетер», — деп кене агълай. Болдурып, юкъусы келе. Ерге ятмагъа сакъына, айванлар ашамасын, деп терекнинъ устюне чыкъа ве бир далда ерлешип, юкъугъа кете. Робинзон тюш коре: о, эвлеринде экен, ана-бабасы агълай, гъариплер, огъулларыны сагъынып, азгъан-тозгъанлар, оларгъа бакъып, озю де агълап: «Мен мындам!..» — деп къычыра. Юкъусында къычырып, айланаджакъ ола ве ерге йыкъыла. Терек алчакъ, тюбюнде де юксек от осе экен, бир ерини агъыртмай. Энди танъ агъарып башлагъан, о, кутюк устюне ерлешип, тюшюнджеге дала, ач олгъаныны сезе. Учъ куньден берли бир шей ашамай, такъатсызланып къалгъан. О, кене агълай, ерге ятып: «Не ичюн сувда богъулмадым, энди эписи бир ачлыкътан оледжем!» — деп сачларыны юлкъа. Бираздан башыны котерип бакъса, не коръсюн — денгиз кыргъыйы агъызында балыкънен учып келе. Буны корьген Робинзон: «Мен аслы да не ичюн агълайым я?! Алла къушны тойдура, мени де тойдурыр», — деп озь-озюне гонъюль бере¹.

¹ гонъюль бере — тынчландыра

О, ялыгъа бара ве анда яткъан буюк къабурчакъларны коре. Робинзон ташнен оларнынъ бирисини урып парлай ве ичиндеки устрицаны ашап бакъа — бегене. Экинджиси, учюнджисини сындыра, ашап тойгъан сонъ, ёлуны девам эте ве темиз сув акъкъан озенчик янына келе, сувсузлыгъыны къандыргъан сонъ, ачлыкътан ольмегенине шукюр этип, Аллагъа дуа эте.

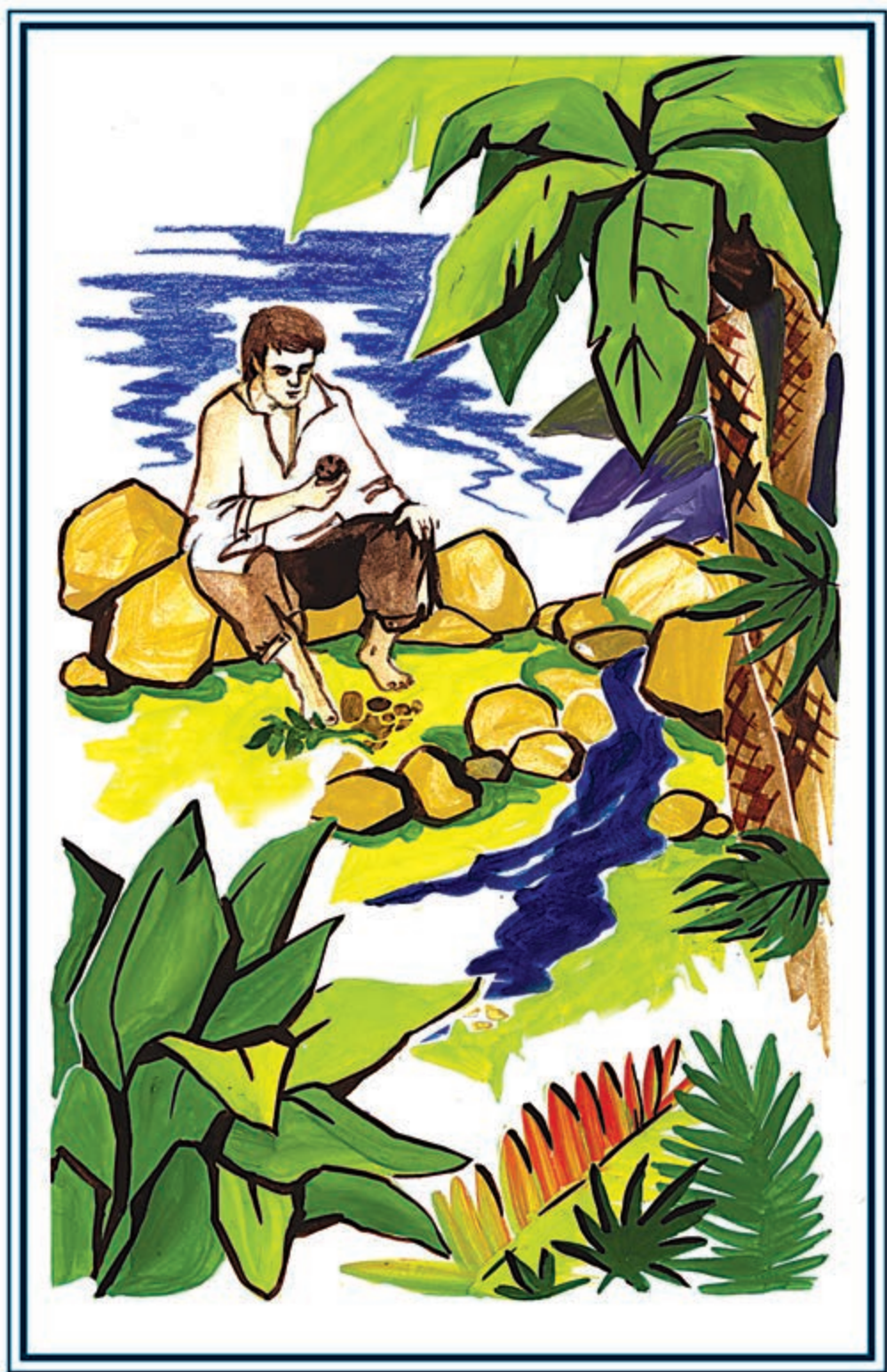
Къаранлыкъ басып, гедже келе, Робинзон кене къоркъып, ичини дешет сарып ала: «Ачлыкътан ольмедим, амма йыртыджы айванлар ашарлар, айванлар олмаса, кийик адамлар ольдюрирлер», — деп агъламсырай. О, терекке чыкып, озюни къушакънен буюк пытакъкъа багълай ве юкълап къала.

Саба турып, терекнинъ буюк бир пытагъыны сындырып ала ве байыргъа чыкып, этрафта тири бир джан я да бир де-бир кой бармы экен, деп кете. Байыр тик экен, тёпеге зорнен тырмашып чыкъа. Этрафкъа бакъа, не корьсюн — о тургъан ер — ада, этрафы исе денъиз. Ада буюк, амма анда не кой, не шеэр бар; дагъ, орман, чёльден гъайры, башкъа бир шей ёкъ. Робинзон озюне бир чалаш къурмакъны тюшюне, амма онынъ не балтасы бар, не де пычкъысы. Не япсам экен, деп ойлай, бакъса — бизим талгъа ошагъан яш фиданлар осе. «Мен бу тереклерни эллеримнен къазып чыкъарайым да, яшагъан еримни къоралайым, бу ерде яшагъанымны абайламазлар», — деп къувана.

Фиданларны чыкъараяткъанда, обанынъ ичинде къоба олгъаныны коре. Онынъ агъызы пек тар экен. Лескери олса, озюне бир мескен ясар эди. Яш фиданларны эллеринен чыкъарып, оларны бу къоба этрафына отурта. Кунеш къыздыра, бойле сыджакъкъа ве агъыр эмекке алышмагъан Робинзон болдура ве ял алмагъа отура. Онынъ дикъкъатыны озен шырылтысы озюне джелъп эте. «Пек яхшы! Сувум да якъын оладжакъ!» — деп къувана. О, бутюн кунъ фидан чыкъарып, гъайрыдан отурта, акъшам исе кене терекке чыкъа ве озюни къушакънен багълап, юкълап къала.

Сабасына Робинзон турып, ялыгъа къабурчакъ къыдырмагъа кете. О, башкъа ёлнен кете, бакъса, не корьсюн — буюк терек осе, онынъ устюнде исе бизим къабакъкъа ошагъан буюк мейвалар салына. О, бир мейваны узип ала. Къабугъы къатты. Робинзон оны ташнен урып, зорнен парлай. Ичиндеки ашы йымшакъ ве татлы экен. Робинзон бойле дёрт мейва ашай. Бу мейвалар кокос джевици, тереклер исе кокос пальмасы экен. Къарны тойгъан сонъ, Робинзон ялыгъа барып къабурчакъ джыя, сонъ курекке ошагъан сюйрю бир таш къыдырып, оны да алып келе, бундан сонъ онынъ ишлери тезлеше.

Бир кунъ, ялы бойлап къабурчакъ къыдырып юргенде, кендирни анъдыргъан осюмликни коре; оны къопарып, сувда джибите, сонъ къурутып, лифлерден йип япа; сюйрю ташны бу йиплернен таякъкъа багълап, курек ясай. Курек ясагъан сонъ, иши енгиллеше. Тереклерни

эки сыра этип отурта ве оларны чырпыларнен бир-бирине пекитип, ортасына топракъ толдура. Нетиджеде къобанынъ этрафында къавий дивар асыл ола. Фиданларны эр кунъ тазе сувнен суvara, олар тутып, ешилленелер. Къапу ерине сыджымлардан мердивен ясай ве оны мескенининъ тѣпесинде оськен буюк терекке пеките, бу мердивеннен къорадан кечип кобасына кире.

Даа бир кере Робинзон ялыда бир башында тешиги олгъан, балтагъа ошагъан таш тапа. О, бу ташкъа сап япып, кене йиплернен багълап пеките. Бойлеликнен, балталы ола. Бириси чѣкючке, бириси де шинагъа ошагъан даа эки таш тапа ве оларны эвине кетире. Къобанынъ диварларындан ташларны къопарып ала ве, бойлеликнен, мескенини буюккештире. Сонъ от джыйып, оны къурута, къобасына ташып, озюне тѣшек ясай. Ве бу тѣшекте ятып, биринджи кере юкъусына тоя, чюнки эвель терек устюнде къуш киби, отурып юкълай эди.

Онынъ къобасы янында къабугъы тер-тегиз олгъан дѣрт терек осе. О, бу тереклернинъ устюнде бельгилер япмакъ къарарына келе: бир кунъ кечсе, бир терекнинъ устюнде сюйрю ташнен бельги япар; еди кунъ кечкен сонъ, экинджи терекнинъ устюнде афта кечкенини бельгилер; дѣрт афта кечкен сонъ, учюнджи теректе ай кечкенини бельги этер; он эки ай кечкен сонъ, дѣртюнджи теректе йыл биткенини къайд этер.

Бойлеликнен, Робинзон онъа таныш олмагъан адада яшай. О, теректе олгъан кокос джеvizлерининъ эписини ашап битире ве озюне башкъа емек къыдырмакъны тюшюне. Озь къорасындан тышкъа пек сийрек чыкъа, чюнки кийик адамлар ве айванлардан сакъына. Тек ачлыкъ къыйнагъанда, ашамагъа бир шейлер къыдырмакъ ичюн чыкъа. Бир кунъ, къорасындан тышкъа чыкъкъанда, кунеш нурлары онынъ башыны ойле якъалар ки, о, кери къатып: «Озюме бир шемсие ясайымчы», — дей. Къалын таякъ алып, бир уджуна чырпылар багълай, оларнынъ устюне кокос япракъларыны ташлай, япракъларны балыкъ кемиклеринен чырпыларгъа пеките. Балыкъ кемиклерини исе о, ялыда топлагъан эди — далгъа ялыгъа пек чокъ балыкъ чыкъарып ташлай, балыкълар чюрип, кемиклери къала эди. Сонъ ёл бою тапкъан мейваларыны къоймакъ ичюн, йиплерден торба токъуй.

Сабасына Робинзон омузына торбасыны аса, сыджым йипнен белини багълай, белине балтасыны къыстыра, башы узеринде шемсиесини тутып, озюне ашайт къыдырмагъа кете. О, эп дагъ этеги бойлап кете, орманнынъ ичине кирмеге сакъына, анда кийик адамлар яшайлар, деп тюшюне. Юре-юре, бир шей тапмай, бакъса — авлакътa чалылар осе, якъынджа келе ве чалыларнынъ устюнде оськен ешилъ емишлерни коре; татып бакъа¹ — лезетсиз экен, оларны ашамакъ

¹ татып бакъа — ашап бакъа

мумкюн олмагъаныны анълай ве ачувындан чалыны тамырынен чекип чыкъара; бакъса — тамырларынынъ устюнде балабан, без емишлер асылып тура, бирисини тишлеп бакъа, татлы дегиль, амма «керек олур» деп бу емишлерни торбасына къоя. Бу — къартоп экен. Робинзон даа чокъ кезине, бир терекнинъ устюнде бизим алмагъа ошагъан, сары тюсте, экиши мейвалар тапа, оларны да джыйып, торбасына къоя. Бу — лимон экен. Юре-юре болдура ве озен башында отурып, бираз ял алып, раатланмагъа ниетлене. Энди терек тюбюне ерлешип, кокос джевизи ашайджакъ олгъанда, насылдыр шатырды эшитиле; къоркъусындан элиндеки джевизни тюшюрип, этрафына бакъа — бир сюрю айван озенге сув ичмеге кельген. О, бойле айванларны омюринде коръмеген эди, чюнки олар тек сыджакъ мемлекетлерде яшайлар, озълери сыгъынгъа, башлары исе ат башына ошай. Бу айвангъа лама, дей экенлер.

Робинзон, айванларны коръгенинен, чокътан берли эт ашамагъаныны хатырлай ве оларнынъ бирисини ольдюрмек къарарына келе. О, терекнинъ артына гизлене ве ламаларнынъ бириси о гизленген ерге якъынлашкъанда, айваннынъ башына таш балтасынен урып, оны ольдюре. Ольдюрген сонъ исе: «Мен энди оны насыл ашайджакъым? Пишмеген эт ашамакъ мумкюн дегиль, оны пиширмек ичюн, къазаным да ёкъ, атешим де», — деп тюшюнджеге дала. О, ламаны омузларына урып, эвине алып келе. Ёл бою кетер экен, кийик адамлар атешни насыл якъкъанлары акъкъында икяелерни хатырлай — къуру эки ярма алып, атеш чыкъмагъандже бири-бирине окъалайлар. «Эвге кельсем, мен де бойле этип атеш якъарым», — деп тюшюне. Эвге кельген сонъ, ольдюрген ламасыны абрай, терисини къурутмагъа аса. Таякънынъ бир уджуны ёнып, этни саплап, къызартмакъ ичюн, сыкъ ясай. Кесильген эки агъач парчасы алып, бири-бирине ышкъылап башлай. Тез ве бар кучънен окъаламакъ керек эди, онынъ исе кучю ёкъ — атеш чыкъарып оламай. О, кельмешек адамлар пиширилъмеген эт ашагъанларыны хатырлай, олар эгер тюбюнде дымлангъан тазе эт ашай эдилер. Робинзон тегиз эки таш тапып, эт парчасыны бир ташнынъ устюне къоя, экинджи ташнен исе урып, этни эзе. Тезден эт къызып, дымлана, оны артыкъ ашамакъ мумкюн. Этнинъ устюне лимон шырасы сыкъып, ашамагъа отура.

Робинзон, тереклердеки мейвалар битсе, япракълар тёкюлип, къыш кельсе, айванлар къачып кетсе, не япарым, деп ойлана. О, бу улькеде къыш олмагъаныны бильмей. «Ярын авгъа чыкъып, чокъ лама ольдюрейим, терилеринден озюме курк ясайым, сыджакъ чызма ве къалпакъ тикейим, о заман къыштан къоркъмам; ламалар юваш айван — оларны ольдюрмек къыйын олмаз», — деп хаял сюре.

Эртеси куню Робинзон авгъа азырлана. Башыны къобадан чыкъаргъан эди, бакъса — ягъмур ягъа. Ягъмур токътагъандже беклейджек ола, ягъмур исе эп къуя¹. Кок гудюрдеп, йылдырым

¹ ягъмур исе эп къуя — ягъмур даа да зияде ягъа

ойнай. Кок гудюрдюсинден ер сарсыла. Робинзон кок гудюрдюсинден пек къркъа, бир кошеге тыкъылып, орталыкъ тынчланмасыны беклей. Тезден йылдырым токътап, кок гудюрдюси де эшитильмей. О, торбасыны алып, авгъа кетеджек олып, кърбадан чыккъръанда апансыздан яшын яшнаи ве кок ойле кучълю гудюрдей ки, Робинзон йыкъылып, олю киби ята. Озюне келип, башыны котерип бакъса, не коръсюн — кърбанынъ янында сынгъан пытакълар ята — кърба узериндеоскъенбуюктерекнийылдырымурьп, биртамампарчалагъан. «Мен артыкъ озъ мердивенимни неге багълайджам? Терек ёкъ», — деп тюшюнджеге дала. Ягъмур токътагъан сонъ, тышкър чыкър ве пек кървана, чюнки йылдырым ургъан терек яна эди. О, бир косевни алып, четте атеш якъа; этни тюневин азырлагъан сыккър саплаи ве алевнинъ устюнде айландыра берип, оны кърызарта; эт азыр олгъан сонъ, денгизге чапып бара ве кокос джевизининъ кърбугъы ичинде сув кетире; этнинъ устюне сув сепе, денгиз сувундан эт тузлангъан киби ола. О, чокътан берли пишкен, сыджакъ аш ашамагъаны ичюн, бу эт онгъа пек лезетли келе. Ашагъан сонъ: «Бу атешни насыл сакълап къралсам экен? Кърба — кичик, ичинде тютюнден богъулырым; оны азбарда тутмакъ да мумкюн дегиль, ягъмур ягъса, сёндюрир... Озюме соба ясайымчы», — деген кърараргъа келе. Ялыда балчыкъ корьгенини хатырлап, анда кете. Балчыкъ ягъмурдан джибинген, Робинзон толалар ясап, оларны кунеште кърурта. Эвге кърайтып, ашагъан сонъ, озъ янгъгъызлыгъына окюне: «Эп янгъгъызым, копек я да мышыгъым олса, бу кърдар тарсыкърмаз эдим», — дей.

Этрафына бакъына ве тёпедде орюмчек ав токъугъаныны коре; о, орюмчекке чибин тутып бере ве, орюмчек олса биле, онынъ янында яшагъанына севине. Сонъ тышкър чыктып, соба ичюн чукъур кързмагъа башлай, буюк алтын парчасыны кързып чыкър ве: «Бу алтыннынъ мангъа кереги ёкъ! Мында адамлар яшамайлар, бир шей сатып алмакърнынъ чареси ёкъ. Демир тапсам, ондан балта я да пычакъ ясар эдим, демир алтындан яхшыдыр», — деп, демир тапмагъанына яныкърлай.

Алтын парчасыны элине алып, фырландырып четке ата.

Робинзоннынъ омюри бойле девам эте. Бойле тарзда учъ йыл кече. Эр кунъ терек кесе, амма учъ йылнынъ ичинде ярысыны биле кесип оламай. Бир гедже яткъръанда: «Мен мында учъ йылдан берли яшайым, амма бу аданынъ буюклигини де, кичиклигини де бильмейим. Бир вакъыт оны айланып чыкърмадым, ярын барып бакъайымчы», — деп ниетлене.

Саба эрте турып, ламанынъ аркърасына эки сепет аса, оларнынъ ичине ашайт къроя, яй ве окърларыны алып, ёлгъа чыкър. Баягъы юрген сонъ, ёл бою даа бир ерде корьмеген тереклерини корип, эвель мында кельмегенине языкърсына. Бутюн кунъ юрип ёрула, терекнинъ устюне чыктып, анда геджелей, сабасына ёлуны девам эте. Юре-юре, баягъы ёл кече, бакъса — кърум устюнде излер, санки ялынаякъ

адамлар юрьгенлер, инсан кемиклери де ята. «Мен энди бутюнлей гъайып олдым. Мында кийик инсанлар келип, адамларны ашайлар, меним мында олгъанымны бильселер, келип мени де ашарлар», — деп къоркъу ичинде къала. О, аман эвге ашыкъа, амма энди къаранлыкъ тюше. О, терекке чыкып, юкълайджакъ ола, амма кимдир онынъ адыны айтып чагъыргъаныны эшите. О, къоркъып, этрафкъа бакъа — папагъан учып кельген экен. Робинзон оны чагъыра; папагъан онынъ омузына отура ве Робинзоннынъ сёзлерини эп текрарлай: «Гъарип Робинзон, сен къайдасынъ? Сен къайда келип чыкътынъ?»

Робинзон, кийиклер келип оны тападжагъындан сакъына ве талгъа ошагъан фиданларны къазып, къобасыны къапатмакъ ичюн, онынъ этрафына фиданларны отуртып чыкъаджакъ ола.

О пек чокъ чалыша, чокъ терек отуртып, этрафны орман япа. Орман олгъан сонъ да тынчланып оламай: «Я кийиклер орманны якъсалар я да кесип чыкъсалар, олар мени озъ къобамда ольдюрирлер! Яхшысы, мен ер астында ормангъа чыкъкъан ёл къазайым, олар мында кельселер, мен бу ёлнен ормангъа къачып кетерим», — деп озюни къуртармакъ ёлларыны къыдыра. О, бу ерасты ёлны къаза.

Робинзон бойле алда даа дёрт йыл яшай, амма кийиклер ойле де пейда олмайлар.

Кунълернинъ биринде Робинзон кене терек кесип башлай ве обанынъ артында насылдыр тютюн чыкъкъаныны абайлай. О, бу тютюннинъ къайдан чыкъкъаныны бакъмакъ ичюн, обагъа чыкъа ве кийик адамлар къайыкъларгъа минип онынъ адасына кельгенлерини коре. Олар ялыда атеш якъып, онынъ этрафында ойнай эдилер. Кийиклер озьлеринен берабер алып кельген эки адамдан бирисини ольдюрелер, экинджиси исе ормангъа къача. Буны корьген Робинзон къачкъан адамгъа ярдым этип, оны кийиклерден къуртара ве озъ къобасына алып келе.

Робинзон, кийик адамлар оларны тапар ве ольдюрирлер, деп пек сакъына, амма кийиклер баягъы вакъыт къычырып чапкъалай-чапкъалай, ойле де кери къайтып кетелер.

Робинзон къуртаргъан кийик адамынынъ адыны Джума къоя, чюнки оны джума куню къуртаргъан экен. Джума яш, къара тенли зенджи йигити экен. Олар берабер ашайлар, ичелер, сонъ Робинзон ламаны сагъа, буны козеткен Джума бир шей анъламай, я кийик адамлар сют ичмейлер де, онынъ дады насыл олгъаныны да бильмейлер. Сонъра Робинзон къобада, Джума исе ер толесинде ятып юкълайлар.

Робинзон ве Джума бири-бирини анъламайлар, чюнки олар чешит тиллерде лаф этелер. Робинзон Джумагъа бир шей айтаджакъ олса, къолларынен ишмар этип косътере, Джума да айны бойле анълата. Олар яваш-яваш бири-бирини анълап башлайлар.

Сабасына олар тюневин инсан ашагъанлар отургъан ерге баралар. Анда кийиклер ашагъан адамларнынъ кемиклерини тапалар. Робинзон

Джумагъа бу кемиклерни бир ерге топлап, коммекни эмир эте. Джума тюневина ашалгъан аркъадашларынынъ кемиклерини коме, Робинзон исе куль обасы ичинде сёнмеген къор бармы экен, деп кульни къарыштыра. Языкъ ки, янып биткен. О, куль обасыны къарыштыргъанда, Джума балтаны алып, орман ичине чапып кете. Робинзон, анда не япаджакъ экен, деп бакъып къала. Джума исе эки ярма кесип, оларны бири-бирине ышкъылай, олар янгъан сонъ, къолунда атешнен къайтып келе. Робинзон эвлеринде атеш оладжагъына пек къувана ве янгъан ярмаларны алып Джуманен берабер эвлерине къайталар. Робинзон собаны якъа, бир бузавны сойып, этини сыкъкъа кечире ве атеш устюнде къызарта, сонъ бир къач къартоп алып, къоргъа ташлай. Робинзон яхшы къазанлары олгъаныны ве оларнынъ ичинде шорба пиширмек мумкюн олгъаныны хатырлай. Онынъ, бир къазангъа сув къойып, ичине эт, къартоп ташлап къайнаткъаныны корьген Джума буларны не япаджакъ экен, деп меракънен козете, чюнки кийик адамлар пиширильген аш ашамайлар.

Робинзон къайдадыр чыкъа, Джума исе къазангъа бакъып отура. Сув къайнап башлай, Джума анда насылдыр айван тюшкен, деп беллей ве оны чыкъараджакъ олып, къайнагъан къазангъа элини сокъа ве ойле багъыра ки, Робинзон, не олды экен, деп чапып келе.

Шорба пишкен сонъ, Джума оны ашамагъа истемей — кене янарым, деп сакъына, Робинзон исе чокътан берли сыджакъ аш корьмегени ичюн, бегенип ашай.

Робинзон ве Джума берабер яшайлар. Робинзон янъы достуны озь тилинде лаф этмеге огрете, озю де Джуманынъ тилини бираз огренип башлай. Экиси бераберликте диварны даа пек къавийлештирелер; кийик адамлар бир даа къайтып келирлер деп къоркъкъанлары ичюн, диварнынъ этрафында эндек къазалар. Олар бераберликте бир йыл даа яшайлар.

Робинзон Гамбург шеэринде кеткен геми капитанынен анълаша. Оларнынъ ёллары пек огъурлы олып, энди Гамбург шеэринде аз къалгъанда, апансыздан фуртуна котерилип, гемини парча-кесек эте. Адамлар къайыкъларгъа минип, олюмден къртулалар, гемиде олгъан юк исе денъизге бата, Робинзоннынъ алтыны да чёке, тек копеги къала, о, къайыкънынъ артындан ялдап келе. Робинзон Джуманен берабер Гамбург шеэринде етип келе ве аман бабасынынъ янына ашыкъа. Бабасы башта оны танымай. О, энди къартайгъан, къулакълары яхшы эшитмей, козьлери яхшы корьмей; огълуны таныгъан сонъ исе агълай. Робинзон да агълай. «Баба, я анам къайда?» — деп сорай о. Бабасы: «О, рахметли олды, сени бир даа корьмеге пек авес этти», — деп джевап бере. Робинзон: «Сеяткъа кетип, ахмакълыкъ яптым; Аллагъа чокъ шукюр, эвге сагъ-селямет

къайтып кельдим», — дей. О, адагъа насыл тюшкени, анда йигирми йыл насыл яшагъаны акъкъында бабасына икяе этип бере. Бабасы бунъа пек айретлене ве огълунынъ сергузештлери акъкъындаки икяелерни эр вакъыт меракънен динълей.

Робинзон дюльгерлик япа ве Джума бейнен берабер лиманда чалышалар; ишлери эр вакъыт чокъ ола, чюнки оларнынъ ишлерини эр кес бегене. Олар узун омюр кечирип, чокъ байлыкъ арттыралар. Башта Робинзоннынъ бабасы вефат эте, онынъ артындан Джума бей де кечине. Робинзон бир заманларда адада яшагъаны киби, кене де янъгъыз къала.

фильтиш — фильнинъ кемиги
теэссюфнен — *мында*: яныкълап
имдат — ярдым
шкипер — гемиджи
зенджилер — къара тенъли инсанлар
сютюнлер — *мында*: юксек ташдиреклер
денъиз къыргъыйы — йыртыджы къуш
мескен — дуракъ, эв
кендир — *рус.*: конопля
чырпы — индже терек пытачыкълары
сыджым — *мында*: аркъан
сыкъ — ёнулгъан, бир уджу сиври таякъ
ер толе — къоба
эндек — арыкъ

1. Робинзон Крузо балалыкътан ненен авеслене эди? Бабасы не ичюн онынъ истегине къаршы чыкъа эди?
2. Тувгъанларындан узакъта, таныш олмагъан адада ялынъыз къалгъан Робинзоннынъ вазиятини икяе этинъиз.
3. Робинзоннынъ адада кечирген омюри къадимий инсаннынъ омюрини анъдырамы? Метинден бу яшайышны тасвирлеген левхаларны сечип окъунъыз?
4. Бойле агъыр вазияте о, неден къоркъа ве озюни насыл къорчалай эди?
5. Джуманынъ пейда олувы Робинзонгъа насыл тесир эте?
6. Не ичюн Джума Робинзоннен къала, озъ къабилесине къайтмагъа истемей?

Ашагъыда берильген аталар сёзлерининъ ифаделеген маналарыны изаланъыз. Джевабынъызны Робинзон Крузоннынъ омрюнен багъланъыз.

Сонъки пешман, башкъа душман.

Янъгъызлыкъ тек Аллагъа ярашыр.

Инсаннынъ куню — инсаннен.

РЕССАМЛАР

Рессамджылыкъ дюньяда кенъ даркъалгъан къыйметли санатлардан биридир. О, къадимий девирлерде асыл олып, бугуньки куньге къадар озъ осювини девам этмекте. Джиан музейлеринде зенгин ресим хазинелери топлангъандыр. Бу ресимлерде инсаниетнинъ тарихы, къадимий девирден башлап, акс олунгъан.

Къырымтатар рессамларындан энъ намдары Кязим Ибраимович Эминовдыр. О, Къара денъиз ялысынынъ энъ дюльбер кошелеринден бири Алушта шеэринде догъды. Этрафтаки аджайип табият манзаралары алты-еди яшындаки Кязимни эеджанландыра ве онынъ гонълюнде рессамджылыкъкъа буюк авеслик догъуралар. О, табият левхаларынынъ ресимини озъ ихтиярынен япып башлай.

1939 сенеси Кязим Акъмесджит шеэринде кечкен балалар иджады олимпиадасында биринджи мукъяфатны къазанды. Рессамджылыкъкъа олгъан авеслик оны ахыр-сонъу санат окъув юртуна алып келе. 1953 сенеси Кязим Эминов Ташкенттеки П.Беньков адына республика рессамджылыкъ окъув журтуны аля ишаретлернен битирди.

Рессам Кязим Эминов чокъ меракълы эсерлер яратты: «Чобан», «Багъара», «Тазелик», «Гъурзуфта кузь» ве дигерлери.

Къырымнынъ аджайип табият манзаралары пек чокъ белли рессамларны озюнетартаэди. И. Айвазовский, Ф. Васильев, А. Куприн, Н. Боеговский, М. Волошин эсерлерини Къырым манзараларынынъ тасвирине багъышладылар. Кязим Эминов да озюнинъ догъмуш журтунынъ аджайип табиятыны тасвир этювине чокъ вакътыны

багъышлады. О, Къырым манзаралары циклыны ярата: «Аювдагъ», «Эски Гъурзуф», «Чехов сокъагъы», «Багъчасарайда кунешли кунъ», «Ай-Петриде чамлар», «Юзюмлик» ве дигерлери.

Бу ресимлерде рессам озюнинъ ве замандашларынынъ ватанына, табияткъа олгъан сынъырсыз севгисини тасвир эте.

Кязим Эминов уста портретист эди. О, бир чокъ дюньяджа белли девлет эрбапларынынъ ве намдар шахысларнынъ ресимлерини япты. Бедий эсерлер неширини, базы дерсликлерни миллий сюсте безетти.

Белли рессам, Озбекистанда нам къазангъан санат эрбабы Кязим Ибраимович Эминов чокъ йыллар тасвирий санат оджасы олып чалышты. Педагог-уштаз озюнинъ иджадий теджрибеси, терен фикирлеринен пайлашты. Яш несильге усталыкъ усулларыны огретти, оларгъа ачыкъ гонъюллик, садыкълыкъ, акъикъатлыкъ, санаткъа севги киби, къыйметли чизгилерни ашлады.

Кязим агъанынъ къолу енгиль олды. Онынъ пешинден ресим санаты ёлуна бизим бир сыра истидатлы рессамларымыз адым бастылар. Рессам Зарема Трасинованынъ ресимлери къырымтатар тилинде чыкъкъан чокъусы китап, меджмуа ве дерсликлерни яраштырмакъта. Бу ресимлерде миллий аэнк айдын шекильде, инджеликнен, буюк бир незакет, севгинен ифаделенген, халкъымызнынъ тарихы, кечмиши, арзу фикирлери, рухий зенгинлиги¹ терен ве толу ачыла. Осман Сейтхалилов, Рамиз Нетовкин, Мамут Чурлу, Ирфан Нафеев киби рессамларнынъ иджады бизге миллий чизгилерни анъламагъа, омюрнинъ къыйметини сезмеге ярдым эте.

иджат — яратыджылыкъ

ашламакъ — *мында*: менимсетмек, асыл этмек

1. Къырымтатар рессамы К.И. Эминов акъкъында нелер бильдинъиз? Рессамджылыккъа авеслик онынъ гонъюнде не вакъыт догъды?

2. Рессам Кязим Эминовнынъ ресимлеринде насыл манзара ве вакъиалар тасвирленген?

3. Зарема Трасинованынъ ресимлеринде не тасвирлене?

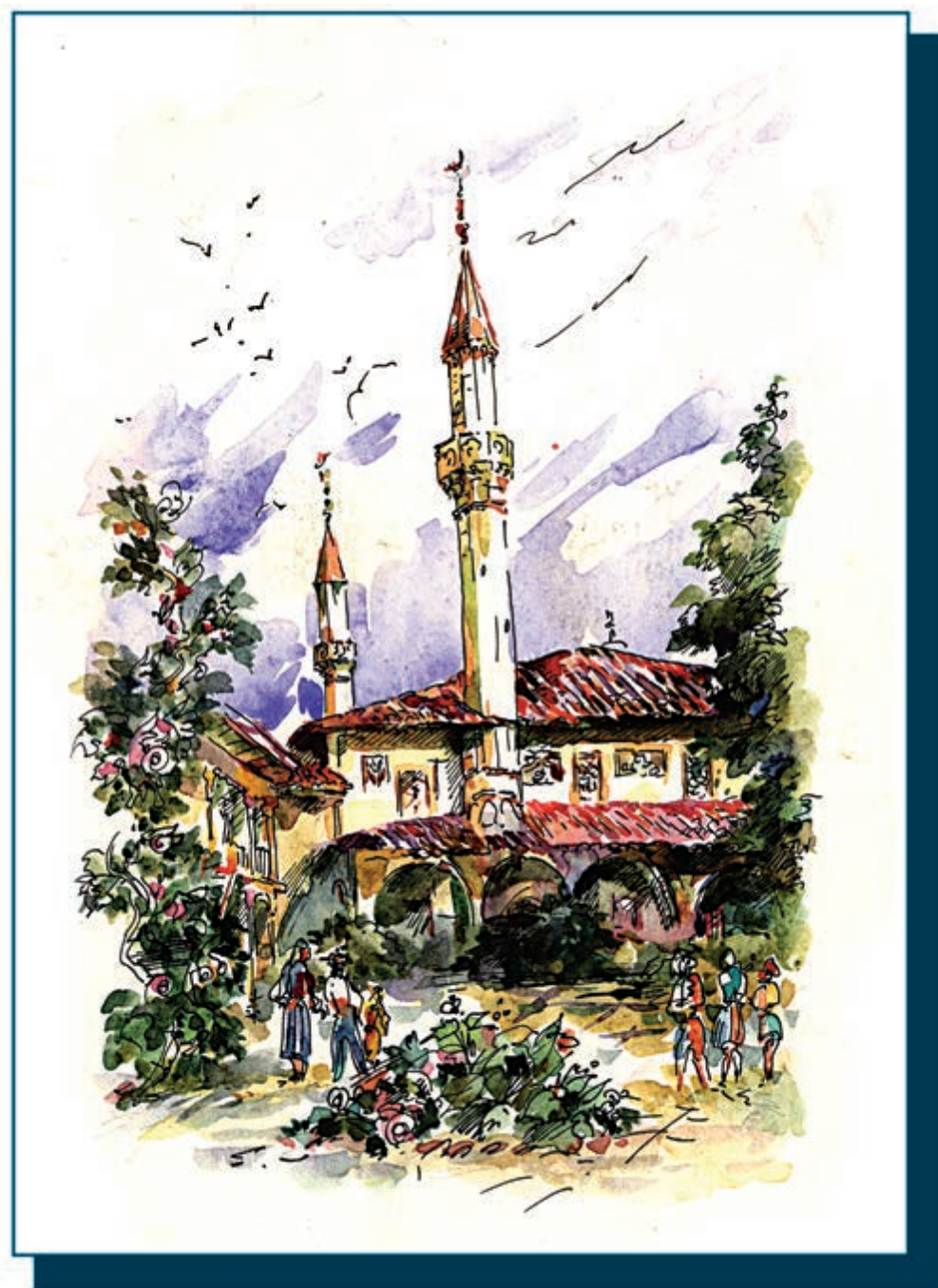
Къырымтатар рессамлары акъкъында малюмат топлап, «Рессамлар» серлевалы альбом азырлангъыз.

¹ рухий зенгинлиги — инсаннынъ ички дюньясынынъ зенгинлиги

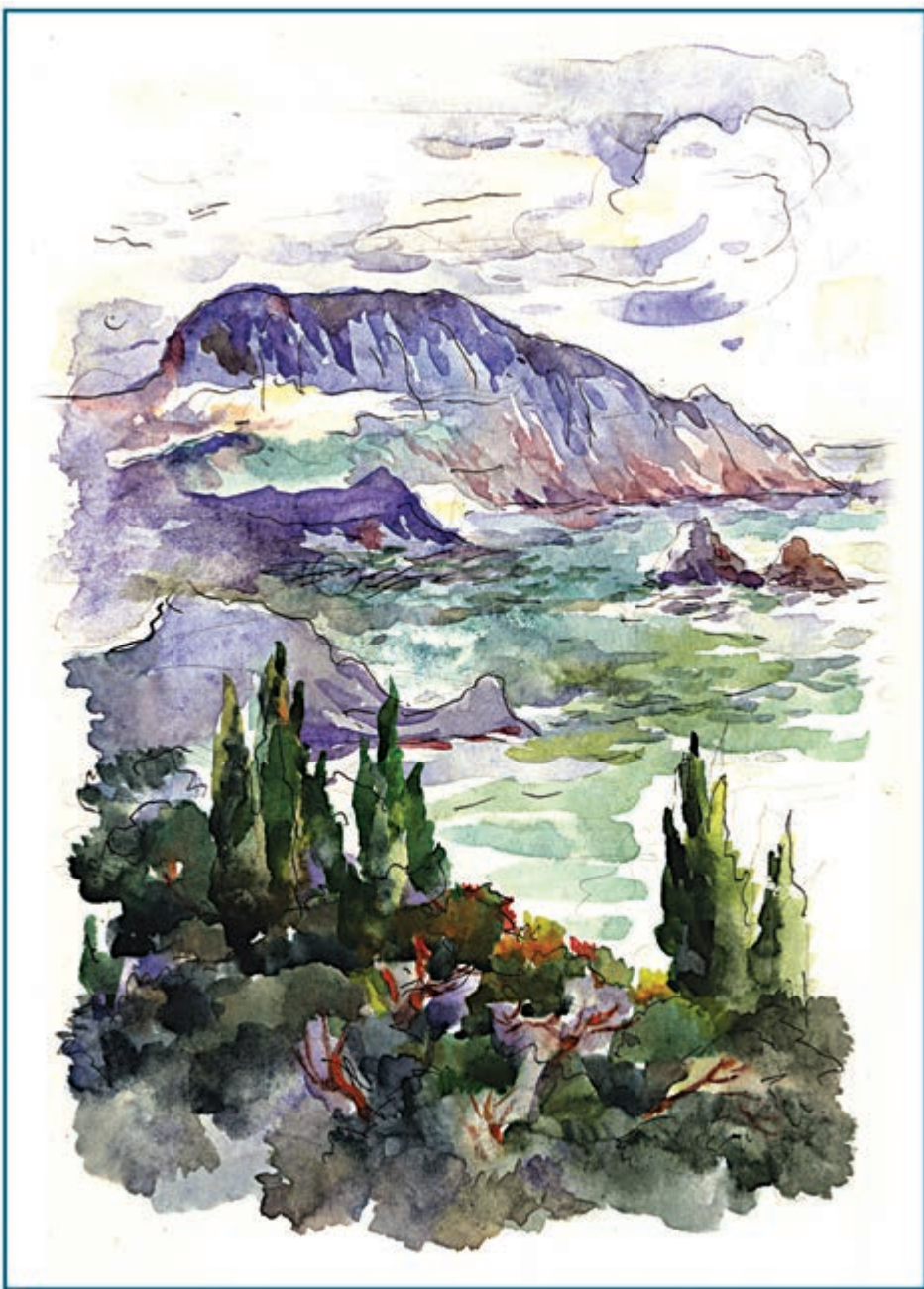
К. Эминовнынъ «ГЪУРЗУФТА КУЗЬ» ресмине вазифелер:

1. Кязим Эминовнынъ «Гъурзуфта кузь» ресми тасвирий санатнынъ къайсы чешитине аиттир (натюрморт, манзара, портрет)?
2. «Гъурзуфта кузь» ресмини козетип, кузь мевсимининъ аляметлерини тариф этинъиз.
3. Ресимге бакъып, «Гъурзуфта кузь» серлевалы икяе язынъыз.

3. Трасинованынъ «ХАНСАРАЙ» ресмине вазифелер:

1. Ресимде тасвир этильген Хансарай абидесини дикъкъатнен козетип, онынъ хусусиетлерини тариф этинъиз.
2. Хансарайнынъ тарихы акъкъында, къошма малюматкъа эссланып, инша язынъыз.

3. Трасинованынъ «АЮВДАГЪ» ресмине вазифе:

Ресимге бакъып, ашагъыда берильген сёзлерден файдаланып, икяе тизинъиз.

Ярдымджы сёзлер: ялы бою, геми, къайыкъ, чагъала, уфукъ, раатлыкъ эви, табият манзарасы, авлакъта, деваланмакъ, шифалы, ярашыкълы, дюльбер, меракълы.

МУНДЕРИДЖЕ

Ант эткенмен	3
Къырымтатар халкъынынъ садыкъ огълу	4

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ТАРИХЫНДАН

<i>Мухаммед Кямилъ</i>	8
Бу девирнинъ алына ташладым назар	9
<i>Усеин Шамиль Тохтаргъазы</i>	10
Дюнъяда не вар?	11
Не керек?	12

ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

<i>Роберт Бёрнс</i>	13
Намуслы факъырлыкъ	14
<i>Бекир Чобан-заде</i>	17
Тувгъан тиль	19
Яз акъшамы эв алдында	21
<i>Эдебият назариеси. Эпитет</i>	23

КЪЫРЫМТАТАР ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫНДАН

<i>Риваетлер акъкъында</i>	25
Алим ким эди	27
Къулакъсыз Алим	28
Къаракъулакъ	32
Къаравуллар мейданында	37
<i>Эфсанелер</i>	40
Еди къую	42
Демирджи дигъы	46
<i>Ахмет ахай лятифелери</i>	50
Беш чешит емек	51
Ошатам, амма айтмам	52
Бувнынъ акъкъы	53
Бир корьгенде, таныйым	53
Балалагъан къазан	55
Ахмет ахайнынъ «Янъы эвге» кочюви	56
Балчокъракъ	59

КЪАДИМИЙ ЮНАНИСТАН ЭФСАНЕЛЕРИНДЕН

«Прометей» эфсанеси	61
Троянынъ запт этильмеси	65

XX АСЫР КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН

<i>Умер Ипчи</i>	70
Куреш	72
<i>Эдебият назариеси. Икяе ве повесть акъкъында</i>	79
<i>Ыргъат Къадыр</i>	80
Кель, аптем!	82
«Догъдым бир заманлар бир дым эвчикте ...»	83
Ыргъатнынъ хатырасы	83
Анам	84
Тувгъан коюм	86
<i>Осман Амит</i>	87
Ватаным меним	88
<i>Мамут Дибегъ</i>	90
Ферат	91
<i>Юсуф Болат</i>	102
Алим	103
<i>Эдебият назариеси. Эдебий къараманнынъ тышкъы корюниши</i>	109
<i>Шамиль Алядин</i>	110
Теселли	111

ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

<i>Джеймс Олдридж</i>	120
Сонъки дюйм	121

СЮРГЮНЛИК ДЕВРИ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН	
Эшреф Шемьи-заде	134
Озбекистан балладасы	137
Ватан кызы	141
Алиме	143
Сеитумер Эмин	153
Сабалары эскен еллер	154
Баарь кельди	157
Джеваире	158
Джанымдан азизим	159
Оджапчем	160
Кельди баарь, кульди ер	161
Эдебият назарнеси. Кыяс акъкында	162
ЧЕТЭЛЬ ШИИРИЕТИНДЕН. ШИИРЛЕР ДЕМЕТИ	
Бизлер инсан осьтюремиз. Давид Кугультинов	163
Нур олсам. Кытби Кирам	164
Достума. Саранбай Джусуев	164
Чокъракъ. Бронеслав Кежун	165
«Эгер де сен ...». Муса Гали	166
ЗЕМАНЕВИЙ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН	
Рустем Муедин	167
Асанчыкъ ве къашкъачыкъ	168
Айдер Осман	184
Аметнинъ козышлары	185
Эмиль Амит	193
Учурымлы ёл	194
Эдебият назариеси. Бедий эсерде табият манзарасы (пейзаж)	201
ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН	
Даниель Дефо	203
Робинзон Крузо	204
РЕССАМЛАР	218

Навчальне видання

ВЕЛІУЛАЄВА АЛІЕ, АЛІЄВА ЛЕНІЄ, МУРТАЗАСВА ГУЛЬНАР

**ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС «ЛІТЕРАТУРА»
(КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА)**

*Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням кримськотатарською мовою*

Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 18,14. Обл.-вид. арк. 19,00.
Наклад 300 прим. Зам. № 1068.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»
вул. Радищева, 10 м. Чернівці. 58000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.